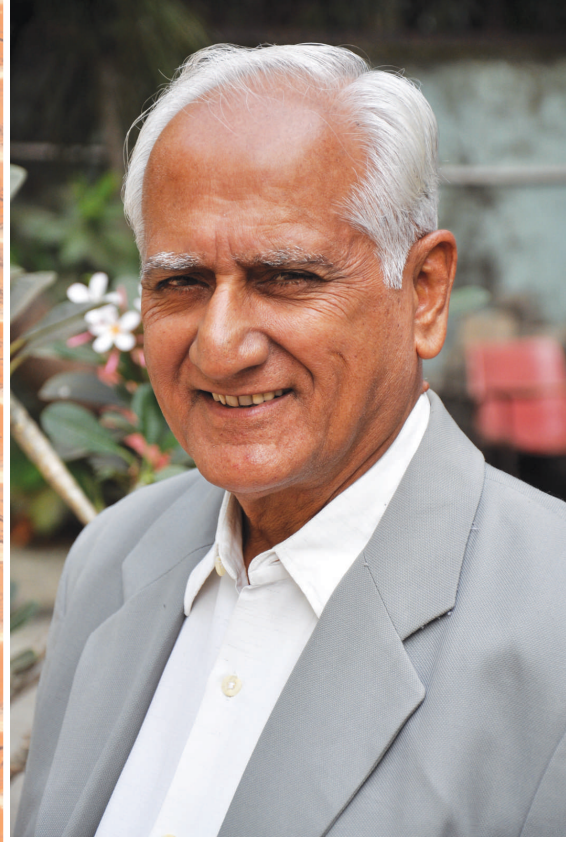

विज्ञानप्रसाराच्या 'अनंत' धारा (श्री. अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ)

मराठी
विज्ञान
परिषद

National
Centre for
Science
Communicators

संपादक : विवेक पाटकर

विज्ञानप्रसाराच्या 'अनंत' धारा (श्री. अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ)

संपादक : विवेक पाटकर

मराठी विज्ञान परिषद

विज्ञानप्रसाराच्या 'अनंत' धारा
(श्री. अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ)
Vidnyanprasarachya 'Anant' Dhara
(Shri. A.P. Deshpande Festschrift Volume)

संपादक :

डॉ. विवेक पाटकर
डी-१, अनिता सहकारी गृहनिर्माण संस्था, प्लॉट क्रमांक ६१२,
सेक्टर ६, चारकोप, कांदिवली (पश्चिम), मुंबई - ४०० ०६७.
इ-मेल : vnpatkar2004@yahoo.co.in

आवृत्ती पहिली : डिसेंबर, २०१७
ISBN 978-93-81547-08-3

खाजगी वितरणासाठी

प्रकाशक :

© मराठी विज्ञान परिषद
विज्ञान भवन, वि.ना. पुरव मार्ग,
चुनाभट्टी, मुंबई -४०० ०२२.
दूरध्वनी : ०२२-२४०५ ४७१४ / ७२६८
इ-मेल : office@mavipamumbai.org
संकेत स्थळ : www. mavipamumbai.org

मुद्रितशोधन : मिलिंद वेलिंगकर
अक्षरजुळणी : रेश्मा मासवकर
मांडणी, मुखपृष्ठ, मुद्रक : प्रयुष इंटरप्रायझेस, जुईनगर, नवी मुंबई ४००७०५.
मोबाइल : 9819017632

अनुक्रम

देणं 'अनंताचं' : मनोगत	७
- डॉ. विवेक पाटकर	
०१ अनंतराव देशपांडे : एक स्थितप्रज्ञ?	१३
- डॉ. जयंत नारळीकर	
०२ अ.पां. – विज्ञान व समाज सांधणारा दुवा	१५
- डॉ. अनिल काकोडकर	
०३ अनंतराव देशपांडे	१८
- डॉ. रघुनाथ माशेलकर	
०४ समर्पित अ.पां.	२०
- डॉ. माधव चितळे	
०५ 'अपां'ची पंचाहतरी	२१
- प्रा. ज्येष्ठराज भा. जोशी	
०६ दीर्घकाल संस्था चालवणारे अ.पां. देशपांडे	२४
- श्री. म.ना. गोगटे	
०७ गुणग्राही अ.पां.	२७
- डॉ. बाळ फोंडके	
०८ अ.पां. देशपांडे – एक संस्था	३१
- डॉ. हेमचंद्र चि. प्रधान	
०९ श्री. अ.पां. देशपांडे : ज्ञानमयो-विज्ञानमयो व्यक्तिमत्त्व	३४
- डॉ. पंडित विद्यासागर	
१० कार्यनिपुण एपी	३७
- डॉ. शांताराम गोविंद काणे	
११ मला कळलेले अपां	४०
- डॉ. सुधाकर आगरकर	
१२ माझे मित्रवर्य अपां ऊर्फ अनंतराव देशपांडे	४२
- श्री. प्रभाकर देवधर	

१३	अ.पां. देशपांडे – एक विज्ञानप्रेमी तपस्वी	४४
	- श्री. प्रमोद लेले	
१४	अ.पां. देशपांडे : एक आधुनिक ऋषी	४५
	- डॉ. वि.ना. श्रीखंडे	
१५	सरस्वती पेरणारा माणूस	४७
	- डॉ. शशिकांत प्रधान	
१६	ध्यासपंथी	५१
	- श्री. मोहन पटवर्धन	
१७	केल्याने होत आहे रे – कार्यमग्न, कार्यतत्पर अनंत पांडुरंग देशपांडे यांचा अमृतमहोत्सवी प्रयोग	५५
	- डॉ. विजया वाड	
१८	‘अनंत’ विज्ञान वारकरी!	६५
	- डॉ. मानसी राजाध्यक्ष	
१९	अष्टभुज	६८
	- श्रीमती अचला जोशी	
२०	श्री. अ.पां. देशपांडे - एक जगन्मित्र	७६
	- श्री. श.गं. काळे	
२१	‘अपां.’ – शिस्तप्रिय संघटक-कार्यकर्ता-संयोजक	७८
	- श्री. कुमार केतकर	
२२	कुशल समन्वयक अपां.	८०
	- श्री. निळू दामले	
२३	तरुण विज्ञानप्रसारकांचे रोल मॉडेल - अ.पां.	८२
	- श्री. शैलेश माळोदे	
२४	‘मॅन विथ मिशन!’ अ.पां. देशपांडे	८५
	- श्री. दिनकर गांगल	
२५	आमचे अपां	८९
	- श्रीमती सुधा गोवारीकर	
२६	अपाM-51	९२
	- श्री. राजीव वर्तक	

२७	मला समजलेले अ.पां. देशपांडे	९६
	- डॉ. यशवंत देशपांडे	
२८	अ.पां. देशपांडे – मार्गदर्शक विज्ञान-प्रसारक	९८
	- श्री. जोसेफ तुस्कानो	
२९	‘अ.पां.’	१०१
	- श्री. नी.ना. श्रीखंडे	
३०	अथांग अ.पां.!	१०४
	- डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे	
३१	देशपांडे सर... ..	१०६
	- श्री. विनायक कर्णिक	
३२	सर्वांशी जमवून घेणारे देशपांडे	१०९
	- श्रीमती उज्ज्वला देशपांडे	
३३	कर्माची भक्ती आणि ज्ञानाची उपासना करणारे अप्पा	११२
	- डॉ. समीर देशपांडे	
३४	एक कुशल संघटक	११४
	- श्री. मिलिंद देशपांडे	
३५	A.P. Deshpande: A Motivational Leader	११८
	- Dr. Arvind Kumar	
३६	A.P. Deshpande – An Extraordinary Science Communicator	१२०
	- Dr. Subodh Mahanti	
३७	Deshpande: An Organiser of Inexhaustible Energy	१२३
	- Dr. A.P. Jayaraman	
३८	Appa – An Inspiring and Caring Science Communicator ..	१२५
	- Dr. Parul Sheth	
	श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे यांची वाटचाल	१२७
	अ.पां. देशपांडे यांची ग्रंथसंपदा	१२९
	निवडक पत्रे	१३३
	क्षणचित्रे	१३६

देणं 'अनंताचं'

श्री. अ.पां. देशपांडे हे नाव पुढे आले, की मराठी विज्ञान परिषदेचा उल्लेख होणे हा एक अधिलिखित नियम झालेला आहे. असे होण्यामागचे एक सबळ कारण म्हणजे सन १९७५ पासून आतापर्यंत म्हणजे गेली ४२ वर्षे अखंडितपणे ते या संस्थेचे कार्यवाह म्हणून कार्यरत आहेत, आधारस्तंभ आहेत. २४ एप्रिल, १९६६ रोजी स्थापन झालेल्या मराठी विज्ञान परिषदेचा प्रमुख उद्देश विज्ञान हे मराठी भाषेतून सर्वसामान्यांना समजेल असे मांडून सर्व बाबतींत वैज्ञानिक दृष्टिकोन समाजात रुजावा असे आहे आणि 'अ.पां.', 'अपां', 'अपा', 'अप्पा', 'एपी' अशा अधिक जिवाळ्याच्या नावांनी सहसा संबोधले जाणारे श्री. देशपांडे यांनी ते कार्य सिद्धीस नेण्यात आपले आयुष्य झोकून दिले, ही त्यांची निष्ठा सर्वांना आदरणीय आणि स्फूर्ती देणारी राहिलेली आहे.

मराठी विज्ञान परिषदेचा विस्तार महाराष्ट्र आणि त्या बाहेर मिळून तिच्या एकूण ७५ विभागांतून झालेला आहे. तो प्रवास टप्प्याटप्प्याने होत गेला असून त्या जडणघडणीतही श्री. देशपांडे यांचे योगदान मोलाचे ठरले आहे. प्रत्येक ठिकाणी कार्यकर्ते तयार करून त्यांना विविध प्रकारे सतत मदत आणि प्रोत्साहन देऊन हे काम पुढे नेणे किती कष्टाचे आहे याची जाणीव आपल्याला असेलच. त्यासाठी कुठलीही अपेक्षा न बाळगता, मिळेल त्या वाहनाने प्रवास करून, प्रसंगी पदरमोड करून आणि मनस्ताप किंवा उपेक्षा झाली तरी खंत न बाळगता, नाउमेद न होता परिषदेसाठी असे सर्वोपरी कष्ट केलेले श्री. अ.पां. देशपांडे, त्यांचे सहकारी आणि त्यांनी प्रेरणा दिलेले कार्यकर्ते, यांमुळेच मराठी विज्ञान परिषदेचा डोलारा उभारला गेला आहे याबद्दल दुमत नाही.

परिषदेने आत्तापर्यंत साठाहून अधिक उपक्रम राबवले असून त्यांतील बहुतांश उपक्रमांच्या आखणीत श्री. देशपांडे यांचे बहुमूल्य मार्गदर्शन लाभले आहे हे विसरता कामा नये. विज्ञानाचा प्रसार, प्रचार आणि सचोटीने काम करणारी एक संस्था अशी मराठी विज्ञान परिषदेची निष्कलंक प्रतिमा उभारण्यात आणि राखण्यातही त्यांनी कळीची भूमिका बजावलेली आहे. संस्था बांधणी आणि संस्थेशी निगडित सर्व घटकांमध्ये सामंजस्य राखण्यात त्यांचे असलेले कौशल्य परिषदेसाठी महत्वाचे ठरले आहे.

आधुनिक विज्ञानाच्या प्रसारासाठी २८ नोव्हेंबर, १९६० रोजी लंडनमध्ये स्थापन झालेली 'द रॉयल सोसायटी' ही सर्वांत जुनी अशी अग्रगण्य आणि प्रतिष्ठित संस्था आहे. आजही कार्यरत असलेल्या या संस्थेने विज्ञान लोकप्रिय व्हावे म्हणून हाती घेतलेले उपक्रम, जसे की वैज्ञानिकांची व्याख्याने, प्रात्यक्षिके, उपकरणे तयार करणे, प्रकाशने प्रसिद्ध करणे, बहुधा जगातील अन्य विज्ञान प्रसार संस्थांनी कमी-अधिक फरकाने राबविले आहेत. या संदर्भात रॉयल सोसायटीच्या दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत. एक म्हणजे, जरी त्या काळी औपचारिक मूलभूत विज्ञान आणि गणित यांतील संशोधन बहुधा लॅटिन भाषेत प्रसिद्ध होत असे, त्याबद्दल सामान्य लोकांना माहिती इंग्रजी भाषेतून देण्यावर तिने भर दिला.

तिने त्यासाठी मान्यवर वैज्ञानिकांची मदत सतत घेतली. सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ मायकेल फॅराडे (२२ सप्टेंबर, १७९१ ते २५ ऑगस्ट, १८६७) हे त्याचे एक उत्तम उदाहरण आहे. त्यांच्या व्याख्यानांना आणि प्रयोग सादरीकरणांना अलोट गर्दी होत असे. दुसरी गोष्ट म्हणजे, तिने संशोधनाला विविध प्रकारे प्रोत्साहन दिले, ज्यांत संशोधन शिष्यवृत्ती, प्रकल्प अनुदान आणि काटेकोरपणे संपादित केलेली जर्नल्स आदींचा समावेश आहे.

मराठी विज्ञान परिषदेनेही तशाच धोरणांचा वापर, अर्थातच प्रादेशिक वास्तव आणि सांप्रत काळाची गरज ओळखून केला आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा प्रसार मराठी भाषेतून करण्याला प्राधान्य देणे आणि दर्जेदार ‘म.वि.प. पत्रिका’ दरमहा प्रसिद्ध करणे (सतत मागील ५० वर्षे), तसेच तिचे विविध स्तरांवरील इतर उपक्रम त्याची साक्ष देतात. आता परिषद विज्ञानात पदव्युत्तर पदवीचे (एम.एस्सी.) शिक्षण घेणाऱ्या तीन विद्यार्थ्यांसाठी दर दोन वर्षांनी शिष्यवृत्ती देते, त्याशिवाय दरवर्षी महाविद्यालय आणि विद्यापीठ पातळीवरील संशोधकांना, तसेच लघुउद्योजकांना त्यांच्या नावीन्यपूर्ण उत्पादन वा प्रक्रियेसाठी प्रत्येकी एक लाख रुपयांचे पारितोषिक प्रदान करते. यापुढे जाऊन परिषदेने तिच्या ‘विज्ञान भवन’ या वास्तूत प्रगत संशोधनासाठी प्रयोगशाळाही उघडली असून समाजाला थेट उपयोगी पडू शकेल असे संशोधन तिथे हाती घेण्यास सुरुवात झाली आहे.

काही लोकांच्या मते, मराठी विज्ञान परिषद ही एका प्रस्थापित संस्थेसारखी कार्य करत राहिली असून तिने ‘चळवळी’चे रूप घेतले नाही, समाजाच्या ज्वलंत प्रश्नांना हाती घेतले नाही. त्यामागची भूमिका अशी आहे, की संस्थाबाह्य चळवळ कदाचित प्रसारमाध्यमांचे अधिक लक्ष वेधते, पण ती सहसा दीर्घकाळ चालू राहत नाही. तिला स्थिर ठेवण्यासाठी स्वतःची जागा, सुरळीत कार्यपद्धती आणि आर्थिक पाठबळ अशा गोष्टी उभे करणे शक्य होत नाही. परिषदेने प्रबोधनाच्या मार्गाने कार्य करण्याचे स्वीकारले असून तुलनेने कमी प्रसिद्धी मिळाली असली, तरी गेली ५० वर्षे आपले विज्ञानप्रसाराचे कार्य ती नेटकेपणाने आणि अभिमानाने पार पाडत आलेली आहे. लोकाश्रयाने मुंबईत स्वतःची वास्तू उभारणी आणि बऱ्यापैकी आर्थिक स्थैर्य प्राप्त केल्यामुळे तिची स्वायत्तता अबाधित राहिली आहे. तसेच, सामाजिक प्रश्नांना तिची मासिक ‘पत्रिका’ आणि इतर माध्यमांतून वैज्ञानिक चौकटीत उत्तरे मांडण्याचे प्रयत्न तिने न चुकता केले आहेत. मराठी विज्ञान परिषदेने त्यामुळे, समाजात एक विश्वसनीय संस्था अशी आपली प्रतिमा कायम केली आहे.

हे विस्ताराने सांगण्याचे कारण म्हणजे परिषदेचे एक कार्यवाह म्हणून श्री. अ.पां. देशपांडे यांनी अशा सर्व कार्यांमध्ये लाखमोलाची भूमिका बजावली आहे. त्यासाठी त्यांनी मोठा व्यासंगही केला आहे. परिषदेचे स्वरूप व कार्यक्रम कसे ठेवल्यास दीर्घकालीन फायदे मिळतील यावर चिंतन आणि अनेक तज्ज्ञांबरोबर वेळोवेळी चर्चा केली आहे. परिषदेची घटना - नियम यांत काळानुरूप आतापर्यंत नऊ वेळा दुरुस्त्या केल्या गेल्या असून श्री. देशपांडे यांचा अनुभव त्यासाठी दरवेळी उपयोगी पडला आहे.

पण याचबरोबर श्री. अ.पां. देशपांडे यांनी व्यक्तिशः विज्ञानविषयक जनजागृतीसाठी विविध मार्गांनी प्रचंड कार्य केले आहे ते वेगळेच. विविध प्रसारमाध्यमांचा भरपूर वापर त्यांनी सक्षमपणे विज्ञान आणि मराठी विज्ञान परिषदेच्या कार्याची माहिती देण्यासाठी अविरतपणे केला आहे. त्याचा विस्मयजनक तपशील असा आहे : विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि जिव्हाळ्याच्या अनेक सामाजिक प्रश्नांवर आत्तापर्यंत प्रसिद्ध केलेली ६४ पुस्तके, वर्तमानपत्रे व मासिके, यांत १,६०० लेख, १,१०० जाहीर व्याख्याने, आकाशवाणीवर २६२ कार्यक्रम आणि दूरदर्शनवर ६३ कार्यक्रम. वेळेचे नियोजन केले आणि मनात आणले, तर एक मनुष्य आयुष्यात इतर व्यावसायिक आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांबरोबर अभ्यासपूर्ण लेखन, प्रबोधन आणि सादरीकरणही किती प्रमाणात करू शकतो, याचे उत्तम उदाहरण ह्या आकडेवारीतून पुढे येते. तसेच, वरील प्रत्येक लेख, व्याख्यान आणि कार्यक्रम यांची नोंद आणि आवश्यक असा तपशील टिपून ठेवण्याची त्यांची शिस्तदेखील अनुकरणीय आहे. तरी यात आश्चर्य नाही, की मराठी विज्ञान परिषदेने पन्नास वर्षे निरंतर वाटचाल केल्यावर तिचा संपूर्ण मागोवा घेणारे आणि अन्य संस्थांना मार्गदर्शक ठरेल असे ‘मराठी विज्ञान परिषद – नाबाद ५१’ हे संस्थेचे व्यावसायिक चरित्र या वर्गात मोडणारे ऐतिहासिक पुस्तक २०१६ साली लिहून, श्री. अ.पां. देशपांडे यांनी एक अमूल्य ठेवाही आपल्या हाती दिला आहे.

मराठी साहित्यात ‘विज्ञानकथा लेखन’ हे दालन पुढे आणण्यातदेखील त्यांचा उल्लेखनीय सहभाग राहिलेला आहे. त्या संदर्भात नव्या लेखकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी शिबिरे आयोजित करणे, विज्ञान संमेलने भरवणे आणि विज्ञानकथा व पुस्तके असे साहित्य प्रकाशित करणे अशा प्रोत्साहनपर उपक्रमांत त्यांनी नियमितपणे घेतलेला पुढाकार महत्वाचा मानला जातो.

शालेय पातळीवरील विज्ञान आणि गणिताचे शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्या विषयांतील संकल्पना समजण्यास सोपे जावे म्हणून अनेक प्रारूपे तयार करतात, तालिका बनवतात आणि नवनवीन प्रयोग आणि अध्यापन-पद्धती त्यांच्या-त्यांच्या वर्गात वापरत असतात. मात्र, त्याबद्दल इतर शिक्षकांना माहिती सहसा मिळत नाही. म्हणून अशा प्रयोगशीलतेचे आकलन जास्तीतजास्त शिक्षकांना व्हावे आणि विचारांची व अनुभवांची देवाणघेवाण व्हावी यासाठी विज्ञान शिक्षक यांची आठवी राष्ट्रीय परिषद १७ ते १९ डिसेंबर, २०१५ दरम्यान मराठी विज्ञान परिषदेने, इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ सायन्स अँड रिसर्च (आयसर), पुणे येथे सहआयोजित केली. तिचे नियोजन हे सर्व प्रकारे अद्वितीय होते असे मत भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान खात्याच्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी व्यक्त केले. मात्र, त्यासाठी श्री. देशपांडे यांनी फरिदाबाद येथे २०१३ साली झालेली त्यापूर्वीची सातवी राष्ट्रीय परिषद स्वतः जाऊन अभ्यासली होती हे विशेष. त्यानंतर अशी परिषद दरवर्षी राज्यस्तरावर घेण्याचा प्रकल्प त्यांच्या नेतृत्वामुळे परिषद राबवीत आहे. केवळ जुन्या गोष्टींवर किंवा यशावर अवलंबून न राहता आजही नियमितपणे काहीतरी नवीन शिकण्याचा, करण्याचा हा त्यांचा ध्यास वाखाणण्याजोगा आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या विश्वकोश मंडळाने मराठी विश्वकोश अद्ययावत करण्याचा प्रकल्प हाती घेतला असून वैज्ञानिक, विज्ञान संस्था आणि संकीर्ण या विषयांवरच्या नोंदी लिहिण्याचे प्रतिष्ठेचे, पण प्रचंड काम मराठी विज्ञान परिषदेकडे सोपवले गेले आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि इतर कोशांचा त्यांचा गाढा अभ्यास आणि अनुभव बघता श्री. देशपांडे सदर 'विश्वकोश मविप ज्ञानमंडळ' याचे मुख्य समन्वयक असणे हे स्वाभाविक आहे. हे काम मोठ्या व्याप्तीचे, दीर्घ काळ चालणारे आणि विपुल संख्येत विविध विषय-तज्ज्ञांना एकत्रित करून पुढे नेणे असे आहे. मात्र, श्री. देशपांडे यांनी त्यांच्या नेहमीच्या झपाट्याने या कामास गती देण्यास सुरुवातही केली आहे. वय झाले, अशी सबब पुढे न करता कार्य करत राहणे हे त्यांचे ब्रीद आहे!

राष्ट्रीय पातळीवरही त्यांचे विज्ञानप्रसाराचे काम एका दुसऱ्या संस्थेमार्फत सुरू आहे. 'नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स' (एन.सी.एस.सी.) ही राष्ट्रीय पातळीवर विज्ञान प्रसारकांसाठी एक स्वतंत्र संस्था त्यांनी १ जानेवारी, १९९७ रोजी स्थापन केली आणि तिच्या अध्यक्षपदाची धुराही ते सांभाळीत आहेत. असे बहुआयामी आणि अजोड असे श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे आज १५ डिसेंबर, २०१७ रोजी आपल्या वयाची ७५ वर्षे पूर्ण करित आहेत. तरी परिषदेसाठी एक भूषण असलेले श्री. देशपांडे यांचा अमृतमहोत्सव मराठी विज्ञान परिषदेने मोठ्या प्रमाणात जाहीरपणे साजरा करणे यथोचित आहे, त्यांच्या कार्याला अशी मानवंदना देणे नितांत आवश्यक आहे. याची दूरदृष्टीने दखल घेऊन परिषदेचे विद्यमान अध्यक्ष प्रा. ज्येष्ठराज भा. जोशी यांनी पुढाकार घेतला आणि या प्रसंगाला साजेसा कार्यक्रम आखण्यासाठी मराठी विज्ञान परिषदेच्या स्थायी समितीमधील पाच सभासदांची एक समिती २८ एप्रिल, २०१७ रोजीच नेमली. गोष्टी अशा जुळून आल्या, की कुडाळ येथे १६ ते १८ डिसेंबर, २०१७ दरम्यान भरणाऱ्या बावन्नाव्या अखिल भारतीय मराठी विज्ञान अधिवेशनाच्या पूर्वसंध्येस हा दिवस येत आहे. त्यामुळे कुडाळ येथे अत्यंत आनंदाचा हा दिवस श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्यासोबत साजरा करण्यासाठी आणि त्यांना शुभेच्छा देण्यासाठी मराठी विज्ञान परिषदेच्या विशाल परिवारासाठी ही संधी आपसूकच चालून आली आहे.

कार्यक्रमाची रूपरेषा आखताना 'श्री. अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ' या समयी प्रकाशित करणे हा एक महत्त्वाचा भाग सदर समितीने निश्चित केला. या ग्रंथासाठी लेख कोणाकडून मागवावेत हा एक मोठा प्रश्न होता, कारण श्री. देशपांडे यांचा लोकसंग्रह इतका अफाट आणि विविध आहे, की जाहीर मागणी केल्यास आटोपशीर असा ग्रंथ वेळेत काढणे शक्य होणार नाही हे स्पष्ट होते. त्यामुळे त्यांचे कार्य आणि योगदान ज्यांनी जवळून पाहिले आहे अशा निवडक व्यक्तींनाच अपांबरोबर काम करताना आलेले अनुभव मर्यादित शब्दांत मांडण्याची विनंती करण्यात आली. या लेखकांत सुप्रसिद्ध ज्येष्ठ वैज्ञानिक, विज्ञान प्रसारक, विज्ञानकथा लेखक, प्रशासक, पत्रकार, निरनिराळ्या क्षेत्रांतील तज्ज्ञ व पदाधिकारी आणि मान्यवर यांचा समावेश असून परिषदेच्या कार्याशी ते अनेक वर्षे जोडले गेलेले आहेत.

अर्थातच श्री. देशपांडे यांना इतका प्रदीर्घ काळ परिषदेसाठी देता येणे हे त्यांच्या कुटुंबीयांचे भक्कम सहकार्य आणि पाठिंबा असल्याशिवाय शक्य झालेले नाही हे लक्षात घेऊन त्यांच्या काही जवळच्या आत्मांनाही अपांबद्दल त्यांचे मनोगत लिहिण्याची विनंती केली गेली, जेणे करून श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्या या यशस्वी वाटचालीच्या सर्वकष बाजू समोर याव्यात.

सर्व लेखकांनी उत्स्फूर्तपणे प्रतिसाद देऊन वेळेत लेख दिले याबद्दल त्यांचे आभार. विशेष म्हणजे, मराठी विज्ञान परिषदेच्या विनंतीला मान देऊन परिषदेच्या एक विद्यमान विश्वस्त, डॉ. विजया वाड यांनी श्री. अ.पां. देशपांडे यांची पद्धतशीर मुलाखत घेऊन एक वेगळाच लेख दिल्याबद्दल त्यांचे खास आभार. हे लेख श्री. देशपांडे यांच्या वैविध्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वावर व कार्यपद्धतीवर प्रकाश पाडणारे असून त्यांची गुणग्राहकता, नियोजन आणि वक्तृशीरपणा अशा अनेक बाजू पुढे आणतात. इंग्रजीमध्ये आलेले चार लेखही इथे समाविष्ट केले आहेत, जे अपांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील विज्ञानप्रसाराचे कार्य बघितलेल्या इतर भाषक लेखकांनी, परिषदेने केलेल्या विनंतीप्रमाणे दिले आहेत. त्यांचा अपांवरील लोभ त्यातून व्यक्त होतो. साहजिकच लेखांत मांडलेली मते त्या - त्या लेखकाची वैयक्तिक मते आहेत. ग्रंथात समाविष्ट करण्यासाठी श्री. देशपांडे यांनी स्वतःकडील काही खाजगी छायाचित्रे, पत्रे, कात्रणे आणि माहिती उपलब्ध करून दिली याबद्दल त्यांचे आभार.

तुरळक अपवाद वगळता पुनरुक्ती शक्यतो टाळणे आणि माहिती अचूक राहणे केवळ यापुरती आवश्यक ती संपादकीय प्रक्रिया सदर लेखांवर केली असून लिखाणाची शैली मूळ स्वरूपात राहिल याची काळजी घेतली आहे. प्रत्येक लेख वेगळा आहे, महत्त्वाचा आहे आणि मनापासून आलेला आहे हे सहजपणे दिसून येते. काही लेख त्यांच्या ओघात परिषदेच्या विकासाचे सहसा पुढे न आलेले काही पैलूही दाखवतात, तर काही भविष्याचे चिंतनदेखील करतात. एकूणच, श्री. देशपांडे यांच्या कार्याचा आणि गुणांचा ऊहापोह करणारा, महती सांगणारा हा ग्रंथ आपल्या हाती देण्यात एक वेगळे समाधान लाभत आहे.

श्री. अ.पां. देशपांडे अमृतमहोत्सवाचा कार्यक्रम आखण्यात आणि हा गौरवग्रंथ प्रकाशित करण्यात समितीचे इतर सदस्य श्री. दिलीप हेल्लेकर, डॉ. मानसी राजाध्यक्ष, डॉ. राजीव चिटणीस आणि डॉ. जयंत जोशी यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद. मराठी विज्ञान परिषदेचे विद्यमान कोषाध्यक्ष डॉ. दिलीप साठे आणि परिषदेच्या कार्यकारी संचालिका श्रीमती किशोरी उंब्राळकर यांनी समितीच्या कामाला वेळोवेळी दिलेली कार्यालयीन मदत अतिशय उपयोगी ठरली, तरी त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. या गौरवग्रंथाच्या निर्मितीत मुद्रितशुद्धितज्ज्ञ श्री. मिलिंद वेलिंगकर, 'मराठी विज्ञान परिषद पत्रिके'चे साहाय्यक संपादक श्री. अजय दिवेकर आणि ग्रंथासाठी निवडलेली छायाचित्रे आणि पत्रे स्कॅन करून देणारे परिषदेचे व्यवस्थापन अधिकारी श्री. विश्वनाथ म्हाप्रळकर यांच्या सहकार्याबद्दलही आभार.

‘श्री. अ.पां. देशपांडे अमृतमहोत्सव’ समितीत सहभागी करून, तसेच गौरवग्रंथ संपादनाचे कार्य सोपवून श्री. देशपांडे यांच्या ऋणांतून थोडे उतराई होण्याची संधी मला दिल्याबद्दल मराठी विज्ञान परिषदेचे शतशः आभार.

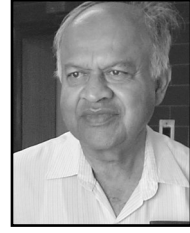
श्री. अ.पां. देशपांडे यांना सदा आरोग्य, सुखसंपदा आणि मनःस्वास्थ्य लाभो आणि त्यांची पुढील वाटचालही अशीच कीर्तिमान आणि सर्वाना पथप्रदर्शक ठरणारी राहो, हीच शुभेच्छा. ■

१५ डिसेंबर, २०१७

डॉ. विवेक पाटकर
उपाध्यक्ष,
मराठी विज्ञान परिषद

अनंतराव देशपांडे : एक स्थितप्रज्ञ?

१

प्रा. जयंत नारळीकर

सर्वप्रथम म.वि.प.चे अ.पां. देशपांडे यांना ७५ वर्षांचा टप्पा सुखरूपपणे ओलांडल्याबद्दल हार्दिक शुभेच्छा. आता ह्यापुढील टप्पा – शतकाचा – त्यांनी सर करावा ही शुभकामना आम्हा सर्वांची, म्हणजे मराठी विज्ञान परिषदेतील आप्त-सुहृदांची व्यक्त करणे उचित ठरेल.

ह्या शुभकामनेमागे आम्हां सर्वांचा स्वार्थ आहे हे नाकबूल करता येणार नाही! अ.पां. सारखा माणूस दुर्मीळ असतो. तो ज्या संस्थेत काम करतो, तेथील लोकांना त्याची जाणीव असते. अ.पां. कधी न कधी निवृत्त होणार याची मेंदूत दडलेली जाणीव, आपल्याला अस्वस्थ करून सोडते. अ.पां. नंतर काय? हा प्रश्न अशाच दुर्मीळ व्यक्तीबद्दल विचारला जातो. “After Nehru, Who?” ह्या प्रश्नाचे उत्तर नेहरूंच्या हयातीत कोणी दिले नाही. तसेच, परिषदेला अ.पां. निवृत्त झाल्यावर कोण हा प्रश्न नक्कीच डोकेदुखीला कारणीभूत होत असावा.

अ.पां. देशपांडे यांना मी अनादिकाळापासून ओळखतो. ‘अनादि’ म्हणायचे कारण, मला आठवत नाही, केव्हा ही व्यक्ती माझ्या जीवनात आली. पण मी म.वि.प.चा अध्यक्ष असताना जे काही महत्त्वाचे निर्णय घेतले, त्यांमागे अ.पां.चे मार्गदर्शन होते. उदाहरणार्थ, अनुदानासाठी मुख्यमंत्र्यांना भेटायचे असल्यास त्यासाठी लागणारी पूर्वतयारी अ.पां.नी केलेली असायची. भेटीच्या वेळी पार्श्वभूमी थोडक्यात सांगणे, अनुदानाची गरज का ते सांगणे, पूर्वीच्या शासकीय अनुदानाबद्दल माहिती देणे आदी सर्व तयारी अ.पां.नी केलेली असायची.

ह्या संदर्भात मला अ.पां.शी चर्चा करताना जाणवे, की जरी पूर्वीच्या काही अनुभवांत ऋणात्मक गोष्टी असल्या (उदाहरणार्थ, नोकरशहांनी आणलेल्या अडचणी, कॉर्पोरेशनच्या नव्या नियमांनी घातलेला ‘खो’ इत्यादी) तर त्यांच्याबद्दल माहिती देताना अ.पां.चा चेहरा आणि भाषा ‘तटस्थ’ स्वरूपाची असे. पूर्वी पडलेले हेलपाटे, दिरंगाईमुळे झालेला अनपेक्षित खर्च इत्यादीची माहिती देताना अ.पां.च्या चेहऱ्यात, बोलण्यात कसलाही क्षोभ नसे. म्हणून मी त्यांना वरील संदर्भात ‘स्थितप्रज्ञ’ म्हणतो.

मी पुढे परिषदेचा विश्वस्त झालो तेव्हादेखील मला अ.पां.ची योजकता पाहायला मिळाली. मी पुण्यात आणि बाकीचे विश्वस्त, तसेच म.वि.प.चे बस्तान मुंबईत, अशी स्थिती असल्याने अ.पां. प्रथम इ-मेल पाठवून पुढील दोन महिन्यांत मी मुंबईला भेट देणार आहे का, याची चौकशी करतात. जर तशी संभाव्यता असेल, तर ते माझ्या सोयीने विश्वस्त सभेसाठी वेळ निवडतात. आणि प्रत्यक्ष सभेचे मिनिट्स लिहिणे आणि ते मान्य करून घेणे हे काम त्यांचेच. सभेत बहुतेक कंठशोष - मिनिट्स वाचणे, त्यामागची पार्श्वभूमी सांगणे, काही प्रश्न सभासदांनी विचारले, तर त्यासाठी माहिती प्रस्तुत करून शंकासमाधान करणे आदी सर्व बाबतीत अ.पां.चा सहभाग असतो. कित्येक वेळा असे आढळून येते, की एखाद्या विश्वस्ताने ‘अमुक अमुक करावे’ अशा धर्तीची सूचना केली, तर अ.पां.चे उत्तर तयार असते : “त्याप्रमाणे कार्यवाही सुरू झाली आहे.” इथे मला पी.जी. वुडहाउसच्या जीवजची आठवण येते.

काही वर्षांपूर्वी अ.पां.ना विज्ञानप्रसारासाठी राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला, तेव्हा आम्हां सर्वांना (परिषदेच्या सभासदांना आणि विविध वैज्ञानिक उपक्रमांतून अ.पां.चे कर्तृत्व अनुभवलेल्यांना) आनंदाबरोबर योग्य व्यक्तीला पुरस्कार मिळाला याचे समाधान वाटले.

विज्ञानप्रसाराचे त्यांचे कार्य वरील पुरस्काराने प्रशंसिले असले, तरी त्यामागची त्यांची कल्पनाशक्ती अफाट आहे. काही वर्षांपूर्वी मी एक प्रयोग सुरू केला. माझ्या एखाद्या भाषणानंतर विद्यार्थी गराडा घालून स्वाक्षरी मागायचे. त्यांना मी सांगायचो : “मी इथे स्वाक्षरी देणार नाही. तुम्ही घरी जाऊन मला एक पोस्टकार्ड टाकून एखादा (तुम्हांला उत्तर माहीत नसलेला) प्रश्न विचारा. मी उत्तरादाखल पत्र लिहीन. त्यात माझी सही असेल.” अशा तऱ्हेने माझा शालेय विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारायला उद्बुत करणे हा प्रयत्न होता. जरी अनेकांनी या प्रयत्नाचे कौतुक केले, तरी त्यातून विज्ञानप्रसाराचा अर्क काढण्याची कल्पना आली अ.पां.च्या सुपीक डोक्यातून. ते म्हणाले :

“जयंतराव, मुलांनी पाठवलेल्या कार्डांचे काय केलेत?” मी म्हटले : “आहेत एका फाईलमध्ये! पण का विचारता?” अ.पां. उत्तरले, “मी त्या कार्डातून विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरासह एक लहानशी पुस्तिका परिषदेतर्फे प्रसिद्ध करतो.” अर्थात, त्यानंतर प्रश्नोत्तरे त्यांच्या ताब्यात येईपर्यंत त्यांनी माझा पिच्छा सोडला नाही. आणि लवकरच त्याचे रूपांतर ‘पोस्टकार्डातून विज्ञान’ ह्या पुस्तिकेत झाले. अ.पां.च्या प्रयत्नातून पुढे त्या पुस्तिकेचे इंग्रजी भाषांतर “Science Through Postcards” ह्या नावाखाली प्रसिद्ध झाले.

अ.पां.ची तडफ पाहता ते ७५ वयाजवळ पोहोचलेत यावर विश्वास बसत नाही. पण जन्मदाखले, मला वाटते अशा व्यक्तींसाठी असावेत. अ.पां.चे मार्गदर्शन ते कार्यवाह असोत वा नसोत, पण परिषदेला मिळत राहील अशी मी आशा करतो. आणि अ.पां.ची प्रकृती त्यांना शतकाकडे वाटचाल करायला मदत करो. ■

प्रा. जयंत नारळीकर
विश्वस्त,
मराठी विज्ञान परिषद

अ.पां. - विज्ञान व समाज सांधणारा दुवा

२

डॉ. अनिल काकोडकर

अ.पां. देशपांडे व माझी ओळख माझे बीएआरसीतील मित्र श्री. प्रकाश साऊरकर, जे नंतर नोसिलमध्ये गेले, त्यांच्यामुळे झाली. अ.पां.पण तेव्हा नोसिलमध्ये होते. नोसिल सोडून मराठी विज्ञान परिषदेच्या कामात पूर्ण वेळ झोकून देण्याचे त्यांनी ठरवल्याचे जेव्हा मला कळले, तेव्हा मला थोडे आश्चर्य वाटले, पण त्यापेक्षा त्यांच्याबद्दल जो प्रचंड आदर निर्माण झाला, तो आजसुद्धा तसाच कायम आहे. आज मराठी विज्ञान परिषदेच्या कामाचा आवाका आणि महाराष्ट्रभर व त्याही पलीकडे असलेला विस्तार यांमागे अपांचे प्रदीर्घ योगदान हे अत्यंत महत्वाचे कारण आहे.

मानवी विकास विज्ञानाच्या माध्यमातून लावल्या गेलेल्या विविध शोधांमुळे साध्य झाला आहे. मानवी जिज्ञासा व जिज्ञासापूर्ती करता करता निर्माण झालेले विज्ञान व तंत्रज्ञान यांमुळे आज मानवाची क्षमता खूप वाढलेली आहे, तसेच अनेक सुखसोयी उपलब्ध झालेल्या आहेत. हे सर्व साध्य करतांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन, प्रत्येक गोष्ट सखोलपणे तपासून पाहण्याची वृत्ती, प्रयोगशीलता आदी वैज्ञानिकांनी अंगीकारलेल्या सवयींचे महत्त्व हळूहळू समाजाला समजू लागले. प्रत्येकाने आपल्या दैनंदिन आचरणात या गोष्टी अंगीकारल्या तर समाजाला व देशाला पुढे जाण्यात मोठी मदत होऊ शकते, हेपण लक्षात येऊ लागले.

आपले पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन (सायंटिफिक टेम्पर) समाजात रुजविण्याच्या दृष्टीने खूप पुढाकार घेतला. विज्ञान व समाज या दोहोंचा संबंध केवळ विज्ञानाद्वारे विकास साध्य करण्यापुरता किंवा वैज्ञानिक संकल्पना समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचविण्यापुरता मर्यादित नसून संपूर्ण समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविणे या साठीदेखील असावा ही भावना मूळ धरू लागली. हे सर्व साध्य करायचे तर सर्वसामान्यांना जी भाषा समजते, त्या भाषेतूनच संपर्क

साधायला हवा. मराठी विज्ञान परिषदेसारख्या संस्था म्हणूनच आवश्यक व महत्वाच्या ठरतात. आज परिषदेचे महाराष्ट्रभर व त्यापलीकडे पसरलेले विभाग आपापल्या परिसरांत हा कार्यक्रम मोठ्या उत्साहाने राबवत आहेत. या विभागांची उभारणी, मध्यवर्ती व विभागीय कार्यालयांच्या कामांचे समन्वयन, विभागांना मार्गदर्शन आदी संघटनात्मक व कार्यक्रमात्मक बाबींत परिषदेने आजतागायत गाठलेला पल्ला, या सर्वांत अपांचे योगदान व नेतृत्व मध्यवर्ती असून त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच. वेगवेगळ्या उद्दिष्टांसाठी दीर्घकाळ कार्यरत असलेल्या सफल स्वयंसेवी संस्थांवर नुसता दृष्टिक्षेप टाकल्यास त्यांतील बहुतेक संस्थांत किमान एक व्यक्तिमत्त्व मध्यवर्ती आधारस्तंभाच्या रूपात समोर येते. अशा व्यक्तीमुळे संस्थेच्या कामांत भक्कमपणा व सातत्य निर्माण होते. मराठी विज्ञान परिषद व अपां हे समीकरण अशाच प्रकारचे आहे.

आज विज्ञानात प्रगती साध्य करण्याच्या दृष्टीने भारत सरकार अनेक कार्यक्रम राबवत आहे. अनेक प्रोत्साहनेदेखील उपलब्ध आहेत. नावीन्यपूर्णता व उपक्रमशीलतेला चालना देण्यासाठी विशेष प्रयत्न सध्या सुरू आहेत. या सर्व गोष्टींचा पुरेपूर फायदा पदरात पाडून घेण्यासाठी तरुण मंडळींची तयारीपण शालेय स्तरापासूनच करावयास हवी. विज्ञानाबद्दल आवड निर्माण करणे, विज्ञान शिक्षणाच्या मार्गातील अडसर दूर करणे, शाळांच्या प्रयत्नांना पूरक प्रयत्न या दृष्टीने अनेक उपक्रम परिषद राबवित आलेली आहे. यासाठी परिषदेच्या मध्यवर्ती कार्यालयात घेण्यात येत असलेले उपक्रम, परिषदेचे कार्यकर्ते इतर संस्थांतून घेत असलेले उपक्रम, परिषदेच्या माध्यमातून विविध वैज्ञानिकांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी केलेले कार्यक्रम अशा अनेकविध उपक्रमांनी परिपूर्ण असे परिषदेचे काम आज अव्याहतपणे चालू आहे.

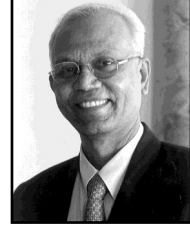
आज सारे जग झपाट्याने ज्ञानयुगाकडे वाटचाल करीत आहे. ज्ञानयुगात अनेक नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. या संधींचा पुरेपूर फायदा करून घेऊन भारताला जागतिक स्पर्धेत तुलनात्मकदृष्ट्या पुढे नेण्यासाठी आवश्यक तरुणाई आपल्याकडे प्रचंड संख्येत उपलब्ध आहे. प्रश्न, ही तरुण मंडळी नवीन क्षेत्रात आवश्यक तितकी सक्षम आहेत किंवा नाहीत, हा आहे. चांगल्या दर्जाचे विज्ञान शिक्षण व विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या नवीन दालनांत कार्यक्षम ठरण्यासाठी आवश्यक क्षमता यांवर हे अवलंबून आहे. भारतात व पुढारलेल्या देशांत असलेली या क्षमतेबाबतची दरी जशी लवकरातलवकर भरून काढणे आवश्यक आहे, त्याहीपेक्षा भारतातच शहरी व ग्रामीण भागांत असलेली दरीपण लगेच भरून काढणे अधिक आवश्यक आहे. भारताच्या सर्वेकष सर्वांगीण विकासासाठी ते अत्यावश्यकच आहे. आजची सरकारी शिक्षण व्यवस्था आणि शिक्षणाचा सरासरी दर्जा पाहता परिषदेसारख्या महाराष्ट्रभर पसरलेल्या संस्थांच्या कार्याची व्याप्ती खूप वाढवावयास हवी. अपां सारख्या कर्मयोग्यांनी उभे केलेले काम या दृष्टीने पायाभूत ठरावे.

प्रत्येकाने आपापले आयुष्य कसे घालवावे हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. असे जरी असले, तरी समाज

त्याच्या सदस्यांच्या व्यक्तिगत योगदानातूनच पुढे येत असतो. काही लोकांचे असे योगदान जीवनाच्या मार्गक्रमणात एक अतिरिक्त पैलू अशा स्वरूपातले असते, तर काहींसाठी तेच त्यांचे जीवन बनते. अपां हे दुसऱ्या गटातले एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व आहेत.

आज अपांनी आपल्या आयुष्याच्या वाटचालीतील ७५ वर्षे समर्थपणे पूर्ण केली आहेत. त्यांच्या या दीर्घ व समर्पित योगदानास मानाचा मुजरा. त्यांना उदंड आयुष्य लाभो व त्यांच्या हातून प्रदीर्घ देशसेवा घडत राहो हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना. ■

डॉ. अनिल काकोडकर
विश्वस्त,
मराठी विज्ञान परिषद

डॉ. रघुनाथ माशेलकर

अनंतराव देशपांडे म्हणजे मराठी विज्ञान परिषद आणि मराठी विज्ञान परिषद म्हणजे अनंतराव देशपांडे, असे एक समीकरणच जनसामान्यांत ठाम बसलेले आहे. मुलांमध्ये विज्ञानाची गोडी निर्माण व्हावी, मराठी भाषेत विज्ञानाचा प्रसार व्हावा, समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा या उदात्त हेतूने स्थापन केलेल्या आणि हल्लीच सुवर्णमहोत्सव साजरा केलेल्या या महान संस्थेचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. आणि या संस्थेचा पाया मजबूत करून एक महत्वाकांक्षी, उत्तम व भक्कम इमारत उभी करण्याचे काम ज्यांनी केले, त्यांत अनंतरावांचा सिंहाचा वाटा आहे. आजही ती संस्था सुरळीत चालावी, अधिक सक्षम व्हावी म्हणून अहोरात्र त्यांचे कार्य चालू असते.

समाजाची आर्थिक भरभराट व्हायची असेल, तर तिथे विज्ञान-तंत्रज्ञानातील संशोधनाला महत्त्व आले पाहिजे. नवे-नवे शोध लागत राहिले पाहिजेत. पण त्यासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञान समाजात खोलवर रुजलेले असले पाहिजे. विज्ञानाचा विचार समाजजीवनाचा एक मूलभूत भाग झाला पाहिजे. म्हणूनच विज्ञानप्रसार हे मोठे काम म्हटले पाहिजे. अनंतराव माझ्या मते महाराष्ट्रातील या विज्ञान चळवळीचे एक मोठे नेते आहेत.

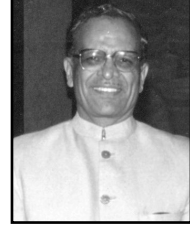
महाराष्ट्रातच शिकलेला व वाढलेला मी वैज्ञानिक आहे. अनेक दशके मी अनंतरावांकडे आदराने व कौतुकाने पाहत होतो. पण त्यांचा व माझा जवळचा संबंध त्यांनी जेव्हा माझे व्यक्तिचित्रण एक पुस्तक लिहून केले, त्या वेळी झाला. त्या पुस्तकाचे नाव आहे, 'डॉ. रघुनाथ माशेलकर – भारतीय बौद्धिक संपदेचा उद्गाता'. या पुस्तकाच्या निर्मितीच्या वेळी त्यांचे अनेक गुण मला दिसले. त्यांत खोलात जाऊन अभ्यास करण्याची त्यांची वृत्ती दिसली. माहिती अचूक असावी यावर त्यांचा अट्टहास होता. मी माझ्या प्रवासात, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्यांमुळे एवढा व्यस्त होतो, की पुस्तकावर विशेष लक्ष देता आले नाही. पण अनंतरावांनी माझ्या वेळेच्या अभावाच्या अडचणी नेहमी समजून घेतल्या. त्यांनी दाखवलेला संयम खरोखरच कौतुकास्पद होता.

अनंतरावांनी मराठीतून विज्ञानजागरण आणि विज्ञानप्रसार व्हावा यासाठी अनेक साधने वापरली आहेत. त्यांतील एक म्हणजे त्यांची पुस्तके. अगदी साध्या आणि सोप्या शब्दांत त्यांनी लिहिलेली अनेक पुस्तके मी स्वतः वाचली आहेत. ‘विज्ञानयात्री’ या मालेत त्यांनी केलेले डॉ. अनिल काकोडकर, डॉ. माधव चितळे, डॉ. माधव गाडगीळ, डॉ. वसंत गोवारीकर वगैरे अनेक आदरणीय व्यक्तींचे व्यक्तिचित्रण अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे. त्याचप्रमाणे, त्यांनी लिहिलेली ‘मूलभूत विज्ञान’, ‘उपयोजित विज्ञान’, ‘विज्ञानिनी’, ‘अभियांत्रिकीचे जग’ ही पुस्तके अशी आहेत, की ज्यांचा आपल्या बालवैज्ञानिकांना, आपल्या तरुण पिढीला, तसेच आपल्या समाजाला जरूर फायदा व्हावा. मला तर तो नक्कीच झाला आहे. अनंतराव देशपांडे यांच्या पंच्याहत्तरीनिमित्त मी त्यांना हार्दिक शुभेच्छा देतो. त्यांचे कार्य ज्ञानाधिष्ठित समाज, विज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण करण्यास समर्थ आहे. हे कार्य त्याच जोमाने पुढेही करण्याची ईश्वराने त्यांना शक्ती द्यावी आणि त्यांचा शताब्दीपर्यंतचा प्रवास असाच आनंददायी व्हावा अशी ईश्वरचरणी मी प्रार्थना करतो. ■

डॉ. रघुनाथ माशेलकर
अध्यक्ष, मविपचे वार्षिक संमेलन,
मडगाव, गोवा, १९७७

समर्पित अ.पां.

४

डॉ. माधव चितळे

सार्वजनिक संस्थांशी निष्ठेने एकरूप झालेली कर्तबगार माणसे ही समाजाची मोठी शक्ती असते. मराठी विज्ञान परिषदेचे भाग्य असे, की तिला असे कार्यकर्ते सातत्याने, दीर्घकाळ लाभले. त्यांतील एक म्हणजे अ.पां. देशपांडे. त्यांनी पुढाकार घेऊन अनेक माणसे मराठी विज्ञान परिषदेशी जोडली, सांभाळली आणि कार्यप्रवण केली. त्यातून परिषदेचे आजचे क्रियाशील, प्रभावी रूप विकसित झाले.

असे समर्पित व्यक्तिमत्त्व संस्थेच्या पाठीशी अखंडपणे असल्यामुळे परिषदेला विविधांगी प्रगती करता आली आणि अनेक कार्यक्रम राबविता आले. दूरदूरच्या तालुक्यांच्या ठिकाणी जाऊन विज्ञान-संमेलने, विज्ञान-स्पर्धा, व्याख्याने यांचे यशस्वी आयोजन करता आले. अभिमानाची आणि आनंदाची गोष्ट ही, की अ.पां.नी म्हणजे परिषदेशी जोडलेल्या अनेक माणसांमुळे हा गंगोघ सतत वाढतच राहिला आहे, वाढतच जाणार आहे.

तसा तो अनुभवताना कृतकृत्यतेचे समाधान हा अ.पां.ना लाभलेला मोठा दैवी ठेवा आहे. महाराष्ट्रातच नव्हे, तर राष्ट्रीय पातळीवर व जागतिक स्तरावरही परिषदेचा दबदबा आहे. आगामी काळातही तो सांभाळून ठेवत, वाढवत जात, सुजाण विज्ञानप्रवण मराठी समाजाची उभारणी करण्यात अ.पां.चे योगदान अखंडपणे येती अनेक वर्षे मिळत राहावे हीच शुभकामना.

जीवेत् शरदः शतम्! ■

डॉ. माधव चितळे

विश्वस्त (१९९८ ते २००८),
मराठी विज्ञान परिषद

‘अपां’ची पंचाहत्तरी

५

प्रा. ज्येष्ठराज भा. जोशी

खरे तर वयाची पंचाहत्तरी गाठणे, ही काही आजकाल फार विशेष गोष्ट राहिलेली नाही. प्रकृतीची व्यवस्थित काळजी घेणारी, आणि ऐंशी पार करूनही अगदी कार्यरत असणारी अनेक माणसे आपल्या आजूबाजूला कितीतरी दिसतात. आरोग्यविषयक वाढती जाणीव, आणि वैद्यकीय क्षेत्रात सतत होत असलेली प्रगती याचा तो एकत्रित परिणाम आहे.

म्हणूनच वयाच्या धावफलकावर ‘७५’चा आकडा दिसणे याला, खरे म्हणजे, आता फार मर्यादित महत्त्व आहे. पण अ.पां. देशपांडे यांच्यासारखे व्यक्तिमत्त्व जेव्हा पंचाहत्तरीला पोहोचते, तेव्हा त्याला एक विशेष अर्थ आहे. याचे कारण, वयाच्या धावफलकावर ‘७५’चा आकडा झळकेपर्यंत (आणि त्यानंतरही अगदी धावफलकावर ‘१००’चा आकडा झळकेपर्यंत) खेळपट्टीवर टिकून राहणे, हे महत्त्वाचे आहेच, पण अधिक महत्त्व आहे, ते तिथे खेळ कसा केला याला. ज्यांनी आपल्या आयुष्याला मोठा अर्थ मिळवून दिला, एक मोठे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवले, त्यांचा खेळ सार्थकी लागला. ‘अपां’नी आपले आजपर्यंतचे आयुष्य एका ध्येयासाठी, एका संस्थेसाठी वेचले, आणि त्यातच त्यांच्या पंचाहत्तरीचे वैशिष्ट्य दडलेले आहे.

सन १९७२मध्ये ते मराठी विज्ञान परिषदेच्या कार्याशी जोडले गेले. व्यवसायाने अभियंता. नोसिल कंपनीत उत्तम पगाराची नोकरी. मोठ्या अधिकाराची जागा. कंपनीच्या कॉलनीत राहायला प्रशस्त बंगला. सगळ्या सुविधा होत्या. पण केवळ या सुविधांचा लाभ घेत आयुष्य मजेत घालवण्यात त्यांना स्वारस्य नव्हते. परिषदेच्या कामाशी ते जोडले गेले, आणि त्यांचा कामातील सहभाग वाढतच गेला. किंबहुना, मला असे वाटते, की आयुष्यातील मजा त्यांच्या दृष्टीने अशा सामाजिक कामामध्येच होती. त्यामुळे मराठी विज्ञान परिषदेने त्यांच्या आयुष्याचा अधिकाधिक भाग व्यापायला सुरुवात केली. आणि सन १९९७मध्ये स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन त्यांनी परिषदेच्या कामाला पूर्ण वेळ वाहून घेतले.

परिषदेच्या गेल्या ५० वर्षांतील वाटचालीतील मोठा टप्पा हा ‘अपां’च्या नेतृत्वाखाली पार पडलेला

आहे. या संस्थेची जडणघडण आणि विकास यांवर 'अपां'च्या कार्यशैलीचा, दृष्टिकोनाचा, त्यांच्या 'व्हिजन'चा खूपच प्रभाव आहे.

महात्मा गांधी महाराष्ट्राला 'कार्यकर्त्यांचे मोहोळ' असे म्हणत. एखादे क्षेत्र निवडून त्यात आयुष्यभर गाडून उभी राहणारी अनेक व्यक्तिमत्त्व महाराष्ट्रात पूर्वी होऊन गेली, आजही आहेत. 'अपां' त्यांपैकीच एक. असे लोक यासाठी भाग्यवान, की त्यांना त्यांच्या आयुष्याचा अर्थ सहजपणे गवसलेला असतो. 'विज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रसार सामान्यांपर्यंत मराठी भाषेतून करणे', हेच 'अपां'नी आपले जीवितकार्य मानले आणि त्यांचे सुर जुळले. आयुष्यातील प्रत्येक दिवस ते यासाठीच वापरत आले आहेत.

पण एखाद्या कामावर निष्ठा असणे वेगळे, आणि प्रत्यक्षात ते काम करण्यासाठी लागणारे गुण असणे वेगळे. एखादे काम करण्याची अंगी क्षमता नसेल, तर त्या कामावरची निष्ठा काय कामाची? 'अपां'चे वैशिष्ट्य असे, की सार्वजनिक संस्था चालवण्यासाठी जे गुण आवश्यक असतात, ते सर्व त्यांच्याकडे आहेत.

पहिली गोष्ट म्हणजे, त्यांची प्रत्येक कामाची आणि प्रत्येक दिवसाची नियोजनबद्ध आखणी. रोज ते परिषदेच्या कार्यालयात येतात, तेव्हा त्यांच्या खिशात एक चिठ्ठी असते. कोणाला कोणती कामे सांगायची व आज आपण कोणती कामे करायची, याची यादी त्यात लिहिलेली असते. त्यासाठी त्यांना कुठलाही कपटा चालतो. कार्यालयात आल्यावर ते प्रत्येकाच्या टेबलापाशी जाऊन त्याला त्याने करावयाच्या कामाची कल्पना देतात (लोकांना आपल्या टेबलापाशी बोलावून नव्हे). आणि मग स्वतः करायच्या कामांना हात घालतात. एखादा कार्यक्रम छोटा असो किंवा मोठा, किंवा अधिवेशन असो, कोणी कोणती जबाबदारी घ्यायची याची विभागणी त्यांच्या डोक्यात पक्की असते, आणि त्यानुसारच कामाचे वाटप होते.

वेळेच्या नियोजनाच्या बाबतीतही ते असेच अत्यंत काटेकोर आहेत. एखादी बैठक फार लांबते असे वाटले, तर प्रथम आडवळणाने सुचवून, आणि मग जरूर पडल्यास स्पष्टवक्तेपणाने बोलून, ते त्याला आवर घालतात.

त्यांची स्मरणशक्ती अतिशय तल्लख आहे. संपर्कात येणाऱ्या सर्व लहान-मोठ्या व्यक्तींची संपूर्ण माहिती त्यांच्या लक्षात असते. परिषदेच्या गेल्या ५० वर्षांतील सर्व महत्त्वाच्या घडामोडी, त्यांतील तपशिलांसह ते सहजपणे सांगू शकतात.

पण 'अपां'ची सर्वात मोठी ताकद म्हणजे त्यांची माणसे जोडण्याची कला. त्या जोरावरच त्यांनी अनेक गुणी आणि काम करणारी माणसे परिषदेशी जोडून घेतली. अगदी कार्यालयातील कनिष्ठ कर्मचाऱ्यापासून ते ट्रस्टी असलेल्या मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांपर्यंत ते सर्वांशी जवळीक साधू शकतात. 'अपां'च्या स्नेहामुळेच आज परिषदेत काम करणारे बहुसंख्य लोक तिथे कार्यरत आहेत, यात थोडीही अतिशयोक्ती नाही.

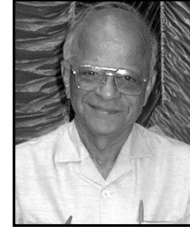
पण माणसे जोडायची याचा अर्थ वारंवार आपल्या मतांना मुरड घालायची, आणि सर्व प्रकारच्या तडजोडी करीत राहायचे, असे ते मानत नाहीत. वेळ पडल्यास ते आपल्या मुद्द्यावर ठाम असतात. मतभेद व्यक्त करतात. आपले म्हणणे लावून धरतात. आणि बहुधा अशा वादविवादात यशस्वीही

होतात. पण त्यात कटुता येणार नाही, आणि आल्यास ती तात्पुरती असेल, याची काळजीही ते घेतात. 'मराठी विज्ञान परिषदे'चे काम, मराठीतून विज्ञानाचा प्रसार हे 'अपां'च्या आयुष्याचे 'मिशन' आहे. माणूस नोकरी-धंद्यातून निवृत्त होऊ शकतो. अधिकाराच्या जागेवरून पायउतार होऊ शकतो. पण, आयुष्याच्या 'मिशन'मधून कधीच माघार घेत नाही. 'अपां' आज ७५ वर्षांचे झाले. पण त्यांचे 'मिशन', त्याच जोमाने, उत्साहाने ते पुढे नेत राहतील याची मला खात्री आहे. त्यांच्या वयाच्या शंभराव्या वर्षीही हे वाक्य लिहिण्याचा योग मला यावा हीच सदिच्छा! आणि 'अपां'ना आणि त्यांच्या कुटुंबीयांना खूप खूप शुभेच्छा. ■

प्रा. ज्येष्ठराज भा. जोशी
अध्यक्ष,
मराठी विज्ञान परिषद

दीर्घकाळ संस्था चालवणारे अ.पां. देशपांडे

६

श्री. म.ना. गोगटे

महाराष्ट्राच्या भूमीत स्वतःच्या मालकीच्या नसलेल्या संस्थेचे संचालन अ.पां. देशपांडे यांच्याएवढे दीर्घकाळ पाहणारे अन्य कोणी क्वचितच असतील. ते गेली 42 वर्षे संस्थेचे कार्यवाह आहेत. 1966 साली ही संस्था स्थापन करण्यात डॉ. रा.वि. साठे, डॉ. श्री.शां. आजगावकर, प्रा. का.रा. गुंजीकर, प्रा. गो.रा. परांजपे इत्यादी दिग्गजांसमवेत माझा वाटा होता. मी संस्थेचा 1966 ते 1975 अशी पहिली नऊ वर्षे कार्यवाह होतो. 1973 सालापर्यंत मी एकटाच कार्यवाह होतो. मग डॉ. मनोहर भिडे, प्रा. म.मो. मोघे हे माझे सहकारी झाले. पुढे 1975 साली मी कार्यवाहपदातून निवृत्त झाल्यावर अ.पां. देशपांडे कार्यवाह झाले आणि वर्ष 2017 उलटायला आले, तरी ते पद सांभाळीत आहेत. या पदावर काम करण्यासाठी कार्यकारिणीवर तीन वर्षासाठी निवडून आलेल्या सदस्याला दरवर्षी निवडून यावे लागते. या अर्थाने अ.पां. देशपांडे यांनी कार्यकारिणी सभेचा गेली 42 वर्षे विश्वास संपादन केला आहे, तो त्यांच्या सच्चेपणाने संस्था चालवण्याच्या, सर्वांना बरोबर घेऊन संस्था चालवण्याच्या आणि व्यवस्थापन कौशल्याचा अनोखा नमुना आहे. 1975 नंतर दोन-तीन वर्षांत शरद नाईक आणि डॉ. चिं.मो. पंडित हे अ.पां. देशपांडे यांच्याबरोबर कार्यवाह झाले आणि संस्था नाना प्रकारे भरभराटीला आली. दुर्दैवाने हे दोघेही आता हयात नाहीत, पण अ.पां. देशपांडे आज वयाच्या पंचाहत्तर वयात अजूनही कार्यरत आहेत. अन्यही कित्येक कार्यकर्त्यांनी परिषद मोठी केली. स्थळा अभावी येथे त्यांचे उल्लेख नाहीत.

1972 साली, नोव्हेंबर महिन्यात केव्हातरी अ.पां. देशपांडे माझ्या ताडदेव एअर कंडिशंड मार्केटमधील कार्यालयात एका शनिवारी, दुपारचे आले. ते म्हणाले, मला 'नवशक्ती' दैनिकाचे संपादक श्री. पु.रा. बेहेरे यांनी तुमचे डिसेंबर महिन्यात कोल्हापूरला जे सातवे संमेलन वास्तुतः श्री. जं.ग. बोधे यांच्या अध्यक्षतेखाली होणार आहे, त्याचा वृत्तान्त लिहिण्यासाठी जावे, असे सांगितले आहे. त्याविषयी मी माहिती घ्यायला आलो आहे. ही माझी व अ.पां. देशपांडे यांची पहिली ओळख. त्यावेळी ते स्वतः इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल अभियंता असून ठाणे-बेलापूर रस्त्यावरील 'नोसिल' या प्रख्यात पेट्रो-रसायनांच्या कारखान्यात उच्च पदावर काम करीत असल्याचे मला समजले. पण हे तेवढ्यावरच थांबले.

नंतर फेब्रुवारी, 1973 मध्ये दादरला मराठी विज्ञान परिषद मध्य-मुंबई विभागाबरोबर मध्यवर्ती संस्थेने 'संगीत व विज्ञान' या विषयावर घेतलेल्या कार्यक्रमात अ.पां. देशपांडे यांनी त्यांचे वडील आयुर्वेदाचार्य पांडुरंगशास्त्री देशपांडे यांनी लाजाळू वनस्पतीवर केलेले संगीताचे प्रयोग त्या कार्यक्रमात सांगितले. ते ऐकल्यावर त्या वेळी परिषदेचे उप-कार्यवाह म्हणून काम करीत असलेले र.शि. वाशीकर अ.पां. देशपांडे यांना भेटून म्हणाले, “काय, मराठी विज्ञान परिषदेचे कार्य करणार का?” त्याला त्यांनी होकार दिल्यावर वाशीकर दुसऱ्या दिवशी त्यांच्या घाटकोपरच्या घरी जाऊन त्यांना भेटले व “आपण घाटकोपर ते मुलुंड या पट्ट्यासाठी मराठी विज्ञान परिषदेचा एखादा विभाग काढू या का आणि तुम्ही त्याचे कार्यवाह म्हणून काम पहाल का,” असे विचारले. तो विभाग अ.पां. देशपांडे यांनी सुरू केला. उदघाटक होते, उद्योगपती अण्णासाहेब डहाणूकर. मी त्या वेळी मध्यवर्तीचा कार्यवाह म्हणून तेथे उपस्थित होतो. तो दिवस होता, 22 एप्रिल, 1973 - जागतिक वसुंधरा दिन. दरमहा एक याप्रमाणे कार्यक्रम घेत घेत या विभागाने 1976 सालचे अकरावे मराठी विज्ञान संमेलन घेतले. ते इतके आदर्श झाले की, मला म्हणावेसे वाटले, अकरावे मधील अ आणि कच्या मध्ये ‘से’ घाला, म्हणजे ते ‘असे करावे संमेलन’ असे होईल. 1975 साली अ.पां. देशपांडे मध्यवर्ती संस्थेचे कार्यवाह झाले.

अ.पां. देशपांडे यांनी स्वतःच्या हिमतीवर मराठी विज्ञान परिषदेसाठी काही महत्त्वाचे प्रकल्प राबवले. त्यांत 1987 सालचा भारत जनविज्ञान जथा आहे. भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान खात्यातर्फे घेतल्या गेलेल्या या कार्यक्रमाची मराठी विज्ञान परिषद प्रमुख होती आणि ते काम अ.पां. देशपांडे यांनी केले. याच खात्याने राबवलेल्या ‘भारत की खोज’ कार्यक्रमाचे काम कॉमेट प्रॉजेक्टच्या छन्दिता मुखर्जी यांना भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान खात्यातर्फे प्रा. यशपाल यांनी दिले होते. पण ती संस्था धर्मादाय आयुक्तांकडे नोंदवलेली नव्हती आणि भारत सरकारचे अनुदान न नोंदवलेल्या संस्थांना काम मिळत नाही. तेव्हा त्यांनी ते पैसे मराठी विज्ञान परिषदेकडे दिले व परिषदेतर्फे ते कॉमेट प्रॉजेक्टला दिले. यात परिषदेला प्रॉजेक्टच्या दोन कोटी रुपये खर्चाचे दोन टक्के एवढे पैसे हिशेब परीक्षणाचे म्हणून मिळाले. दरम्यान, त्यांनी केंद्र सरकारच्या या संस्थेतर्फे अनेक कार्यक्रम घेतले. अलीकडेच 2015 सालची राष्ट्रीय स्तरावरची विज्ञान शिक्षक परिषद त्यांनी आयोजित केली.

1996 साली भारतभरच्या विज्ञान लेखकांची एक परिषद त्यांनी मुंबईत भरवली. त्याला देशभरातून तेरा भाषांतले 200 लेखक आले होते. ते पाहून प्रसिद्ध जीवशास्त्रज्ञ डॉ. पुष्पमित्र भार्गव यांनी देशव्यापी विज्ञान प्रसारकांची संस्था स्थापन करण्याची विनंती मराठी विज्ञान परिषदेस केली, त्यातून अ.पां. देशपांडे यांनी ‘नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स’ या संस्थेची स्थापना केली. पहिली आठ वर्षे ही संस्था मराठी विज्ञान परिषदेच्या अंतर्गत काम करीत होती. नंतर तिने आपले स्वतःचे नोंदणीकरण केले व ती आता चांगलीच फोफावली आहे. अ.पां. देशपांडे या संस्थेचे गेली वीस वर्षे अध्यक्ष आहेत. येथे नमूद करावेसे वाटते, की पहिल्या काही वर्षांत मुंबईतील अन्य भाषक विज्ञानप्रेमींच्या सहकार्याने परिषदेने काही कार्यक्रम इंग्रजीत केले. ही जणूकाही उपरोक्त नॅशनल सेंटरची नांदी होती.

मी मुंबई सोडून 1997 साली पुण्यात आलो व तेथेच स्थायिक झालो. त्या वेळी मराठी विज्ञान परिषद, पुणे विभाग हा मराठी विज्ञान महासंघाशी संलग्न होता. मला वाटले, की एके काळचा मराठी विज्ञान परिषदेचा हा विभाग परत परिषदेशी जोडला जावा, म्हणून मी प्रयत्न सुरू केले. त्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून मी इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनिअर्स, पुणे शाखा यांच्याशी बोललो आणि ते व मराठी विज्ञान परिषद

अशी एक मासिक व्याख्यानमाला सुरू केली. ती जानेवारी 2002पासून सातत्याने चालू असून आता ती इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनिअर्स, पुणे शाखा आणि मराठी विज्ञान परिषद, पुणे विभाग चालवते आहे. दरम्यानच्या काळात मराठी विज्ञान परिषद, पुणे विभाग मराठी विज्ञान परिषद मध्यवर्तीशी माझ्याच प्रयत्नाने संलग्न झाला. 2002पासून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या सौजन्याने त्यांच्यासह मराठी विज्ञान परिषद 28 फेब्रुवारीला राष्ट्रीय विज्ञान दिन साजरा करते. एका वैज्ञानिकाचे मराठीत भाषण ठेवले जाते. सलामीचे पहिले व्याख्यान अ.पां. देशपांडे यांचे होते. सन 2000मध्ये इंडियन सायन्स काँग्रेस पुणे विद्यापीठाच्या सहकार्याने भरली, तेव्हा माझा मराठी विज्ञान परिषदेवर एक लेख इंग्रजीत स्मरणिकेत आला. त्यासाठी मला आवश्यक ती माहिती देशपांडे यांनी मुंबईहून कळवली. मराठी विज्ञान परिषदेचे काम आणि वैयक्तिकरीत्या लेख, भाषणे आणि इतर अनेक मार्गांनी अ.पां. देशपांडे करीत असलेल्या विज्ञान प्रसाराच्या कामाची पावती त्यांना समाजाकडून मिळू लागली होती. 1995 साली अ.पां. देशपांडे यांना इचलकरंजीच्या फाय फाउंडेशन पुरस्कार मिळाला. त्यानंतर त्यांना भारत सरकारचा पुरस्कार मिळाला. अ.पां. देशपांडे यांनी विज्ञानप्रसाराचे काम मराठी विज्ञान परिषदेतर्फे सुरू केल्याने त्यांना मिळालेल्या या पुरस्काराने मराठी विज्ञान परिषद सन्मानित झाली असे मला वाटले. त्याचा आनंद व्यक्त करण्यासाठी मी पुण्याच्या श्रेयस हॉटेलात एक समारंभ आयोजित केला होता. त्या समारंभात त्या वेळी डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंतराव गोवारीकर, सुधाताई गोवारीकर, प्रा. वि.ग. भिडे, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे प्रा. गं.ना. जोगळेकर इत्यादी पुण्यातील वीस नामवंत व्यक्ती उपस्थित होत्या. कोणत्याही कार्यकर्त्याला पूर्वानुभव लागतो. परिषद स्थापनेपूर्वी सुमारे तीन वर्षे मी मुंबई मराठी साहित्य संघात कामे केली. विविध प्रकारे विज्ञानप्रसार केला, एक छोटे विज्ञान संमेलन घडवले. साहित्य संघास त्याबद्दल हार्दिक धन्यवाद. त्या कार्यामुळे मला आत्मविश्वास आला. साहित्य संघाची इमारत बांधली जात असताना मी पाहत असे. त्यामुळे मला विज्ञान परिषदेचे विज्ञान भवन बांधण्याची स्फूर्ती मिळाली. कार्यवाह पदावरून निवृत्त झाल्यावर मी एक वर्ष उपाध्यक्ष, सहा वर्षे अध्यक्ष, दोन वर्षे विश्वस्त होतो. त्या काळात जमीन मिळवून भवनाचा पहिला टप्पा पूर्ण झाला. मी पदाधिकारी असताना वार्षिक संमेलने करणे, शाखांऐवजी संलग्न विभाग करणे, वार्षिक अहवाल व हिशेब छापणे, विज्ञानकथा स्पर्धा घेणे वगैरे कार्याची घडी बसली. या पूर्वघडीचा लाभ देशपांडे व अन्य कार्यकर्ते यांस झाला, त्यांनी प्रभावीपणे त्यात वाढ केली. त्याची एक साक्ष म्हणजे *मराठी विज्ञान परिषद - नाबाद ५१* हे देशपांडे लिखित पुस्तक (मविपच्या पहिल्या पन्नास वर्षांचा आढावा). देशपांडे यांनी अन्य ग्रंथ लिहिले आहेत. अ.पां. देशपांडे जरी आता 75 वर्षांचे झाले असले, तरी त्यांच्यात अजून उमेद असल्याने त्यांनी असेच विज्ञानप्रसाराचे कार्य करीत राहावे अशा शुभेच्छा मी त्यांना देतो. ■

श्री. म.ना. गोगटे

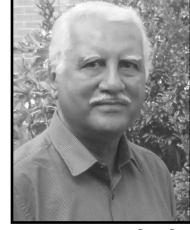
संस्थापक,

मराठी विज्ञान परिषद

संपादकीय टीप : लेखकाच्या इच्छेप्रमाणे या लेखात जागतिक अंक वापरले आहेत.)

गुणग्राही अपां.

७

डॉ. बाळ फोंडके

सार्वजनिक स्वयंसेवी संस्थांची स्थापना करणे हे मराठी माणसाचं व्यवच्छेदक लक्षण मानायला हरकत नाही. पण त्या टिकवून धरता न येणे हेही मराठी माणसाचं 'कर्तृत्व'! त्यामुळच चांगल्या उद्देशानं अस्तित्वात आलेल्या अनेक संस्था अल्पायुषी ठरल्या आहेत. आणि ज्या काहींना त्यापुढं मजल मारता आली, त्या गलितगात्र अवस्थेत कशाबशा तग धरून राहण्याची धडपड करण्यातच सारी ऊर्जा खर्च करतात. म्हणूनच विज्ञानप्रसारासारख्या अनवट विचारांना वाहिलेल्या मराठी विज्ञान परिषदेनं सुवर्णमहोत्सव साजरा करावा आणि अधिकच जोमानं पुढची वाटचाल करायला सिद्ध व्हावं, याचं अप्रूप औरच.

याचं श्रेय मात्र एका अजब त्रिकुटाला द्यायला हवं. स्थापनेनंतरच्या उण्यापुऱ्या दहाबारा वर्षांमध्येच शरद नाईक, चिं.मो. पंडित आणि अ.पां. देशपांडे या तिघांनी संस्थेची सारी जबाबदारी मानद कार्यवाह म्हणून स्वीकारली आणि अतिशय समर्थपणे पेलवली. त्यातही अपांचा वाटा अधिकच. कारण, आज चाळीस वर्षांनंतरही ते तितक्याच जोमानं आणि नेटानं कारभार हाकत आहेत. संस्थेचं आर्थिक गणित तर त्यांनी व्यवस्थित सांभाळलंच, पण जनसामान्यांना रुचेल, पटेल, आवश्यक वाटेल असे विविध उपक्रम राबवण्याकडे लक्ष दिलं. आज परिषदेला जे मानाचं स्थान प्राप्त झालं आहे, त्यात अपांचा सहभाग फार मोठा आहे. म्हणून तर अपांविषयी बोलताना परिषदेच्या वाटचालीचा आढावा घ्यावाच लागतो.

तसं पाहिलं तर पेशानं अभियंता. मेकॅनिकल आणि इलेक्ट्रिकल अशा दोन्ही पदविका प्राप्त करून नोसिलसारख्या एकेकाळाच्या आघाडीच्या उद्योगात त्यांनी आपली व्यावसायिक कारकीर्द सुरू केलेली. तिथंही कितीतरी आव्हानांचा सामना करावा लागला. त्याच्या सुरस कहाण्या त्यांच्या तोंडूनच ऐकाव्यात. अभियांत्रिकीचे बारीकसारीक तपशील ते अनभिज्ञांनाही व्यवस्थित समजतील अशा भाषेत सांगत. ते हे किस्से इतके मनोरंजक करतात, की विज्ञानप्रसाराविषयीची त्यांची उपजत तळमळ त्यातूनच प्रतीत

होते.

कदाचित, हाच त्यांचा मूळ पिंड असावा. म्हणूनच नोसिलमध्ये नोकरी करत असतानाच त्यांनी परिषदेच्या कामाचं शिवधनुष्य पेलण्याचाही निश्चय केला. आणि तिथलं काम जसं वाढत गेलं, खरं तर त्यांनीच वाढवत नेलं, तशी मग नोसिलची झूल अंगावरून उतरवत त्यांनी पूर्णवेळ या कामालाच वाहून घेतलं. सर्वसामान्य मंडळी ज्याची संभावना लष्करच्या भाकऱ्या भाजणं अशी करतात, अशा या कामाला सुखाची नोकरी सोडून जुंपून घेणं तसं अवघडच गेलं असावं, पण कुटुंबीयांच्या पाठबळावर त्यांनी ते यशस्वीरीत्या पार पाडलेलं आहे.

अशा संस्था चालवायच्या म्हणजे चित्रविचित्र स्वभावाच्या अनेकांशी जुळवून घेणं आवश्यक असतं. माणसं जोडणं आणि जपणं ही अपांची खासियत आहे. यांपैकी सर्वांचेच स्वभाव त्यांच्याशी जुळणारे होते किंवा त्यांची मतं पटणारी होती, किंवा आहेत, अशातली बाब नाही. पण त्यांच्यातील परिषदेच्या कामासाठी आवश्यक असलेली गुणवत्ता हेरून तिलाच बढावा देत इतर वैगुण्यांकडे त्या व्यक्तीच्याही नकळत काणाडोळा करण्याची हातोटी अपांच्या ठायी आहे. त्यामुळं च गेल्या चाळीस वर्षांमध्ये कुणालाही फारसं न दुखावता त्यांनी परिषदेचा गुणात्मक विस्तार केला आहे.

मराठी किंवा अखिल भारतीय, असं नामाभिधान मिरवणाऱ्या अनेक संस्थांचा संसार मुंबई, पुणं, नागपूर अशा एखाद्या दुसऱ्या शहरापुरताच मर्यादित राहिल्याचं अनेकवार दिसून आलेलं आहे. पण मराठी विज्ञान परिषदेनं मात्र संपूर्ण महाराष्ट्रच नव्हे, तर महाराष्ट्राबाहेरही जिथं-जिथं मराठी भाषक आहेत, तिथं-तिथं आपली पाळंमुळं रोवली आहेत. त्यासाठी अपांनी त्या-त्या भागांत दौरे करून, तिथल्या समविचारी व्यक्तींशी संपर्क साधून, त्यांना विज्ञानप्रसाराचं, तसचं परिषदेचं महत्त्व पटवून देऊन प्रोत्साहन देत शाखा स्थापनाची जबाबदारी घेण्यास उद्युक्त केलं आहे. आजही या सर्वांशी ते सतत संपर्क साधून असतात. परिषदेचं वार्षिक संमेलनही त्यापायी एकाच जागी साजरं न होता अखिल बृहन्महाराष्ट्रातून फिरतं राहिलं आहे.

गुणग्राहकता हे अपांचं बलस्थान आहे. कार्यकर्त्यांच्या निवडीसाठी, तसचं त्यांची निष्ठा जोपासण्यासाठी त्याचा पुष्कळच उपयोग झालेला आहे. एकदा परिषदेच्या कार्याशी जोडले गेलेले कार्यकर्ते दीर्घ काळ परिषदेशी निगडित राहिले ते यापायीच. त्यातून कार्यकर्त्यांना समाजकार्य केल्याच्या समाधानाव्यतिरिक्त कोणताही वैयक्तिक लाभ होत नव्हता. आर्थिक तर नाहीच, पण केलेल्या कार्याची जाहीर पावती मिळण्याचाही नाही. हे ओळखूनच अपांनी विशेष कार्य केलेल्या कार्यकर्त्यांचा 'प्रसारक' म्हणून सन्मान करण्याची परंपरा प्रत्येक संमेलनात पाळली जाईल याची दक्षता नेहमी घेतली आहे.

कोणतीही संस्था तिच्या कार्यापायी ओळखली जाऊ लागतेच, पण तिला प्रतिष्ठा मिळते ती तिच्याशी जोडल्या गेलेल्या मान्यवरांच्या उपस्थितीपायी. हे ओळखूनच अपांनी वेळोवेळी प्रा. भालचंद्र उदगावकर, प्रा. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंत गोवारीकर, श्री. प्रभाकर देवधर आणि आता प्रा. ज्येष्ठराज जोशी यांचं मन परिषदेचं अध्यक्षस्थान स्वीकारण्यास वळवलं. आपापल्या क्षेत्रांत शीर्षस्थान मिळवलेल्या या दिग्गजांच्या उपस्थितीनं परिषदेला जनमानसात आणि सरकारदरबारीही प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. लोकाश्रयाबरोबर राजाश्रयही लाभलेला आहे.

वैयक्तिक स्तरावरच्या देणग्यांचा ओघही या वेळी सुरू झाला. कित्येक देणग्या विशिष्ट योजनेसाठीच

मिळत होत्या. त्यापायी त्या योजना अबाधितपणे आणि दर्जा राखत अव्याहत चालू राहिल्या आहेत. आता तर विद्यापीठीय स्तरावरच्या संशोधकांना लाखालाखाचे पुरस्कार देण्याइतपत परिषदेची आर्थिक बाजू बळकट झाली आहे.

मराठी विज्ञान परिषदेला बाळसं आणण्यात आणि संस्थेची निरोगी वाढ करण्यात अपांचा सिंहाचा वाटा असल्यामुळे परिषदेच्या प्रवासातच अपांच्या कर्तृत्वाची वाटचाल दिसून येते. पण याचा अर्थ वैयक्तिक स्तरावर त्यांनी प्रसाराची धुरा सांभाळली नाही असा होत नाही. म्हणूनच अपां एक विज्ञान लेखक अशीही त्यांची ओळख करून देणं आवश्यक आहे. विज्ञानप्रसाराची तीन मुख्य माध्यमे आहेत. मुद्रित माध्यम, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम आणि थेट संवाद माध्यम. सुरुवातीच्या काळात परिषदेचा भर थेट संवादावर, जनसामान्यांची भेट घेत व्याख्यानं, कार्यशाळा, प्रबोधनात्मक कार्यक्रम यांच्यावर होता. अपांनी प्रथम मुद्रित माध्यमाचा वापर करायला सुरुवात केली. ‘मराठी विज्ञान परिषद पत्रिके’चं, संस्थेच्या मुखपत्रावरून विज्ञाननियतकालिकात रूपांतर करण्यात अपांचा मोठाच सहभाग होता. त्या पत्रिकेनंही आता चांगलंच बाळसं धरलेलं आहे.

त्यांचं स्वतःच लेखनही या काळातच बहरलं. शाब्दिक व्यक्तिचित्रं हा त्यांचा खास प्रांत. त्यातूनच ‘विद्वज्जन’ हा व्यक्तिचित्रांचा संग्रह आणि काही ज्येष्ठ वैज्ञानिकांची चरित्रं आज त्यांच्या खाती जमा आहेत. संकल्पना कोश, विज्ञान-तंत्रज्ञान कोश, शिल्पकार चरित्र कोश हे त्यांपैकीच काही.

इतरांचं मन वळवून त्यांना आपल्या विज्ञानप्रसाराच्या अभियानात ओढून घेण्याचं कसब अपांच्या अंगी चांगलंच मुरलेलं आहे. म्हणून तर वर्तमानपत्रांच्या संपादकांना दैनिक, साप्ताहिक सदरं नव्यानं सुरू करण्यास त्यांनी प्रवृत्त केलं आहे. दरवर्षी निरनिराळे विषय घेऊन त्यासाठी दररोज एक असे तीनशेच्या आसपास छोटेखानी लेख प्रकाशित होत आहेत. गेली दहाहून अधिक वर्षं हा उपक्रम जोमात सुरू राहिला आहे. त्याच बाळंतपण सुरुवातीला अपां स्वतःच करत असत. आता त्यांनीच शिकवून तयार केलेल्या तरुण कार्यकर्त्यांना या पालखीचे भोई त्यांनी बनवलं आहे. एवढंच नाही, तर या निमित्तानं अनेकांना लिहितं केलं आहे. विज्ञानलेखकांच्या मांदियाळीत त्यांना समाविष्ट करून घेतलं आहे.

संपादकांबरोबरच मराठी प्रकाशकांनाही त्यांनी आपल्या वारीत ओढून आणलं आहे. ‘पत्रिके’तील काही निवडक लेखांचे संग्रह, मराठीतील गेल्या शतकाहून अधिक काळातील विज्ञान लेखांचा संकलित संग्रह, विज्ञान परिषदेच्या वार्षिक विज्ञानकथा स्पर्धामधील विजेत्या कथांचा संग्रह त्यामुळेच प्रकाशित होऊ शकले आहेत. त्यांचं संदर्भमूल्य वाखाणण्यासारखंच आहे, पण मराठीच्या पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याचं कामही हे ग्रंथ करत आहेत.

जिथं-जिथं जातील तिथं-तिथं विज्ञानप्रसाराच्या संधी ओळखून नवनवीन उपक्रमांची रुजवात करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांना कोणत्याच सीमा नाहीत याची प्रचिती मी स्वतःही घेतली आहे. मध्यंतरी त्यांचे चिरंजीव काही काळाकरिता सिंगापूरला स्थायिक झाले होते. त्यांना भेटण्यासाठी खरं तर कौटुंबिक सहलीनिमित्त अपांही तिथं पोहोचले होते. पण त्यांच्यामधील विज्ञान प्रसारक त्यांना तिथंही स्वस्थ बसून देईना. त्यांनी तिथल्या भारतीय शाळांशी संपर्क साधून त्या विद्यार्थ्यांना भारतीय वैज्ञानिक आणि त्यांची कामगिरी यांची माहिती करून देण्याचा उपक्रम राबवायला शाळांच्या व्यवस्थापकांना उद्युक्त केलं. त्या निमित्ताने त्यांनी स्वतः तर एक-दोन व्याख्यानं दिलीच, पण तिथं जाणाऱ्या इतर भारतीय वैज्ञानिकांनाही

तशी व्याख्यानं देण्याची निमंत्रणं येतील अशी व्यवस्थाही केली. मी स्वतः त्यानंतर अशीच काही व्याख्यानं दिली आहेत.

आजकाल मराठी विश्वकोशाच्या एका विभागासाठी ते काही काम करत आहेत. त्यासाठीही सिंगापूरमधील मराठी भाषकांशी संपर्क करून त्यांनी त्यांतील काही उत्साही मंडळींना लेखन करण्यासही प्रवृत्त केलं आहे.

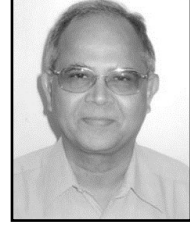
मराठी विज्ञान परिषद आणि अपां असं एक सरळ आणि अपरिवर्तनीय समीकरणच तयार झालं आहे. वास्तविक, कोणत्याही संस्थेबाबत अशी समीकरणे जेव्हा तयार होतात, तेव्हाच त्या संस्थेच्या अधोगतीलाही सुरुवात होते. कारण, त्या वटवृक्षाच्या छायेखाली इतर कसलीही वाढ होऊ शकत नाही. याची पक्की जाणीव अपांना आहे. म्हणूनच त्यांनी गेली काही वर्षे होतकरू तरुणांना हेरून त्यांच्यावर अधिकाधिक जबाबदाऱ्या टाकण्यास सुरुवात केली आहे. उत्तराधिकाऱ्याची निवड करण्याची प्रक्रिया कित्येक आघाडीच्या औद्योगिक संस्थांमध्येही व्यवस्थित होत नसल्याचं आपण आज पाहत आहोत. अशी परिस्थिती मराठी विज्ञान परिषदेवर येणार नाही याची पुरेपूर काळजी अपां घेत आहेत. भारतीय परंपरेनुसार आता त्यांचा वानप्रस्थाश्रम संपून ते संन्यासाश्रमात प्रवेश करत आहेत. पण विज्ञान जसं परंपरांना आव्हानं देत त्यांना बदलायचंच प्रयत्न करत असतं, तसं अपांही त्या परंपरांनी जखडून न जाता वेगळ्या प्रकारे, संन्यासाश्रमाच्या संकल्पनेत 'पॅरॅडाइम शिफ्ट' घडवून आणतील हीच अपेक्षा. ■

डॉ. बाळ फोंडके

संपादक, विज्ञान प्रसारक
आणि विज्ञानकथा लेखक

अ.पां. देशपांडे - एक संस्था

८

डॉ. हेमचंद्र चि. प्रधान

अपांदे म्हणजे अनंत पांडुरंग देशपांडे ही एक व्यक्ती नव्हे, एक चालती बोलती संस्था आहे. गेली तीस वर्षे मराठी विज्ञान परिषद (मविप) आणि अपां हे गणिती भाषेत बोलायचे, तर नित्य समीकरण झाले आहे. अपांचा माझा जवळून परिचय झाला तो १९८८च्या सुमारास, मविपच्या चाळीसगाव येथील अधिवेशनाच्या वेळेस. त्यांची नियोजनकुशलता त्या वेळेस जवळून अनुभवली. अधिवेशनाच्या प्रत्येक अंगाचे अतिशय नेमके, नेटके, वक्तशीर आणि सुस्पष्ट – गोंधळ नसलेले नियोजन त्यांनी केले होते. आणि त्यानंतर २८ वर्षांनी अणुशक्तिनगरात झालेले जानेवारी २०१६मधील मविपचे सुवर्णमहोत्सवी अधिवेशन, तसेच ठाणे येथे झालेले डिसेंबर २०१६मधील मविपच्या ठाणे विभागाचे सुवर्णमहोत्सवी अधिवेशन यांतही त्यांच्या नियोजनकुशलतेचा प्रत्यय आला.

अपांच्या नियोजनकुशलतेच्या मागे त्यांच्या स्वभावाची दोन खास वैशिष्ट्ये लिहीत आहे. एक म्हणजे, त्यांची बांधीलकी, कमिटमेंट. त्यांनी केव्हातरी आयुष्याच्या एका टप्प्यावर मविप, विज्ञान आणि सांस्कृतिक क्षेत्राला वाहून घ्यायचे ठरवले आणि ती बांधीलकी त्यांनी निष्ठापूर्वक अखंड जोपासली, पाळली.

अपांचे दुसरे स्वभाववैशिष्ट्य म्हणजे, त्यांची आंतरिक शिस्त. या शिस्तीतच त्यांचा वक्तशीरपणा आणि आटोपशीरपणा यांचा उगम आहे. परिषदेची अपांनी संचालित केलेली कोणतीही सभा असो; संपादक मंडळाची, स्थायी समितीची, कार्यकारिणीची, विश्वस्तांची; कोणताही कार्यक्रम असो : वर्धापन दिनांचा, अन्य प्रासंगिक भाषणांचा, सत्काराचा; वा विभागांच्या भेटी असो वा वार्षिक अधिवेशन असो, परिषदेची वक्तशीरपणाबद्दल ख्याती आहे ती अपांमुळेच. कार्यकारिणीच्या, स्थायीच्या आणि संपादक मंडळाच्या सभांच्या बाबतीत मी हे अनेक वर्षे अनुभवले आहे. शिवाय, या सभा जशा वेळेवर सुरू होतात, तशा त्या अंदाज केलेल्या ठरावीक वेळेत संपतात. कोठेही कामकाजात अघळपघळपणा नाही, पसारा होत नाही; नेटकेपणा ही परिषदेची खासियत.

अपांच्या बांधीलकी आणि आंतरिक शिस्तीतून त्यांचे नियोजनकौशल्य जसे निर्माण झाले आहे, तसेच त्यांचे संघटनाकौशल्यही. संघटना कशी उभारावी, कशी चालवावी याचा आदर्श त्यांनी घालून दिला आहे. त्यांची दृष्टी नेहमी पुढे काय काम करायचे, याचा वेध घेत असते. अनेक वर्षांच्या कामाच्या अनुभवांतून त्यांच्या इतक्या ओळखी, इतकी संपर्कस्थाने, इतके नेटवर्किंग तयार झाले आहे, की कोणत्याही कार्यक्रमासाठी, जबाबदारीसाठी, अगदी समित्यांच्या सभासदांपासून वार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षांपर्यंत विविध पदांसाठी ते योग्य व्यक्तीची अचूक निवड करतात. त्यांची स्मरणशक्तीही तल्लख असल्याने अमक्या वेळी, अमक्या ठिकाणी, अमकी व्यक्ती भेटली होती हे ते बरोबर सांगू शकतात आणि व्यक्तींच्या बलस्थानाचा योग्य उपयोग करून घेऊ शकतात. संस्थेचा प्रमुख म्हणून जे शासकीय कौशल्य, जे व्यवहारज्ञान लागते, ते त्यांच्या ठायी विपुल आहे आणि त्याचबरोबर ज्याला वाटाघाटीचे (नेगोसिएशन) कौशल्य म्हणता येईल, ते त्यांच्याकडे उत्तम आहे. प्रश्नाचा सखोल विचार करून आपल्याला काय पाहिजे आहे हे स्पष्ट ठरवून त्यांची नेगोसिएशने चालतात आणि त्यामुळे त्यात सहसा अपयश येत नाही.

दोन वर्षांपूर्वी मराठी विज्ञान परिषदेने विज्ञान शिक्षकांच्या राष्ट्रीय परिषदेचे यजमानपद स्वीकारले होते. ही परिषद दर दोन वर्षांनी भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागातर्फे भरवण्यात येते. या परिषदेच्या कामाशी देशभरातून काही निवडक, निष्ठावंत कार्यकर्ते अनेक वर्षांपासून जोडले गेले आहेत. या कार्यकर्त्यांचा मविपशी पूर्वी कधी संबंध आला नव्हता. त्यामुळे परिषदेच्या पूर्वतयारीसाठी ज्या सभा भरत होत्या, त्यांत सुरुवातीला या कार्यकर्त्यांचा अविश्वास दिसून येत होता. परंतु, हळूहळू मविपचा प्रत्येक कामातील व्यवस्थितपणा, कार्यक्षमता आणि व्यवहारातील चोखपणा, तसेच सरकारी कामातील नेहमीची, विशेषतः निधीच्या बाबतीतील, दिरंगाई व चालढकल होत असतानाही न डगमगता उद्दिष्ट गाठण्यासाठी मविपने टाकलेली योग्य पावले हे दिसून आल्यामुळे त्या अविश्वासाचे परिवर्तन आदरात, मैत्रीत आणि विश्वासात कसे होत गेले, हे मी पहिले आहे.

मविपने कधीही मोठ्या प्रमाणावर सरकारी आश्रयाची अपेक्षा जाणूनबुजून ठेवली नाही, विज्ञानप्रेमींकडून परिषदेला पाठबळ मिळत गेले, परंतु आर्थिकदृष्ट्या ज्याला भरभराट म्हणता येईल, असा काळ परिषदेच्या इतिहासात आलाच नाही. मात्र, परिषदेचे आर्थिक व्यवहार नेहमीच चोख आणि पारदर्शक राहिले. परिषदेच्या सर्व पदाधिकाऱ्यांना आणि कर्मचारीवृंदाला याचे श्रेय द्यायला हवे. परिषदेचा सर्व कर्मचारीवृंद ज्या निष्ठेने, आपुलकीने आणि हिरिरीने काम करतो, त्याला तोड नाही. परिषदेचे कार्यकर्ते आणि कर्मचारी यांच्यातील फरक बाहेरच्यांना ओळखताच येत नाही. याबाबतही अपांचे नेतृत्व केंद्रस्थानी राहिले आहे.

गेली तीन दशके मविपने एवढे कार्यक्रम घेतले, अधिवेशने पार पाडली, नवनवीन विभाग परिषदेला जोडले गेले, मविप 'पत्रिका' सातत्याने दरमहा प्रकाशित होत गेली, पुस्तके-कोश यांचे प्रकल्प पार पडले, या सर्वांसाठी प्रेरणा, उत्तेजन, नेतृत्व अपांचेच होते. मविपसाठी त्यांच्या कोशात नकारात्मक शब्दच नसावेत. त्यांच्याकडे प्रचंड ऊर्जा आहे. मविपच्या कार्याबरोबर त्यांची स्वतःची लेखने, व्याख्याने नियमित चालू असतात. त्यांनी विज्ञान-तंत्रज्ञान विषयांवर स्वतः अनेक पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत, १५००हून अधिक लेख लिहिले आहेत, १०००हून अधिक व्याख्याने दिली आहेत. अनेक ग्रंथांचे,

कोशांचे संपादन केले आहे. या बाबतीतही त्यांचा झपाटा विलक्षण आहे. मविपबरोबरच ‘नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स’ या विज्ञानप्रसारक संस्थेसाठी त्यांनी प्रभावी कार्य केले आहे. संगीताची त्यांना केवळ रुचीच नाही, तर ज्ञानही आहे, त्यामुळे सवाई गंधर्व महोत्सवाच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या ‘स्वरयज्ञ’ या ग्रंथाचे लेखनकार्य त्यांनी आपणहून केले.

विज्ञान परिषदेच्या ५० वर्षांच्या अथक कार्यानंतरही महाराष्ट्रात विज्ञान रुजले आहे, असे दुर्दैवाने म्हणता येणार नाही. त्यासाठी अजून खूप पल्ला महाराष्ट्राला गाठायला हवा. मविप म्हणूनच पुढे जात राहायला हवी, आर्थिकदृष्ट्या ती सबळ व्हायला हवी आणि विज्ञानातील तिची खोली आणि उंची वाढायला हवी. प्रा. ज्येष्ठराज जोशी, अ.पां. देशपांडे आणि सध्याची सर्व कार्यकर्ते मंडळी या आव्हानाला भिडण्याचे प्रयत्न करीत आहेत. ते यशस्वी व्हावेत ही शुभेच्छा.

इंजिनिअरिंगच्या क्षेत्रातील ज्येष्ठ पदावरील नोकरी आणि त्याचबरोबर सामाजिक कार्य या दोन्हीच्या जबाबदाऱ्या सांभाळताना अपांची प्रचंड धावपळ झाली असणार, अर्थातच या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात सौ. उज्ज्वला वहिनींचा वाटा मोठा असणार. सौ. उज्ज्वला वहिनी आजही अपांबरोबर प्रत्येक कार्यक्रमात असतात. अपांच्या कार्याचा गौरव करताना त्यांना मिळालेली वहिनींची साथ, वहिनींचे त्यांच्या यशामधील योगदान विसरून कसे चालेल? अपांना साथ देताना वहिनींना कार्यकर्त्यांबरोबर वावरावे लागते, परंतु त्या आपली ज्येष्ठता, आपण कोण आहोत हे कधीच दाखवत नाहीत. त्यांचा साधेपणा, वागण्यातील सहजता सगळ्यांनाच भावून जाते. अपांचे आणि वहिनींचे सहजीवन सर्वांना अनुकरणीय असेच आहे.

अपां आणि सौ. उज्ज्वला वहिनी यांना त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनासाठी हार्दिक शुभकामना. अपांच्या अमृतमहोत्सवोत्तर दोघांना सुदीर्घायुआरोग्य लाभो, त्यांचे सहजीवन सुखासमाधानाने भरलेले राहो या खूप खूप शुभेच्छा. ■

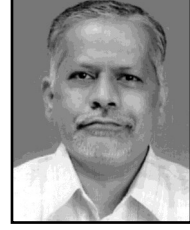
डॉ. हेमचंद्र चि. प्रधान

माजी उपाध्यक्ष,

मराठी विज्ञान परिषद

श्री. अ.पां. देशपांडे : ज्ञानमयो-विज्ञानमयो व्यक्तिमत्त्व

९

डॉ. पंडित विद्यासागर

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या आधारे विकास हे सूत्र देशाने स्वीकारले. त्याचप्रमाणे, गेल्या साठ वर्षांमध्ये भारताने अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रगती केल्याचे दिसून येते. अणुसंशोधन, अंतराळ संशोधन, त्याचप्रमाणे शेतीसंबंधी संशोधनात भारताने ठसा उमटवला आहे. भारतीय राज्यघटनेत त्याही पुढे जाऊन भारतीय जनमानसात वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. गेल्या दशकात झपाट्याने झालेल्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सर्वांच्याच जीवनावर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव पडला आहे. विशेषतः, संपर्क माध्यमातून झालेला विकास हा अधिक लक्षणीय आहे. दळणवळण आणि संपर्क माध्यमे यांमुळे जग अधिक जवळ आले आहे. त्यातून 'जागतिक ग्राम' (ग्लोबल व्हिलेज) ही संकल्पना पुढे आली. हे खरे असले, तरी दैनंदिन जीवनामध्ये तंत्रज्ञानाच्या वापरातील वाढीमुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण झाला का? हा खरा प्रश्न आहे. दुर्दैवाने त्याचे उत्तर नाही असेच आहे. भारतीय समाजाने तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला असला, तरी वैज्ञानिक संकल्पना जनमानसात रुजली नाही. भारतीय लोकांपर्यंत विज्ञान पोहोचविण्यात अनेक संस्था कार्यरत आहेत. त्यांमध्ये सरकारी अनुदानावर चालणाऱ्या संस्थांबरोबरच अनुदान न घेणाऱ्या स्वायत्त संस्थांचा समावेश आहे. 'मराठी विज्ञान परिषद' ही सातत्याने विज्ञान प्रसार करणारी एक अग्रगण्य स्वायत्त संस्था आहे. अनेक दशकांत या संस्थेने अविरतपणे विज्ञान प्रसाराचे कार्य केलेले आहे. अर्थातच, या कार्यात अनेकांचा हातभार लागला असला, तरी या संस्थेत भरीव योगदान देणाऱ्या काही व्यक्ती ठळकपणे पुढे येतात.

अ.पां. देशपांडे हे त्यांतील एक ठळक व्यक्तिमत्त्व आहे. सुमारे पन्नास वर्षे ते या संस्थेशी निगडित आहेत. ते केवळ निगडितच आहेत असे नव्हे, तर त्यांनी या संस्थेच्या उभारणीत मोलाचा वाटा उचलला आहे. या संस्थेच्या प्राथमिक अवस्थेतून ही संस्था नावारूपाला आणण्यासाठी निःस्वार्थपणे काम करणाऱ्या व्यक्तींची या संस्थेला गरज होती. ती गरज ओळखून श्री. म.ना. गोगटे, श्री. अ.पां. देशपांडे यांसारख्या अनेक व्यक्तींनी संस्थेच्या कार्याला वाहून घेतले.

या संस्थेचे काम एका विशिष्ट पद्धतीने चालते. ही संस्था बिनसरकारी असली, तरी तिची रचना मात्र नियोजनबद्ध आणि सुसूत्र अशीच आहे. या संस्थेची कार्य करण्याची पद्धती अधिक रेखीव-आखीव अशी आहे. विज्ञानप्रसार करताना कुठल्याही प्रकारचा वाद किंवा विसंवाद होणार नाही याची काळजी या संस्थेने अविरतपणे घेतली आहे. विज्ञानप्रसार करण्यासाठी व्याख्याने, लेख, ग्रंथनिर्मिती, अधिवेशने अशा निरनिराळ्या प्रकारांची मदत या संस्थेने घेतली आहे. हे करताना लोकांना त्याकडे आकर्षित करून जास्तीतजास्त पाठिंबा मिळवायचा प्रयत्न केला.

सुरुवातीला या संस्थेला स्वतःची इमारत नव्हती. मात्र, अथक परिश्रम करून या संस्थेने मुंबईत जागा मिळवून त्यावर संस्थेची इमारत तयार केली. यासाठी लोकांकडून देणग्या मिळवल्या. या सर्व कार्याच्या पाठीमागे अ.पां. देशपांडे खंबीरपणे उभे राहिले. ही संस्था नावारूपाला येण्यासाठी प्रसिद्ध शास्त्रज्ञांचा सहभाग असणे जरीचे होते. अ.पां. देशपांडे यांनी ही कामगिरी अतिशय यशस्वीपणे पार पडली. प्रा. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंत गोवारीकर, श्री. प्रभाकर देवधर अशा नामवंत शास्त्रज्ञांशी त्यांनी संपर्क ठेवला. संस्थेच्या निरनिराळ्या कार्यक्रमांमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग नोंदविला आणि त्यातून संस्थेच्या कार्याची उभारणी केली. हे होत असताना त्यांनी अनेक तरुण संशोधकांना या संस्थेच्या कार्यामध्ये सामील करून घेतले.

अ.पां. देशपांडे यांच्या कामाची एक विशिष्ट पद्धत आहे. योग्य कामासाठी योग्य व्यक्तींची निवड आणि त्यांचा उपयोग, याची आखणी ते नेटकेपणाने करतात. हे करत असताना कुणाचीही संस्थेच्या कामात अनावश्यक ढवळाढवळ होणार नाही, याची ते काळजी घेतात. किंबहुना, त्यांचा या संस्थेच्या कार्यातील सहभाग कॅटलिस्टप्रमाणे असतो. प्रक्रियेला चालना देणे एवढेच काम करून ते त्यापासून अलिप्त राहतात. त्यामुळेच संस्थेचा एवढा प्रचंड डोलारा उभा राहिला असताना ही संस्था कुणा एका व्यक्तीच्या नावाने ओळखली जात नाही. 'मराठी विज्ञान परिषद' हीच तिची ओळख आहे. हे घडण्यामागे श्री. अ.पां. देशपांडे यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. संस्था ही व्यक्तीपेक्षा मोठी असते हेच धोरण त्यांनी सातत्याने अधोरेखित केलेले दिसून येते. संस्थेच्या कार्यात स्थैर्य आणि सातत्य आणतानाच त्यांनी या संस्थेचा विस्तार केला. महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये संस्थेचे काम चालते. या संस्थेची उपकेंद्रे असणारे हे घटक स्वतंत्ररीत्या कार्यरत असतात. मात्र, त्यांना नैतिक बळ देण्याचे कार्य ही मध्यवर्ती संस्था करते. महाराष्ट्रातच नव्हे, तर महाराष्ट्राबाहेरही या संस्थेच्या वतीने कार्य करणारी उपकेंद्रे आहेत. या संस्थेने चालविलेल्या प्रकल्पांची संख्या आणि त्यांची व्याप्ती थक करणारी आहे. संस्थेच्या संकेतस्थळावर या सर्वांची माहिती उपलब्ध आहे. मराठीतून संज्ञा उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प अतिशय यशस्वीपणे या संस्थेने राबविला आहे. संस्थेच्या संकेतस्थळावर मराठी शब्दांची यादी वाचकांना सहजपणे उपलब्ध आहे. मराठी विज्ञान परिषदेचे कार्य आणि त्याची व्याप्ती एवढेच त्यांचे कार्य मर्यादित नाही. नॅशनल आणि इंटरनॅशनल सायन्स कम्युनिकेशन यासाठी त्यांनी संस्था स्थापन करून तिच्या कामाला चालना दिली आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे हे कार्य श्री. देशपांडे यांच्या शिरपेचात मानाचा तुरा खोवणारे आहे.

विज्ञानविषयक निरनिराळ्या प्रकल्पांना चालना देऊन विज्ञानप्रसाराच्या कामाची व्याप्ती त्यांनी वाढविली आहे. टाकाऊ वस्तूपासून उपयोगी वस्तू बनविण्याच्या प्रकल्पाला त्यांनी पाठिंबा दिला एवढेच नव्हे, तर

इ-घनकचऱ्याचे रूपांतर त्यामधील विनाशकारी द्रव्ये वेगळी करून प्रदूषणाला आळा घालणाऱ्या प्रकल्पाच्या निर्मितीला त्यांनी परिषदेतर्फे बक्षीस देऊन गौरविले.

दरवर्षी विज्ञान अधिवेशन आयोजित करण्यामध्ये त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ठिकठिकाणी अशा अधिवेशनांचे आयोजन करून विज्ञानाला चालना देण्याचे त्यांचे कार्य अव्याहतपणे सुरू आहे. या प्रकल्पासाठी त्यांनी अनेक ठिकाणांहून अर्थसाहाय्य मिळविले आहे. चुनाभट्टी येथील इमारतीचे बांधकाम अशाच अर्थसाहाय्यातून उभे करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. परखडपणा आणि रुजुता या दोन्ही गोष्टी त्यांच्यामध्ये दिसून येतात. संस्थेच्या कामात त्यांचा परखडपणा जाणवतो, तर व्यक्तीसंबंधी त्यांची रुजुता दिसून येते. माझ्या मते, त्यांच्या या गुणांचा संस्थेच्या उभारणीत दुहेरी फायदा झाला आहे. ही संस्था आता चांगलीच नावारूपाला आली असून तिचे कार्य दिवसेंदिवस विस्तारत चालले आहे. या संस्थेचा व्याप मोठा असला, तरी लोकांपर्यंत जाऊन काम करणाऱ्यांची संख्या मोजकीच आहे. स्वयंस्फूर्तीने काम करणाऱ्या लोकांवरच या संस्थेचे भवितव्य आधारलेले आहे. अ.पां. देशपांडे हा त्याचा भक्कम आधार आहे. संस्थेचे काम करीत असतानाच त्यांनी विज्ञानप्रसारासाठी वैयक्तिक पातळीवर मोलाचे योगदान दिले आहे.

वृत्तपत्रीय लेखन ते सातत्याने करीत असतात. त्यामुळेच त्यांचे आत्तापर्यंत १,६०० लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. व्याख्याने देण्याची त्यांना आवड असल्यामुळे आत्तापर्यंत १,१०० व्याख्याने त्यांनी दिली आहेत. प्रसारमाध्यमांतून त्यांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे. रेडिओवर २६२, तर दूरदर्शनवर ६३ कार्यक्रम त्यांनी सादर केले आहेत. यावर त्यांची कामगिरी थांबली नसून ६४ पुस्तकांचे लेखन त्यांनी केले आहे. त्याशिवाय लेखनासाठी त्यांनी अनेकांना प्रवृत्त केले आहे. लेखकांचा सातत्याने शोध घेऊन मराठी विज्ञानकथांसाठी लेखन करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचे त्यांचे कार्य सतत सुरू असते. अर्थात त्यांच्या या योगदानामुळे संस्थेचा आणि त्यांचा अनेक ठिकाणी गौरव झाला आहे. ‘यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठाना’चा मानाचा पुरस्कार संस्थेला मिळाला असून त्यांना स्वतःला केंद्र सरकारचा विज्ञान प्रसारासाठी असणारा पुरस्कार, त्याचप्रमाणे फाय फाउण्डेशन यांचा पुरस्कार आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव केला आहे.

सातत्याने आणि शेवटपर्यंत योगदान देणारी फार थोडी व्यक्तिमत्त्वे आपल्या समाजात दिसून येतात. साठीनंतरही इतक्या उमेदीने काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या अलीकडच्या काळात वाढली असली, तरी अ.पां. देशपांडे इतके कार्य करणाऱ्या व्यक्ती मोजक्याच प्रमाणात आढळतात. त्यांच्या आरोग्यमय जीवनाचा लाभ मराठी विज्ञान परिषदेला सतत होत राहावा हीच सदिच्छा. अर्थात, त्यासाठी त्यांच्या सुविज्ञ पत्नीचे आणि आप्तेष्टमंडळींचे साहाय्य निश्चितच लाभले असणार. त्यांचा या ठिकाणी गौरवपूर्ण उल्लेख करणे आवश्यक आहे. पंचाहत्तरावे वर्ष पूर्ण करताना श्री. अ.पां. देशपांडे यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन! ■

डॉ. पंडित विद्यासागर,

कुलगुरु,

रामानंदतीर्थ विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. शांताराम गोविंद काणे

‘इवलेसे रोप लाविले दारी त्याचा वेलू गेला गगनावेरी’

असे एपी आणि मराठी विज्ञान परिषद यांबाबत नक्कीच म्हणता येईल. एपींनी नोसिलमधील अभियांत्रिकीबरोबरच मराठी विज्ञान परिषदेच्या कामाला वाहून घेतले होते. नोसिलमधील नोकरीमुळे ज्या विविध लोकांच्या संपर्कात ते येत असत, त्यांच्यापैकी कोणाचा सहभाग परिषदेसाठी उपयुक्त ठरेल याची नोंद बहुधा अजाणता त्यांचा मेंदू ठेवत असावा. त्यांच्या अफाट लोकसंग्रहापैकी बहुतांश लोकांना परिषदेशी जोडून घेण्याचे त्यांचे कर्तृत्व त्यांच्या समर्पिततेची आणि चाणाक्ष वृत्तीची निशाणीच म्हटली पाहिजे.

मी १९८१ साली नोसिलमध्ये संशोधन आणि तांत्रिकी विभागप्रमुख म्हणून रुजू झालो. एपी त्याच्याआधी दहा वर्षे नोसिल आणि परिषद अशी दुहेरी कामगिरी बजावत होते. सकारात्मकता आणि प्रचंड ऊर्जा ही त्यांची विशेषता होती. त्यामुळे आमचा परिचय होणे अपरिहार्यच होते. एकदा ओळख झाल्यावर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचे दर्शन होत गेले आणि एक व्यक्ती म्हणूनच नव्हे, तर एक मित्र या नात्यानेसुद्धा मी त्यांना जवळून ओळखू लागलो.

एपींवर परिषदेने गौरवग्रंथ काढणे हा एपींच्या कामगिरीची कृतज्ञतापूर्ण दखल घेण्याचा अत्यंत योग्य मार्ग आहे, असे माझे प्रांजळ मत आहे. याने दोन गोष्टी साध्य होतील. एक म्हणजे मराठी भाषेतून आम जनतेपर्यंत विज्ञानप्रसार करण्यासाठी त्यांनी किती आणि कोणत्या प्रकारे प्रयत्न केले हे सर्वांना उमजेलच, पण त्याचबरोबर अशा प्रयत्नांना आपणही हातभार लावला पाहिजे अशी प्रेरणा पुढच्या पिढीला मिळून या कार्याची मशाल तेवती राहण्यास मदत होऊ शकेल.

एपी परिषदेचे कार्य किती नानाविध पद्धतींनी पुढे नेत होते, हे मी वर्षानुवर्षांच्या स्वानुभवावरून नमूद करू इच्छितो.

नवीन कोणीही मराठी भाषक भेटला की त्याला प्रथम परिषदेचा सदस्य करून घेणे याबद्दल एपी

कायम सतर्क असत. तेव्हा आमची ओळख होता क्षणी त्यांनी मला सदस्य करून घेतले. त्यानंतर मला आजीव सदस्य करून घेण्यातही त्यांना यश आले.

पण याच्याही पलीकडे जाऊन, कोणत्याही प्रकारच्या वैज्ञानिक शोधयात्रेत प्रवेश करण्याची इच्छा असलेल्या व्यक्तीला नुसते प्रोत्साहनच नव्हे, तर त्याला मार्गी लावायला करता येईल तेवढी मदत करायची, हेही एपीचे वैशिष्ट्य. या बाबतीतील माझा अनुभव नमूद करण्यासारखा आहे.

१९८३ साली नोसिलमधील एका कामगाराने मला ‘होमिओपथी’चे पुस्तक वाचायला दिले. मी ते वाचल्यावर एपींना म्हटले की, “मी आयुष्यात पहिल्यांदा या विषयावर वाचले आणि माझे कुतूहल जागृत झाले आहे. हा विषय आणखीन समजून घ्यावा असे मी ठरवले आहे.” खरे म्हणजे, तो विषय तिथेच संपला असता. पण एपींच्या बाबतीत असे विषय कधीच थांबत नाहीत. एपींनी लगेच प्रतिप्रश्न केला, “जर ‘होमिओपथी’ समजून घेणार, तर आपला ‘आयुर्वेद’ काय उणा आहे? मी तुम्हांला एका तज्ज्ञाकडे घेऊन जातो.” मी होकार दिला आणि आमची दुकल वैद्य वेणिमाधवशास्त्री जोशी यांच्या घरी, रविवारी पोहोचली. माझी योग्य पद्धतीने ओळख करून देण्यात आली. त्यांच्याशी चर्चा करून माझी ‘कुतूहलजन्य प्रयोगशीलता’ जागृत झाली आणि मी एका प्रदीर्घ शोधयात्रेला सुरुवात केली.

१९९७मध्ये स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन मी पुण्याला स्थायिक झालो आणि त्यानंतर गेल्या वीस वर्षांत या शोधयात्रेतून सर्व प्रकारच्या जीवसृष्टीसंबंधात अनेक शोध मला लागले आहेत, पण या सर्व शोधांचा उगम त्या सुरुवातीला एपींनी दिलेल्या धक्क्यातूनच झाला हे निर्विवाद आहे.

या संदर्भात वेळोवेळी एपींकडून वेगवेगळ्या लोकांशी ओळख करून देणे वगैरे चालूच आहे. २०१३ साली लोणावळा येथे भरलेल्या मराठी विज्ञान परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनाचे मला अध्यक्ष नेमून माझे कार्य जनतेसमोर मांडण्याची संधीही त्यांनी मला दिली.

अजूनही नवीन काही सापडले की आमची चर्चा होते आणि नवनव्या सूचना ते तेवढ्याच उत्साहाने देत असतात.

पुढची पायरी म्हणजे एकदा एक नवीन व्यक्ती सदस्य झाली, की वेळोवेळी त्या व्यक्तीला संस्थेच्या कामासाठी जोडून घेणे.

माझ्याच बाबतीत मला अनेक प्रकारे गुंतवले गेले किंवा असे म्हणता येईल, की मला अनेक प्रकारे संस्थेसाठी कार्य करण्याची संधी दिली गेली.

- विज्ञान पारितोषिकासाठी निधी जमा झाला. या पारितोषिक वितरणाचे नियम बनवण्याच्या समितीत मी होतो;
- पुढची काही वर्षे आलेल्या अर्जातून पारितोषिक विजेते निवडण्याच्या समितीत मी होतो;
- शालेय विद्यार्थ्यांना विज्ञानाकडे वळवण्यासाठी काही व्याख्याने देण्याच्या कल्पनेत माझाही सहभाग होता;
- विज्ञान परिषदेच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी एक समिती नेमली गेली. मी तिचा एक सदस्य होतो.

या सर्व गोष्टी सांगण्याचा हेतू असा, की एकदा एका व्यक्तीची ओळख झाली की अनेक मार्गांनी त्या व्यक्तीच्या ज्ञानाचा संस्थेसाठी कसा वापर करून घेता येईल, याकडे सतत लक्ष ठेवून त्या व्यक्तीला त्या

कामाला उद्युक्त करत राहणे हे एपींचे वैशिष्ट्य. माझे अनेक मित्र अशाच प्रकारे संस्थेच्या कार्यासाठी एपींमुळे जोडले गेले आहेत.

दुसरी अतिशय महत्त्वाची बाब म्हणजे संस्थेसाठी निधी गोळा करणे. हे कामही सतत चालू असायचे. पण वैयक्तिक निधीशिवाय, वेगवेगळ्या सरकारी संकल्पना किंवा योजना कशा राबवायच्या, याचाही सतत विचार करून त्याद्वारे निधी निर्माण केला जात असे. संस्थेसाठी स्वतःची वास्तू असावी या कल्पनेतून त्यांनी त्यासाठी अविरत प्रयत्न करून वास्तू निर्माण केली.

संस्थेचे अध्यक्षपद भूषवणारे श्रेष्ठ शास्त्रज्ञ असोत किंवा उद्योगपती असोत, त्यांच्याशी योग्य संधान ठेवून, त्यांच्या ज्ञानाचा आणि ओळखीचा संस्थेसाठी कसा फायदा करून घेता येईल, हाही सतत विचार चालू असे.

इतर वैज्ञानिक संस्थांशी संपर्क ठेवून त्यातून मराठी विज्ञान परिषदेचे ध्येय कसे पुढे नेता येईल, याचा सदैव विचार चालू असतो.

हा झाला कार्यकर्ता या नात्याने एपींचा परिचय. एक मित्र म्हणूनही मी त्यांचा अत्यंत सुहृदय अनुभव घेतला आहे. माझे आजोबा, भारतरत्न विभूषित महामहोपाध्याय पां.वा. काणे, यांच्या स्मरणार्थ आम्ही एक न्यास सुरू केला होता. त्यात एक मोठ विघ्न उभे राहिले. त्या वेळेस त्याविषयक चर्चा आणि पर्याय सुचविणे यावरच एपी थांबले नाहीत, तर माझ्या विनंतीचा मान राखून ते न्यासाचे एक विश्वस्तसुद्धा झाले.

न्यासातर्फे काही संस्कृत ग्रंथांच्या इंग्रजी अनुवादांना मार्गी लावण्यात आणि ‘धर्मशास्त्राचा इतिहास’ या अनेक खंडांतील ग्रंथांचे संक्षिप्तीकरण करण्याच्या प्रकल्पात त्यांनी उत्साहाने सक्रिय भाग घेतला. या न्यासाच्या संदर्भात त्यांनी मनापासून स्वतःला झोकून दिले होते हे मी कृतज्ञतापूर्वक नमूद करतो.

वैयक्तिक पातळीवरसुद्धा कठीण प्रसंगाला अत्यंत धीराने आणि संतुलित वृत्तीने सामोरे जाणारे एपी मी जवळून पहिले आहेत. समीरला अमेरिकेत शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी केलेले भगीरथ प्रयत्नसुद्धा अत्यंत कौतुकास्पद होते. समीरने मिळालेल्या संधीचा योग्य उपयोग करून आपल्या निवडीच्या क्षेत्रात आपला ठसा उमटवला आहे.

या गौरवग्रंथाच्या प्रकाशन समारंभाला मला उपस्थित राहता येणार नाही याचा मला फारच खेद वाटतो आहे. परंतु, आमच्या सदिच्छा एपी, त्यांचे कुटुंबीय आणि त्यांनी अपत्यवत प्रेम केलेली परिषद यांच्या पाठीशी सदैव उभ्या असतील. ■

डॉ. शांताराम गोविंद काणे
अध्यक्ष, मविपचे वार्षिक संमेलन,
लोणावळा, २०१३

मला कळलेले अपां

१०

डॉ. सुधाकर आगरकर

श्री अ.पां. देशपांडे यांच्याशी माझा संबंध जवळजवळ तीन दशकांचा आहे. ज्या होमी भाभा विज्ञान शिक्षण केंद्रात मी काम करीत होतो, त्या केंद्राचे संचालक प्राध्यापक वि.गो. कुलकर्णी यांचा मराठी विज्ञान परिषदेशी जवळचा संबंध होता. त्यांच्यामुळे मी म.वि.प.च्या विज्ञानप्रसाराच्या कामात नकळतपणे ओढला गेलो. मलाही या कामात रस होताच. त्यामुळे माझा अपांशी सतत संपर्क येत राहिला. या संपर्कातून मला जे अपां दिसले ते असे आहेत.

आयोजक

अपां हे उत्तम आयोजक आहेत. अखिल भारतीय विज्ञान परिषदेचे आयोजन करताना मी त्यांना जवळून पाहिले आहे. कार्यक्रमाची रूपरेखा आखणे, येणाऱ्या लोकांची व्यवस्था करणे, विविध सत्रांचे आयोजन करणे ही सगळी कामे ते अतिशय शिताफीने करतात. त्याचबरोबर कोणते काम कोणाला सोपवायचे हे ठरवून त्याप्रमाणे प्रत्येकाची जबाबदारी ठरवून देतात. अशा कार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी आर्थिक व्यवस्था करणे हे मोठे आव्हान असते. हे आव्हान अपांनी लीलया पेललेले मी अनेकदा पाहिले आहे. आर्थिक समस्यांचा डोंगर पुढे दिसत असताना ते आपले डोके शांत कसे ठेवू शकतात, याचे कोडे मला कधीही उलगाडले नाही.

वक्तशीर

म.वि.प.चे सगळे कार्यक्रम वेळेवर सुरू व्हावेत याबाबत अपां सतत आग्रही असतात. आपल्या देशात वेळ पाळण्याची परंपरा नाही. त्यामुळे त्यांच्या वक्तशीरपणाला अनेक अडचणी येतात. परंतु, त्यांनी या अडचणींवर वारंवार मात केली आहे. वेळेच्या आधी स्वतः हजर राहणे, पाहुण्यांना वेळेवर येण्याची विनंती करणे, व्यासपीठावरील सर्व व्यवस्था वेळेच्या आधी पूर्ण करणे अशा अनेक बाबींकडे लक्ष पुरवून कार्यक्रमाची वेळ पाळली जाईल याची ते काळजी घेतात. एवढेच नव्हे, तर एखादा वक्ता खूप जास्त वेळ बोलू लागला तर, “आपली वेळ आता संपली आहे,” अशा आशयाची नोट पाठवायला ते मागेपुढे पाहत नाहीत.

विज्ञान प्रसारक

अपां हे उत्तम विज्ञान प्रसारक आहेत. ते कधीही शिक्षक किंवा प्राध्यापक नव्हते, तरीही विज्ञान संकल्पना समजावून देण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी आहे. आपल्यापुढे कोण बसलेले आहे, त्यांची विज्ञानाची जाण किती आहे, त्यांना नेमके काय समजावून घ्यावयाचे आहे या सर्व बाबींचा सारासार विचार करून ते आपला मुद्दा मांडतात. त्यामुळे प्रत्येक स्तरावरील व्यक्तीचे ते शंकानिरसन करू शकतात. हे कौशल्य भल्याभल्यांनादेखील साधले नाही.

मार्गदर्शक

अपां मार्गदर्शकाची भूमिका उत्तम तऱ्हेने बजावतात. मला प्रयोग दिग्दर्शन करायला आवडते हे पाहून त्यांनी मला म.वि.प.च्या मंचावरून प्रयोग दाखविण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. प्रयोग कसे करावेत, कोणत्या ठिकाणी प्रेक्षकांचा सहभाग घ्यावा, प्रयोगाबरोबर कोणते स्पष्टीकरण द्यावे या बाबतीत त्यांनी दिलेला सल्ला मला माझ्या कामात अतिशय उपयोगी पडला. मुंबईच्या रूपारेल महाविद्यालयात भरलेल्या अखिल भारतीय विज्ञान परिषदेत त्यांनी मला द्रव नायट्रोजनचा उपयोग करून प्रयोग सादर करण्याची संधी दिली. ते उपकार मी कधीही विसरू शकणार नाही. त्या संधीने माझ्या उमेदीच्या काळात माझा आत्मविश्वास अनेक पटींनी वाढला.

मदतगार

अपां एक मदत करणारे गृहस्थ आहेत. १९९८ साली मला अमेरिकेला जाण्याची संधी मिळाली. ती माझी पहिलीच अमेरिकावारी होती. या संधीचा उपयोग करून जास्तीतजास्त अमेरिका बघावी आणि जास्तीतजास्त विद्यापीठांना भेटी द्याव्यात असा माझा मनसुबा होता. तो मी त्यांच्याजवळ बोलून दाखविला. लगेच मला त्यांनी त्यांच्या मुलाचा फोन नंबर आणि ई-मेल पत्ता दिला आणि त्याच्याशी संपर्क साधण्याचा सल्ला दिला. त्यांचा मुलगा समीर त्या वेळेस मॅडिसनला पीएच.डी.साठी संशोधन करीत होता. नुकतेच त्याचे लग्न झाले होते. अशा वेळेस माझे त्याच्याकडे जाणे त्याला त्रासदायक ठरणार होते. तरीही त्यांनी मला समीरकडे जाण्याचा आग्रह केला. त्यांच्या सल्ल्यानुसार मी समीरकडे जाऊन काही दिवस राहिलो. त्याच्याकडे मला अगदी घरच्यासारखे वाटले. एवढे, की तो सिंगापूरला राहायला आला तेव्हादेखील मी त्याच्याकडे जायला विसरलो नाही.

ग्रामीण जनतेबद्दल आस्था

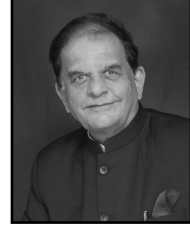
म.वि.प.ने भारत सरकारच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान विभागाच्या २०१५ सालच्या राष्ट्रीय विज्ञान शिक्षक परिषदेचे यजमानपद स्वीकारले होते. हे अधिवेशन कोकणातील वेळणेश्वर येथे व्हावे यासाठी आम्ही प्रयत्नशील होतो. ठाण्याच्या विद्या प्रसारक मंडळाने या गावात महर्षी परशुराम अभियांत्रिकी महाविद्यालय सुरू केले आहे. या महाविद्यालयात अधिवेशन व्हावे यासाठी त्यांनी अनेक प्रकारांनी प्रयत्न केले. दिल्लीकरांना मात्र हे ठिकाण आवडले नाही. त्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नांना यश आले नाही. परंतु ग्रामीण भागात विज्ञानाचा प्रसार व्हावा यासाठी ते शेवटपर्यंत प्रयत्नशील होते. यातून त्यांची ग्रामीण जनतेबद्दल आस्था स्पष्ट दिसत होती. ■

डॉ. सुधाकर आगरकर

मविपच्या कार्यकारिणीचे माजी सदस्य

माझे मित्रवर्य अपां ऊर्फ अनंतराव देशपांडे

१२

श्री. प्रभाकर देवधर

स्वतःचा मान राखून इतरांशी कसे वागावे, व्यक्ती संबंध कसे जोपासावे आणि जपावे, परिषदेच्या अंगीकृत कार्याला पोषक अशी माणसे पारखून परिषदेशी कशी जोडावीत, स्वतः मागे राहून नियोजित कार्याचे संयोजन कसे करावे हे अचूकपणे जाणणारे अनंत पांडुरंग देशपांडे, अपां ऊर्फ अप्पा हे गेल्या ४२ वर्षांत मराठी विज्ञान परिषदेचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. मविपच्या या काळातील सर्व प्रगतीत अनंतरावांचा सिंहाचा वाटा आहे हे कुणीही मान्य करेल.

आमची पहिली नीट भेट झाली माझ्या घरी. १९९८ साली अपां माझे मित्र वसंतराव गोवारीकर यांच्यासह वांद्र्यातील माझ्या घरी मला भेटायला आले. तोपर्यंत मी मराठी विज्ञान परिषदेचे फक्त नाव ऐकून होतो. १९५६पासून इलेक्ट्रॉनिक संशोधन आणि उत्पादनकार्यात पूर्णवेळ गुंतल्यामुळे आणि त्यानंतर सात वर्षे दिल्लीवासी झाल्याने मराठी समाजजीवनापासून मी त्या काळात बराचसा दूर असे. घरी मराठी दैनिकही येत नसे! वसंतरावांची दिल्लीतील ओळख होती.

पण आम्ही एकमेकाला प्रथम पाहिले १९९६ सालच्या जागतिक मराठी परिषदेच्या जेरुसलेम (इस्रायल) मधील अधिवेशनाचा मी अध्यक्ष असताना. वसंतराव १९९४ सालच्या दिल्लीत भरलेल्या जागतिक मराठी अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. पूर्वाध्यक्ष म्हणून तेही इस्रायलला आले होते. त्या काळात आम्ही मित्र बनलो. अपांशी मात्र ही भेट पहिलीच. पहिल्याच भेटीत मला त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आवडले आणि बोलण्याची रीत भावली. मराठी विज्ञान परिषदेच्या कार्याची सविस्तर माहिती करून दिल्यावर १९९९ सालच्या मविपच्या नागपूर येथील नियोजित वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्षपद मी स्वीकारावे अशी विनंती करण्यासाठी हे दोघे प्रत्यक्ष आले होते, त्यामुळे नाही म्हणण्याचा प्रश्नच नव्हता.

मराठीतून विज्ञान प्रसाराच्या कार्याला सर्वस्वी वाहून देणारे अपां हे मूलतः इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल इंजिनिअर, शिवाय तेही माझ्यासारखे पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयाचे विद्यार्थी. त्यामुळे आमची मैत्री जमण्यास वेळ लागला नाही हे सांगायला नको. सन २०००पासून २०१४पर्यंत प्रदीर्घ

अशी चौदा वर्षे आम्ही परिषदेत एकत्र काम करत होतो. विज्ञानप्रसाराच्या कार्यात गुंतलेले दोन इंजिनिअर्स! त्यामुळे परिषदेच्या कामातील त्यांची आत्मीयता, जाण आणि कार्यकुशलता मी अगदी जवळून पहिली आहे. पस्तीस वर्षांचा विविध कारखान्यांतील व्यावसायिक इंजिनिअरिंगचा अनुभव गाठीशी बांधत असतानाच मराठीतून करायच्या विज्ञान प्रसारकार्यात त्यांनी रस घेण्यास सुरुवात केली. पुढे १९७५ साली ते मराठी विज्ञान परिषदेच्या मध्यवर्ती संस्थेचे कार्यवाह झाले. अशा प्रकारे गेली ४२ वर्षे सातत्याने अपां परिषदेचे कार्यवाह म्हणून गौरवास्पद कार्य करीत आहेत हाही एकमेव विक्रम! या ४२ वर्षांत परिषदेच्या झालेल्या भूषणावह कार्यविकासाच्या श्रेयात त्यांचा मोठा वाटा आहे हे कुणीही कबूल करेल. याच काळात त्यांनी अनेक शास्त्रांशी निगडित विषयांवर विविध लिखाण केले आणि करत आहेत. अनेक पुस्तके, विविध माध्यमांत विपुल संख्येत लेख अशी त्यांची संपदा आहे. शास्त्रीय संगीताचा महोत्सव करणाऱ्या सवाई गंधर्व संगीत महोत्सवाच्या पन्नाशीनिमित्त ‘स्वरयज्ञ’ या नावाचे त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे.

१९९७ साली ‘नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स’ ही संस्था त्यांच्या प्रयत्नाने स्थापन झाली आणि ते तिचे अध्यक्ष आहेत. सामान्य जनतेसाठी विज्ञानावर आधारित व्याख्याने देणाऱ्यांना आणि ललित साहित्य निर्माण करणाऱ्यांना - सायन्स कम्युनिकेटर्सना - त्यांनी एकत्र आणले. अलीकडेच महाराष्ट्र अकॅडमी ऑफ सायन्सेसने अपांना फेलोशिप प्रदान करून त्यांचा गौरव केला.

अपांशी तासनतास गप्पा मारण्याचा अनेक वेळा योग येतो. प्रत्येक वेळी त्यांच्या तपशीलवार जुन्याजुन्या आठवणी ऐकताना त्यांच्या अफाट स्मरणशक्तीचे आश्चर्य मला नेहमीच वाटते. गप्पांच्या विषयाला पोषक असे इतिहासातले दाखले त्यांना कसे सहज सुचतात याबाबत माझ्यासारख्या कमकुवत स्मरणशक्तीच्या माणसाला ते अचंबित करत आले आहेत.

माणसे कशी जोडावीत, यावर अपांनी एखादे पुस्तक लिहिण्यास हरकत नाही. विज्ञानप्रेमी प्रथितयश मराठी मंडळींना परिषदेच्या कार्यात आणणे हा अपांचा छंद आहे असे मला नेहमी वाटते. डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. अनिल काकोडकर, डॉ. वसंत गोवारीकर, डॉ. रघुनाथ माशेलकर या नामांकित मराठी शास्त्रज्ञांना परिषदेच्या कार्यात सहभागी करण्याचे श्रेयसुद्धा अपांनाच दिले पाहिजे. इतर अनेक गुणवंत विज्ञानप्रेमी त्यांनी असेच मविपशी जोडलेले मला माहीत आहेत. स्वतः खालच्या पायरीवर राहून इतरांना वरच्या पायरीवर ठेवण्याची अपांची खासियत आहे. तेच त्यांच्या यशाचे मर्म आहे.

त्यांचा मित्रपरिवार खूप मोठा आहे. त्यांतलाच मी एक जरी असलो, तरी मी खास आहे असे मला वाटावे हे त्यांच्या वागण्याचे वैशिष्ट्य!

वयाची पंचाहत्तर कार्यसिद्ध वर्षे पूर्ण केल्याबद्दल अपांचे हार्दिक अभिनंदन! माझ्यापेक्षा आठ वर्षांनी लहान असल्याने शुभाशीर्वाद. ■

श्री. प्रभाकर देवधर
विश्वस्त,
मराठी विज्ञान परिषद

अ.पां. देशपांडे - एक विज्ञानप्रेमी तपस्वी

१३

श्री. प्रमोद लेले

श्री अ.पां. देशपांडे यांची पंचाहत्तरी आहे हे खरेच वाटत नाही. अप्पा म्हणजे मूर्तिमंत उत्साह, खणखणीत आवाज आणि सदैव हसरा चेहरा. कार्यक्रमाची तयारी असो, देणग्या मिळवण्यासाठी धावपळ असो, अप्पा कायम अग्रभागी. विचारमंथन, नवीन कार्यक्रम, विज्ञानप्रसाराची तळमळ अप्पांच्या प्रत्येक कृतीत प्रतीत होते. मविपच्या आम्हां विश्वस्तांना अप्पा कायम कार्यप्रवण राहण्यास उद्युक्त करतात असे मला वाटते. त्यांचा उत्साह सर्वांना प्रोत्साहित करतो.

मराठी विज्ञान परिषदेचा प्रसार संपूर्ण महाराष्ट्रभर करण्यात अप्पांचा सिंहाचा वाटा आहे, यात शंकाच नाही. अप्पांनी सर्व महाराष्ट्र फिरून मराठी विज्ञान परिषदेची उद्दिष्टे समाजाला पटवून देण्यासाठी भरपूर प्रवास केला आहे, कष्ट घेतले आहेत, त्यामुळे सर्व जिल्ह्यांत आणि खेडोपाडी मराठी विज्ञान परिषदेचे काम पोहोचण्यास मदत झाली आहे.

हा वसा सोपा नाही, हे काम करताना किती वेळा खोटी आश्वासने मिळतात, फसवणूक होते, पायपीट होऊन काहीच हाती लागत नाही, असे असताना निराकार मनाने काम करत राहणे सोपे नाही आणि तेसुद्धा वर्षानुवर्षे, हे सर्व अप्पाच करून जाणे.

अप्पांकडे पाहिल्यावर एक विज्ञानप्रेमी तपस्वीच दिसतो, जो विज्ञानप्रसाराचे व्रत अंगीकारून वाटचाल करतो आहे!

त्यांच्या वाटचालीमुळे विज्ञानप्रसाराचे कार्य तर चाललेलच आहे, पण अनेक कार्यकर्तेही तयार झाले आहेत. अप्पांच्या भावी वाटचालीसाठी शुभेच्छा आणि त्यांना दीर्घायू व आरोग्य लाभो ही ईश्वरचरणी प्रार्थना.

जीवेत शरदः शतम् ! ■

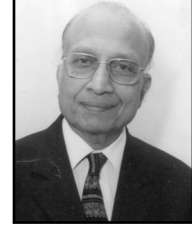
श्री. प्रमोद लेले

विश्वस्त,

मराठी विज्ञान परिषद

अ.पां. देशपांडे : एक आधुनिक ऋषी

१४

डॉ. वि.ना. श्रीखंडे

पंधरा वर्षांपूर्वी, म्हणजे २००२ साली औरंगाबादच्या म. वि. परिषदेच्या अधिवेशनाचा अध्यक्ष होण्याबद्दल मला निमंत्रित करण्यात आले, त्या वेळेला अ.पां. देशपांडे यांचा माझा परिचय झाला व सुदैवाने आमच्या ओझरत्या का होईना, अधूनमधून भेटी होत राहिल्या.

औरंगाबादच्या अधिवेशनात एक अनपेक्षित घटना घडली. ती म्हणजे आसपासच्या लहान गावांमधून मोठ्या संख्येने आलेली मुले-मुली आणि त्यांनी मला केलेली विनंती, की आणखीन एक व्याख्यान द्याल का? सामान्य वाटणाऱ्या समाजामध्ये ज्ञानामृत मिळण्याची ही उद्याची पिढी वाट बघत आहे याचा मला खूप आनंद झाला. महाराष्ट्रात जिल्हापातळीवर आणि भारतात अनेक ठिकाणी सर्जरी विषयावर व्याख्यान देणारा आणि प्रात्यक्षिक दाखवणारा मी मास्तर, पण मराठी भाषेमध्ये विज्ञान विषयावर माहिती ऐकायला ही मुले-मुली उत्सुक होती, या प्रसंगाची आठवण मला सुखावते. अशा प्रेरणादायी अनुभवांनी माझे आयुष्य समृद्ध केले आहे. **शास्त्राबद्दल उत्सुकता आणि माहिती समाजातील दुर्लक्षित थरांवर झिरपत आहे याचे संपूर्ण श्रेय मराठी विज्ञान परिषदेलाच.**

सतत बदलत जाणाऱ्या काळामध्ये राष्ट्र, राजकीय पक्ष, सामाजिक-शैक्षणिक संस्था, नावाजलेली कुटुंबे यांची वाताहत होत असताना म. वि. परिषदेची वाढ अविश्रांत सुरूच आहे. महाराष्ट्रात अनेक शाखा कार्यरत आहेत याचे कारण 'विज्ञान जनहिताय' याचा वसा घेतलेले अ.पां. देशपांडे मराठी विज्ञान परिषदेला लाभलेले आहेत. ते विज्ञान लेखक, प्रचारक आणि प्रसारक आहेत आणि त्याचप्रमाणे तळमळीचे वक्ते आहेत. 'पाण्याची समस्या' या विषयावरील त्यांचे झालेले व्याख्यान ऐकण्यासाठी मी वांद्रयाला गेलो होतो. पाण्यासारख्या रोजच्या वापरातील गरज असणाऱ्या विषयावर ते किती तळमळीने बोलत होते याचा मला अनुभव आला. स्वतःच्या ज्ञानाचे प्रदर्शन न करता, आग्रहाने, पण सोप्या भाषेत समजावून सांगणारा शास्त्रज्ञ मला भावला.

इंटरनेटमुळे घराघरांमध्ये माहितीचे लोंढे आदळत असतात, परंतु अजूनदेखील सुशिक्षितांमध्ये अज्ञान

आणि आळस भरपूर आहे हे मी माझ्या व्यवसायात रोज अनुभवतो. गणपती दूध पितो मानणाऱ्या आणि कॉम्प्यूटरवर कुंडली मांडणाऱ्या देशात आपण राहत आहोत हे विसरता कामा नये. पण त्याचप्रमाणे, मंगलयान पाठवणाऱ्या देशाचे आपण नागरिक आहोत, हा सकारात्मक विचार मनामध्ये आणि समाजामध्ये कृतिशीलपणे जागृत ठेवला पाहिजे. माणूस बदलायला माहिती अपुरी पडते, त्याला स्फूर्तिस्थानं लागतात. ती असतात, पण जाहिरातींच्या युगामध्ये जवळच्या संपर्कात राहूनदेखील त्यांचा अनेक वेळेला पत्ता नसतो. या काळामध्ये समाजाच्या प्रबोधनाचं कार्य अ.पां. देशपांडे यांनी लेखन आणि भाषण याद्वारे सुरू ठेवलं आहे. अंधार फार झाला, पणती जपून ठेवा, या जिद्दीनं कार्यरत असणाऱ्या व्यक्ती समाजात सर्वत्र आहेत, त्यांचं कौतुक मात्र झालं पाहिजे, याकरिता गौरवग्रंथ निघालेच पाहिजेत.

सर्जनचा बहुतेक वेळ ऑपरेशन थिएटर/हॉस्पिटलच्या बंदिस्त वातावरणात जात असतो. माझा व्यवसाय असा आहे, की तब्येत निरोगी असणाऱ्या व्यक्तींची क्वचितच ओळख होते व टिकते. डॉक्टरांच्या वर्तुळात हजारो मंडळी येतात, पण मित्र थोडेच. आता मला वेळ आहे – माणसांना भेटावं, त्यांच्यापासून काहीतरी शिकावं हा माझा हव्यास आहे, छंद आहे. डॉक्टरला माणसांची पारख चांगली असते. देशपांडे यांच्याकडून खूप काही शिकण्यासारखं आहे याची मला खात्री आहे. त्यांची ७५ वर्ष पूर्ण होत आहेत, माझी ७५ पूर्ण होऊन दहा वर्ष होत आली आहेत. अ.पां. देशपांडे माझ्याकरिता थोडा वेळ देतील याची मला आशा आहे. ते त्यांच्या कॅनडा येथे कार्यरत असलेल्या मुलाबरोबर मला भेटले होते, त्याची मला उत्तम आठवण आहे.

हा गौरवग्रंथ म्हणजे जवळजवळ अर्धा शतक एका संस्थेला योगदान दिलेल्या एका कृतीचा सत्कार आहे, सामाजिक कार्याला वाहून घेतलेल्या एका आधुनिक ऋषीचा गौरव आहे. त्यांच्या विचारातील पारदर्शकता, उत्साहात खळखळून वाहणारा त्यांच्यामधील शास्त्रज्ञ, विचारवंत आणि ‘बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’ याचा ध्यास घेतलेला जाणता नागरिक या व्यक्तीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतो. “आपणांसी जे ठावे ते इतरांसी शिकवावे, शहाणे करुनी सोडावे सकल जन” हा समर्थ रामदासस्वामींचा उपदेश आचरणात आणणाऱ्या, सामाजिक कार्याला वाहून घेतलेल्या प्रवृत्तीचा सत्कार आहे.

अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ निघतो आहे याकरिता मी म. वि. परिषदेचे अभिनंदन करतो. अनेक व्यक्तींना शास्त्रीय, सामाजिक क्षेत्रांत योगदान कसं करावं याकरिता हा ग्रंथ स्फूर्ती देईल अशी आशा करतो. ■

डॉ. वि.ना. श्रीखंडे

अध्यक्ष, मविपचे वार्षिक संमेलन,

औरंगाबाद, २००२

सरस्वती पेरणारा माणूस

१५

डॉ. शशिकांत प्रधान

श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे हे एक आगळे-वेगळे व्यक्तिमत्त्व आहे. शिक्षण अभियांत्रिकीचे, पण विज्ञानात प्रचंड रस.

१९६८मध्ये अ.पां. नी ठाण्याच्या मराठी विज्ञान परिषदेच्या संमेलनात हजेरी लावली. त्यामुळे त्यांचा मराठी विज्ञान परिषदेतील अनेक सभासदांशी खूप संपर्क वाढला. त्यांना या संस्थेविषयी जास्त आकर्षण वाटू लागले आणि तिच्या कामात रस निर्माण झाला.

१९७२ सालच्या कोल्हापूर येथील म.वि.प.च्या अधिवेशनात घडलेल्या कार्यक्रमांचा संपूर्ण वृत्तान्त त्यांनी एका लेखामधून 'नवशक्ती' वर्तमानपत्रामध्ये प्रसिद्ध केला, तर १९७३मध्ये परिषदेचा ईशान्य मुंबई विभाग त्यांनी स्थापन केला.

अ.पां.ना विज्ञानाची आवड अगोदरपासून होती आणि 'नोसिल' या कंपनीत नोकरी करताना ती वाढली आणि मराठी विज्ञान परिषदेत आल्यानंतर ती खूप वृद्धिंगत झाली.

१९७५मध्ये श्री. म.ना. गोगटे यांनी सुचविल्यावरून अ.पां.नी परिषदेच्या कार्यवाहाच्या पदाची धुरा स्वीकारली व ती आजतागायत सांभाळत आहेत. तेथील कामात त्यांनी अनेक सुधारणा केल्या. तिथेच माझी व त्यांची ओळख झाली आणि आमची मैत्री वाढत गेली. त्यांनी मला लेखनाच्या विविध दालनांत फिरवून आणले. त्यात निरनिराळ्या लेखनाच्या/कामाच्या जबाबदाऱ्या टाकल्या. माझे लेखन ते स्वतः तपासत.

सर्वात धामधुमीचा काळ गेला तो 'कुतूहल' सदर लेखनाचा. कुतूहल हे दैनिक 'लोकसत्ते'त रोज येणारे सदर. सोमवार ते शनिवार रोज येणारे. २००९च्या नोव्हेंबरमध्ये मला अ.पां.नी सांगितले, की २०१०चा 'कुतूहल'चा विषय आहे 'वैद्यक' आणि तो तुम्ही वर्षभर सांभाळणार. १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर, २०१० हा तुमचा कार्यकाल. रोज एक लेख आला पाहिजे. रविवारी सुट्टी. मध्ये खंड नको. लेख अगदी वेळेत तयार झाले पाहिजेत आणि 'लोकसत्ते'च्या कार्यालयात सोमवारी सकाळी अकरापर्यंत पोहोचले

पाहिजेत. नकार व नकाराचे कारण स्वीकारले जाणार नाही. म्हणजे मला रविवारी अर्ध्यापेक्षा जास्त लेखन करून ठेवले पाहिजे.

अ. पां., डॉ. राजीव चिटणीस आणि मी मिळून एक आराखडा तयार केला. रविवारी संबंध दिवसात आणि सोमवार ते शनिवार दुपार, मला जमेल तेवढे लेखन करायचे. शनिवारी दुपारी दोन वाजेपर्यंत मी परिषदेत जायचो. गेल्याबरोबर लेखन अ.पां.कडे द्यायचो आणि डॉ. राजीव चिटणिसांबरोबर लोकसत्तेला इ-मेल करण्यासाठी बसायचो. लेख नजरेखाली घालून अ.पां. आमच्याकडे पाठवीत आणि आम्ही ते लोकसत्तेला इ-मेल करत असू. संबंध वर्षभर हा कार्यक्रम चालू होता. परिषदेत सर्वांनी शनिवार दुपार म्हणजे 'प्रधानसरांची ओपीडी' असे नाव दिले होते.

बहुतेक सर्व लेखन माझी पत्नी डॉ. विनोदिनी आणि मीच करत होतो. काही लेख त्या विषयांतील तज्ज्ञांकडून लिहून घेत होतो. बऱ्याच तज्ज्ञांना मराठीमधून लिहिण्याची सवय नसल्यामुळे आणि पर्यायी मराठी शब्द माहीत नसल्यामुळे ते काम मलाच करावे लागत असे. मी व विनोदिनी पुनर्लेखन करित असू. या काळात आमचा व अ.पां.चा जास्त परिचय झाला. माणूस म्हणून ते किती मोठे आहेत, त्यांच्या कामाची पद्धत, कामाचा उरक याचे निरीक्षण करता आले. या कामाच्या पद्धतीचा आम्हांला आमचे तीन कथासंग्रह आणि एक कवितासंग्रह प्रसिद्ध करताना खूप उपयोग झाला. या कथासंग्रहांच्या त्यांनी दिलेल्या प्रस्तावनेमध्ये त्यांची गुणग्राहकता दिसली.

अ.पां.च्या एकूण लेखनांतून मराठी भाषेवरील त्यांचे प्रभुत्व दिसून येते. एवढे प्रभुत्व येण्यासाठी वाचनही तेवढेच सखोल आणि दांडगे लागते. परिषदेच्या कामातून वेळ काढून एवढे वाचन करणे हे फार चिकाटीचे काम. त्यासाठी स्मरणशक्तीही चांगली लागते. अ.पां.ची स्मरणशक्ती दांडगी आहे. अगदी भूतकाळातील गोष्टीही तारीख, वार, महिना आणि वर्ष अशा क्रमाने त्यांच्या लक्षात असतात. त्यामुळे त्यांना थापा मारणे, बनवणे कठीण काम. परिषदेत ही गोष्ट माहीत झाल्यावर सर्व सावध झाले.

अ.पां.ची लेखणीपण छान आहे. मुद्देसूद लेखन हे त्यांचे वैशिष्ट्य! लेखनात कुणावर उगाच टीका नसते. एखादी असली तरी ती मृदू भाषेत – बोचरी नसते.

अ.पां.चे लेखन व्याकरणशुद्ध..... म्हणजे हे गृहस्थ इंजिनिअरिंग कॉलेजेमध्ये शिकले की आर्ट्स कॉलेजमध्ये हा कोणालाही संभ्रम पडावा! अर्थातच, अ.पां.च्या स्वतःच्या लेखनाचा प्रपंचही फार मोठा आहे. त्यांची ग्रंथसंपदाही मोठी आहे. त्यांत डॉ. रघुनाथ माशेलकर, डॉ. वसंत गोवारीकर आणि अनेक मान्यवरांची चरित्रेही आहेत.

तसेच त्यांचा बाह्यजगाशी जनसंपर्कदेखील मोठा आहे जो त्यांच्या हजारहून अधिक आकाशवाणी, दूरदर्शन आणि इतर व्यासपीठांवरील व्याख्याने आणि विविध माध्यमांतील लेखांवरून दिसून येतो.

अ.पां.चा वाखाणण्यासारखा गुण म्हणजे नवोदित लेखकांना पाठिंबा देणे व त्यांचे लेखन कसे सुधारता येईल याचे मार्गदर्शन देणे. एकदा एका लेखकाने चाकोरीबाहेरील पद्धतीने विज्ञानकथा लिहिली. एका गृहस्थाने त्यावर टीका केली, "ही विज्ञानकथा नाहीच." त्या वेळी अ.पां.नी ती पुनः नीट वाचून त्या गृहस्थाला सांगितले, "ही विज्ञानकथाच आहे. विज्ञानकथा म्हणजे फक्त ग्रह, तारे, चंद्र, सूर्य यांविषयीच्याच असाव्यात असा नियम कुठे आहे. विज्ञानाच्या अनेक शाखा आहेत. त्यांमध्ये फक्त

गंभीर चर्चेचेच लेखन करायचे का? तोच संदेश तुम्ही हलक्याफुलक्या भाषेत जास्त मनोरंजकपणे देऊ शकत नाही का? उलट मी म्हणतो, की अशा लेखनाला आपण प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ‘बिकट वाट वहिवाट नसावी’ ही उक्ती मनी धरून अशा लेखनाला उत्तेजन द्यावे. इंग्रजी भाषेतील अशा गोष्टी तुम्ही वाचता, त्यावर टीका न करता लेखकाची स्तुती करता. मग मराठीतील त्यापेक्षा उच्च दर्जाच्या कथांवर टीका का करता? मी स्वतः त्या लेखकाला पत्र पाठवून प्रोत्साहन देणार.”

अ.पां.नी त्या नवोदित लेखकाला सांगितले, “तुम्ही असे लेखन करत राहा. नवीन नवीन विषय, कल्पना मांडा. असे लेखन झाले तरच मराठी भाषा जास्त समृद्ध होईल.”

“अ.पां. मी तुमचे वर्णन एका वाक्यात सांगू?” असे मी म्हटले.

“सांगा,” अ.पां. हसतहसत म्हणाले.

“सरस्वती पेरणारा माणूस,” मी म्हटले.

“ही अतिशयोक्ती नाही?” अ.पां.नी विचारले.

“नाही. २०० डॉक्टर्सना लिहिते करणारे, तेवढ्याच लेखकांना वाचनाची गोडी लावणारे, ज्यांनी कधी पुस्तक हातात धरले नाही, त्यांना पुस्तकात डोके खुपसून बसण्याचे व्यसन लावणारे सरस्वती पेरणारे म्हणायचे नाही का?”

हे पेरणे तुम्ही समाजातल्या सर्व थरांत करता. जातपात, धर्म न बघता विशेष! इतका चांगला दृष्टिकोन ठेवल्यामुळे तुम्ही पेरलेल्या सरस्वतीच्या वीणेचा झंकार आज सर्वत्र ऐकू येताना दिसतो. समीकरण असे झाले आहे, की अ.पां. म्हणजे म.वि.प. आणि म.वि.प. म्हणजे अ.पां. देशपांडे!

एखाद्याने अ.पां. कडे पाहिले तर तो फसेल. अ.पां. प्रसन्न मुद्रेने त्याचे स्वागत करतील आणि ताबडतोब चर्चेच्या विषयाला हात घालतील. चर्चा जर गंभीरपणे चालली तरी मध्येच एखादा विनोदी प्रसंग घडतो आणि अ.पां. त्याला मनापासून दाद देतात व मनावरचा ताण घालवतात. हा मला अनेकदा आलेला अनुभव आहे. तसाच परिषदेतील अनेक लोकांचाही आहे. असे खेळीमेळीचे वातावरण ठेवण्यात अ.पां.चा हातखंडा आहे. त्यांच्याबरोबर कित्येक वेळा परिषदेच्या आणि विश्वकोशाच्या कामासाठी परगावी तीन-चार दिवस तरी काढले. त्या वेळेस आमच्या सर्वांच्या लक्षात या स्वभावामुळे अ.पां.ची प्रतिमा कोरली गेली. त्यामुळेच मला वाटते, की या गुणांनी अ.पां.चे वय कमी दिसते आणि ते चिरतरुण दिसतात.

कितीही खेळकर वाटले तरी अ.पां. कडक शिस्तीचे. परिषदेत त्यांचा दबदबा भरपूर आहे. मला वाटते, नोसिलमध्ये काम केल्यामुळे त्यांना ही सवय लागली असावी.

असा हा सरस्वती पेरणारा माणूस खुल्या दिलाने आणि खुल्या हाताने सर्व व्यवहार करतो म्हणून ते चिरतरुण राहतील. ते कोठेही भेटले तरी प्रत्येकाच्या मनात एकच वाक्य येते, ‘जीवेत् शरदः शतम् | जीवेत् सुखेनैव नित्यम्|’

कामाविषयी असलेले सखोल ज्ञान, जिद्देवरील बोलण्यातील माधुर्य, समोरच्या व्यक्तीशी आपलेपणाने वागणे या तीन गोष्टींमुळे अ.पां. आयुष्यात यशस्वी झालेत. त्यांच्याकडून या तीन गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत.

अ.पां.चे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. कालाप्रमाणे प्रगती करणे – स्वतःची आणि जवळच्या इतरांची.

संगणकाचे तंत्रज्ञान आल्यावर त्यांनी ते आत्मसात केले आणि परिषदेतील संबंधित कर्मचारीवर्गाने ते शिकावे म्हणून त्यांना प्रोत्साहित केले. त्यामुळे त्यांचाही व परिषदेचाही फायदा झाला. कामाचा उरक लवकर होऊ लागला. कर्मचारीवर्गाला नवीन ज्ञान मिळाले. त्याचा त्यांना व इतरांना उपयोग होऊ लागला. मुख्य म्हणजे, अशा तऱ्हेने नवीन पद्धती शिकण्याची मानसिकता निर्माण झाली. एक मात्र खरे – माणसाचे मोठेपण जेवढे वाढते, तेवढे त्याला कमी काव्यपंक्तीत बसवता येते. अ.पां.ना मी एकदा सांगितले, “तुम्हांला पाच काव्यपंक्तीत मी बसवतो.” “ठीक आहे, बसवा.” मी पटकन पुढील पाच ओळी लिहून कागद त्यांच्या हाती दिला :

कधी नच हलली नत्रा करत मान,
कधी नच झाली पाठीची कमान,
कचित केले सीमित सुरापान,
आज जमले सारे गाण्या आपले गुणगान,
आज आपण गाठले अवघे पाऊणशे आयुष्यमान.

अ.पां.नी हसून हात वर करून दाद दिली.

अ.पां.ना ‘शतायुषी भव’ म्हणण्याचा हक्क मी आज गाजवत आहे, कारण त्यांच्यापेक्षा मी दहा वर्षांनी मोठा आहे! ■

डॉ. शशिकांत प्रधान
मविपचे माजी उपाध्यक्ष

श्री. मोहन पटवर्धन

मी मराठी विज्ञान परिषद बोलतेय :

‘जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती’ ह्या वचनात थोडा बदल करून ‘संस्थांच्या कल्याणा कार्यकर्त्यांच्या विभूती’ असे म्हटले तर ते वास्तवदर्शकच असेल.

संस्था आपल्या कार्यात जर यशस्वी व्हायची असेल, तर तिच्या मागे चांगले कार्यकर्ते उभे असायला हवेत. निःस्वार्थी, कार्यक्षम आणि संस्थेचे उद्दिष्ट आणि ध्येयधोरणांची चांगली जाण व आस्था असलेले कार्यकर्ते मिळणे हे संस्थेचे भाग्य असते. तरच त्या यशस्वी होतात. संस्थेच्या ध्येयाशी आणि आपल्या कर्तव्याशी एकनिष्ठ असलेल्या कार्यकर्त्यांना ‘ध्यासपंथी’ म्हणतात. तसे ते वेगळे उठूनही दिसतात.

१९६६ साली माझी स्थापना झाली आणि आज मी बावन्नाव्या वर्षात आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यात दीर्घकाळ कार्य करणाऱ्या संस्था अनेक आहेत. समाज विज्ञाननिष्ठ बनण्यासाठी त्याच्या विचारात आणि आचरणात वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विचारपद्धती यांचे महत्त्व पटवून देऊन समाज विज्ञान साक्षर करण्याचे माझे ध्येय. रूढी परंपरांच्या जखड्यात अडकलेल्या समाजाला नकोसा म्हणून अप्रिय विषय. लोक त्यापासून लांबच राहण्याचा प्रयत्न करतात. माझे ध्येय गाठण्यासाठी मला खूप कार्यकर्ते मिळाले. त्यांतील काही ध्यासपंथी होते, आहेत. माझ्या यशाचे श्रेय त्यांना जाते. त्यांतील एका ४२ वर्षांच्या दीर्घ ध्यासपर्वाचा हा आढावा.

स्थापनाकर्त्यांच्या एका टेबलापासून सुरुवात होऊन आज ६६० चौ. मीटरच्या दुमजली ‘विज्ञान भवन’ वास्तूत, स्वतःच्या मालकीच्या जागेत माझे वास्तव्य आहे. त्या स्थित्यंतरामध्ये ह्या ध्यासपंथीचे मोलाचे योगदान आहे.

एका बहुराष्ट्रीय कंपनीत देखभाल क्षेत्रात, विविध खात्यांत तांत्रिकी/व्यवस्थापनाचे काम करण्याचा अनुभव. स्वयंशिस्त हा अंगचा गुण. राज्यशासन, नगरपालिका, वास्तुविशारद, बांधकाम कंत्राटदार यांच्याबरोबर सतत संपर्क ठेवून आवश्यक संमतिपत्रे, परवानग्या मिळवून वेळेवर नवीन वास्तूचे काम

पूर्ण करणाऱ्या चमूचा हा ध्यासपंथी एक मुख्य शिलेदार.

१९७५पासून हा ध्यासपंथी कार्यवाह म्हणून कार्याची धुरा आपल्या खांद्यावर वाहत आहे. त्याच्यासारखे आणखी दोन ध्यासपंथी अशा तिघांचे त्रिकूट बरीच वर्षे संयुक्त कार्यवाह होते. तसे तिघे समान, पण त्यांतल्यात्यात हा थोडासा More than Equal. कोणत्या वेळी कसे वागायचे यात हा तरबेज. वागण्यात बिलंदर म्हटले तरी वावगे ठरू नये. जरूरीप्रमाणे, वेळ प्रसंगी स्वतः नमते घेऊन समजूत काढून तिघांची मोट सुटू नये याची खबरदारी हा घेत असे. या तिघांच्या कारकिर्दीत संस्थेचा लक्षणीय विस्तार झाला आणि कार्यक्रमांत गुणात्मक वृद्धी झाली. ही मंडळी कार्याशी इतकी एकरूप झाली होती, की संस्थेचा प्रत्येक प्रश्न-अडचण स्वतःची समजून तसे वागत असत. विज्ञान भवनात कार्यक्रम सुरू झाल्यानंतर खर्चासाठी पैसे नाहीत असे वारंवार घडत असे. त्या वेळी विशेषतः कर्मचाऱ्यांचे पगार देण्यासाठी पैसे नसत. अशा अनेक प्रसंगी ह्या मंडळींनी स्वतःचे पैसे संस्थेत जमा केले आणि नड भागवली. पैसे जमले की परत घ्यायचे. ही प्रथाच पडली होती. अशा रकमेचा आकडा लाखाच्यावर जात असे. १९९५नंतर ही समस्या सुटली. तत्कालीन कोषाध्यक्षांनी निधी संकलनाची एक योजना राबवली. त्यातून पैसा जमा झाला. आता संस्था आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आहे. ही योजना विश्वस्त आणि अध्यक्षांना पटवून देणे, धर्मादाय आयुक्ताकडून परवानगी मिळवणे – स्वतः नारळीकर सर धर्मादाय आयुक्तांच्या कार्यालयात गेले होते – त्यासाठीचे ह्या ध्यासपंथीचे प्रयत्न मोलाचे होते.

ह्या ध्यासपंथी त्रिमूर्तीच्या कालावधीत परिषदेच्या विज्ञानप्रसार कार्याचा चहुबाजूंनी विस्तार झाला. कार्यक्रमांत विविधता आली. सर्व कार्यक्रमांची जंत्री विस्तारभयापोटी देत नाही. ‘पोस्टाद्वारे विज्ञान परीक्षा’, ‘विज्ञान साहित्य शिबीर’, ‘विज्ञानाकडे वळा’ असे कार्यक्रम आणि त्यामागची प्रेरणा ह्या ध्यासपंथीची होती. विशेष कौतुकाची बाब म्हणजे, दुसऱ्या समविचारी संस्थांशी संपर्क साधून त्यांच्या समवेत विज्ञान कार्यक्रम राबवण्यासाठी केलेले प्रयत्न. उदाहरणार्थ, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, भारत सरकार, तसेच दादर व पार्ल्याच्या विज्ञान व्याख्यानमाला. दैनिक ‘लोकसत्ता’मधील ‘कुतूहल’ सदर आज बारा वर्षे सातत्याने सुरू आहे. त्याची सुरुवातही ह्याच ध्यासपंथीने केली होती.

विज्ञानप्रसारात प्रकाशन आणि इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसारमाध्यम ह्यांचे महत्त्व त्यांनी ओळखले. वर्तमानपत्रात सातत्याने लिखाण करणे, विशेष घटनांवर वैज्ञानिक विश्लेषण करणे, भारतीय शास्त्रज्ञांशी चर्चा करून त्यांची चरित्रे लिहिणे हे सर्व त्यांनी केले. विविध ठिकाणी विविध विषयांवर, सभा-संमेलनांत, आकाशवाणी, दूरदर्शनवर भाषणे ह्यांतून त्यांचे वक्तृत्व कौशल्य आणि दिलेल्या विषयाचा अभ्यास करण्याचे गुण प्रकर्षाने दिसून येतात. हे सर्व या माणसाला कसे जमत हे मला अचंबित करणारे कोडे आहे. हा ध्यासपंथी सदा कार्यरत असतो. परिषदेच्या मासिक ‘पत्रिके’चे संपादकपदही त्याने काही वर्षे सांभाळले. ‘पत्रिके’चे ते एक सिद्धहस्त लेखकही आहेत.

सभा-संमेलने भरवणे आणि त्यांचे तंत्रशुद्ध नियोजन करणे ही त्याची हातोटी. वार्षिक अधिवेशनासाठी विभागांना प्रोत्साहित करणे, त्याची योजना कशी आखायची, अर्थकारण कसे सांभाळायचे, त्याचे संचालन कसे करायचे याचा वस्तुपाठच ह्या ध्यासपंथीने घालून दिला आहे. तीच प्रथा आज चालू आहे. प्रसंगी उदभवणाऱ्या कठीण प्रसंगातून मार्ग काढण्याचे कसबही ह्या ध्यासपंथीकडून शिकावे.

बहुराष्ट्रीय कंपनीमध्ये कामाचा अनुभव असल्यामुळे आणि कनिष्ठ कामगारापासून वरिष्ठ

अधिकाऱ्यापर्यंत विविध प्रकारच्या माणसांशी संबंध येणे, यामुळे कर्मचाऱ्यांना आणि इतरांना कसे हाताळावे आणि त्यांच्याकडून काम कसे करून घ्यावे, त्यांच्याशी सहानुभूतीपूर्वक वागून कारणपरत्वे कठोर कसे वागावे हे ह्या ध्यासपंथीच्या अंगवळणी पडले होते. Man Management ही एक कला आहे, ती ज्याला जमते, तो यशस्वी व्यवस्थापक होऊ शकतो. ह्या कलेमुळे आमचा हा ध्यासपंथी परिषदेचे व्यवस्थापन उत्तम तऱ्हेने राबवू शकला. कामाचा उरक असणे चांगले, पण निर्णय घेताना समोर आलेल्या समस्येवर तोडगा काढताना, बारकाईने, सखोल विचार न केल्यास भविष्यात अडचणी निर्माण होऊ शकतात, ही गोष्ट काही वेळा लक्षात येत नाही. संस्था व्यवस्थापनाने एखादा घेतलेला निर्णय पूर्वोदाहरण (Precedent) म्हणून घेतला जाऊ शकतो. ह्यासाठी जागरूक राहण्याची गरज असते. नाहीतर ते पुढे त्रासदायक होऊ शकते. सुरुवातीच्या काळात संस्था लहान असतात, तेव्हा हे लक्षात येत नाही. संस्थेचा विस्तार झाल्यावर व्यवस्थापनात व्यावसायिकता आणणे गुणवत्तेसाठी अपरिहार्य असते, म्हणून जागरूकता हवी. काही काही वेळा मात्र असे होते, की एखादा निर्णय घेताना तो समस्यासापेक्ष न घेता व्यक्तिसापेक्ष घेतला जातो. यामुळे इतरांच्या मनांत गैरसमज निर्माण होतो. संस्थात्मक व्यवस्थापनात अशा गोष्टी शक्यतो टाळलेल्या बऱ्या.

ह्या ध्यासपंथीचे परिषदेच्या कर्मचाऱ्यांशी सौदाह्याचे संबंध आहेत. त्याच्याबद्दल कर्मचाऱ्यांना मनापासून आपुलकी वाटते, कारण ते ह्या ध्यासपंथीसाठी त्याचे सहकारी आहेत. त्यांच्याकडून आपल्याला न्याय मिळेल अशी त्यांची खात्री आहे. त्याचे एकच उदाहरण सांगतो. ज्या वेळी ध्यासपंथी हृदय-शस्त्रक्रियेसाठी रुग्णालयात दाखल झाला होता, त्या वेळी रात्रीच्या वेळी सोबतीला तिथे राहण्यासाठी प्रत्येक जण तत्पर होता. ही खरी आपुलकी.

परिषदेच्या कार्याचा ५२ वर्षांत खूप विस्तार झाला, पण महाराष्ट्रभर परिषदेचे कार्य पोहोचण्यात मात्र अपेक्षेप्रमाणे यश मिळाले नाही. आज ७५ विभाग आहेत, पण काही मोजके अपवाद वगळता बहुतेक विभागांची कार्यपद्धती आणि समाजोपयोगिता समाधानकारक म्हणण्यासारखी नाही. विभाग सक्षमीकरण यासारख्या योजना यशस्वी झाल्या नाहीत. इथे आपण कुठेतरी कमी पडलो ही ह्या ध्यासपंथीची खंत आहे.

परिषदेची स्थापना, सुरुवातीच्या काळातील नेतृत्व त्या वेळच्या समाजधुरीणांनी केले. कालांतराने विज्ञान क्षेत्रातील आदरणीय व्यक्ती परिषदेशी जोडल्या गेल्या. विश्वस्त, अध्यक्ष म्हणून शास्त्रज्ञांचा परिषदेत सहभाग सुरू झाला. हे घडण्यासाठी ह्या ध्यासपंथीने खूप कष्ट घेतले. हे शास्त्रज्ञ आपापल्या क्षेत्रात उत्तुंग काम केलेले. त्यांच्या सहभागामुळे परिषदेची प्रतिष्ठा आणि जनमानसातील प्रतिमा उंचावण्यास मदत झाली. परिषदेबद्दल आदर आणि विश्वासाहता वाढली. ह्या व्यक्तींशी संपर्क ठेवून, त्यांचा मान राखून त्यांचा विश्वास संपादन करण्याचे फार मोठे काम ह्या ध्यासपंथीने केले आहे.

सगळे काही चांगले चालले आहे, तरीपण काही काही वेळा मनात असा विचार येतो, की तीस-तीस, चाळीस-चाळीस वर्षे संस्थेच्या जबाबदाऱ्या त्याच-त्याच कार्यकर्त्यांकडे असणे योग्य आहे का? बऱ्याच संस्थांमध्ये पदाधिकाऱ्यांसाठी कालमर्यादेचे नियंत्रण असते. काही कालावधीनंतर नवीन पदाधिकाऱ्यांना संधी द्यावी लागते. योग्य व्यक्ती पुढे येत नाही म्हणण्यापेक्षा योग्य व्यक्ती तयार कराव्या लागतात व तेही पदाधिकाऱ्यांचे कर्तव्य असते. ते झाले असते तर काय झाले असते?

दुसरी गोष्ट. एखादी व्यक्ती दीर्घ काळासाठी एखाद्या पदावर राहिली, तर त्या व्यक्तीमध्ये स्वामित्वाची भावना निर्माण होते. दीर्घकाळ विचाराची आणि कार्याची एकच दिशा दिसून येते. प्रस्थापितांच्या दबदब्यामुळे नवीन व्यक्ती आत येण्यास प्रोत्साहित होत नाहीत. संस्थेत मुक्त वारे वावरण्याची संधी गमावली जाते. परिणाम म्हणजे कार्यप्रणालीमध्ये अन्य पर्यायांचा विचार सहसा होत नाही.

ह्या प्रश्नांची उत्तरे मला माहीत नाहीत. तरीपण हा जर-तरचा प्रश्न नाही.

ह्या ध्यासपंथीच्या कार्याची भारत सरकारनेही दखल घेतली आणि विज्ञानप्रसारासाठी असलेले पारितोषिक देऊन त्याचा गौरव केला. क्षणभर मला तो माझाच गौरव आहे असे वाटले.

अ.पां. देशपांडे हे ह्या ध्यासपंथीचे नाव. उत्तम नेतृत्वगुण असलेला माणूस. त्याचा परिषदेस मिळालेला ४२ वर्षांचा समर्पित दीर्घ सहभाग आणि योगदान मला फार मोलाचे आणि अभिमानाचे वाटते.

मी माझे निवेदन आता आवरते घेते.

परिषदेचे एक पूर्व कार्यवाह कै. चिं.मो. पंडित माझे खूप वर्षांचे जुने मित्र. एकदा त्यांनी मला परिषदेचे जमाखर्चपत्रक आणि ताळेबंद दाखवला. त्या वेळी मी त्यांना सांगितले, की अशा परिस्थितीत परिषद फार काळ टिकाव धरू शकणार नाही. परिषदेची आर्थिक स्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. त्यांनी मलाच परिषदेत आणले आणि कोषाध्यक्ष पदावर बसवले. १९९०-९१च्या सुमाराचा तो काळ. आम्ही निधी संकलनाची योजना राबविली आणि परिषदेची आर्थिक स्थिती सुधारली. आता तो इतिहास झाला. त्या वेळी माझा अपांशी परिचय झाला. वास्तविक कोषाध्यक्ष हा परिषदेच्या यंत्रणेत त्रयस्थ असतो. तरीपण कोषाध्यक्ष झाल्यावर, अनेक योजनांवर एकत्र काम केल्यावर, सहवास वाढला आणि त्याचे मैत्रीत रूपांतर झाले. मला त्यांच्यात झपाटलेला माणूस दिसतो. एकटा माणूस इतके काम करतो आणि त्यातून आनंद घेतो, खरेच हे काहीतरी वेगळं रसायन आहे.

माझ्या या मित्राला आणि त्याच्या सहचारिणीला संकल्प आणि कार्यपूर्तीचे समाधान व आनंद मिळो.

ह्याच आमच्या उभयतांच्या या मंगलप्रसंगी शुभेच्छा. जीवेत शरदः शतम्!

इति. ■

श्री. मोहन पटवर्धन

कोषाध्यक्ष (१९९२-२००१),

मराठी विज्ञान परिषद

केल्याने होत आहे रे - कार्यमग्न, कार्यतत्पर अनंत पांडुरंग देशपांडे यांचा अमृतमहोत्सवी प्रयोग

१७

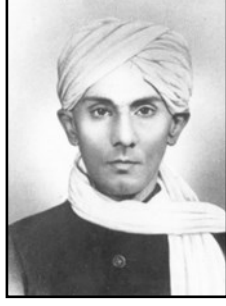
डॉ. विजया वाड

होय! विज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार याला ज्यांनी आपले आयुष्य वाहून घेतले आहे ते पाऊणशे वर्षांचे होत आहेत, हा अमृतमहोत्सवी योग म्हणजे प्रयोगच म्हटला पाहिजे. विज्ञानाची शिस्तबद्धता त्यांच्या प्रत्येक दिवसाचे सूत्र आहे आणि विज्ञानापलीकडचा एकोप्याचा स्वभाव हा त्यांना आईकडून मिळालेला अमृतकलश आहे. या अमृतमहोत्सवी वर्षात त्यांच्या नावावर ६४ पुस्तके आहेत, १,१०० भाषणे आणि १,६०० लेख त्यांच्या लख्ख कारकिर्दीची साक्ष देत आहेत. आणि मराठी विज्ञान परिषदेच्या मंदिराचे ते एकनिष्ठ पुजारी आहेत. एका व्यक्तीला इतके सारे कसे काय जमते बुवा असा प्रश्न आपल्या मनाला पडू शकतो. पण ज्याचे आयुष्यच एक व्रत आहे, त्याला खरेच अशक्य ते शक्य करता येते ही गोष्ट अगदी खरी आहे.

अनंत पांडुरंग देशपांडे यांचे घर पुस्तके आणि पुरस्कारांनी विनटलेले आहे. त्या घरात सरस्वती समाधानाने वास करते. प्रेमळ पत्नी अनंतरावांची चांगली बडदास्त ठेवते.. 'तू काम करतोयस ना बाबा! मग समाधानाने कर. मी गृहलक्ष्मी होते. तुला येथे काही म्हणता काही बघावे लागणार नाही.' इतक्या ममत्वाने. मला हे खूप आवडले. ज्या घराला समाधानाचा वसा लाभलाय ना, त्या घरात सुख नांदते. 'अ.पां.चे घर असे 'आनंदकंद' आहे; 'सुख-निवास' आहे.'

अनंतरावांचा जन्म १५ डिसेंबर, १९४२ रोजी झाला. त्यांना आणखी पाच भाऊ आणि दोघी भगिनी आहेत. पूर्वी परिवार असाच मोठा असे नि मुले साळढाळ वाढत. त्यांना मार दिला, एखादी गोष्ट मिळणार नाही म्हणून नकार दिला तर ती डोक्यात राख घालून जीवन संपवत नव्हती. मला हे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते, की आतासारखी स्वकेंद्री वर्तुळे तेव्हा नव्हती. जगताना व्यक्तीचा नव्हे, कुटुंबाचा एकत्रित विचार केला जाई. अनंतरावांचे कुटुंब असेच एकोप्याचा मिलाफ होते.

आयुर्वेदाचार्य पांडुरंग हरी देशपांडे
(४ ऑगस्ट, १९०२ ते २० एप्रिल, १९५६)

इंदिरा पांडुरंग देशपांडे
(देवदिवाळी १९१० ते १८ मे, १९९१)

अनंतरावांचे वडील पांडुरंग हरी देशपांडे आयुर्वेदाचार्य होते. स्वतः संस्कृत पंडित होते. बनारस बोर्डाची आयुर्वेदाचार्य ही पदवी एम.ए. समकक्ष होती. त्यांना संगीताची विलक्षण आवड होती आणि मोठमोठे नामवंत संगीतज्ञ त्यांच्या घरी मोठ्या आपुलकीने मुक्कामाला येत असत.

अनंतराव सांगत होते, वनस्पती आणि संगीत यांच्यातील स्नेहसंबंध त्यांच्या वडिलांनी ओळखला होता. नुसताच ओळखला नव्हता, तर त्यांनी तो सिद्धही केला होता. त्यांनी लाजाळूच्या रोपट्यांवर संगीताचा प्रयोग केला होता. एका रोपट्यास संगीताविनाच ठेवले होते नि बाकीच्यांना त्यांनी ३-३ मिनिटांच्या रेकॉर्ड्स ऐकवल्या संगीताच्या. अब्दुल करीम खांची भैरवी रागाची रेकॉर्डही त्यात होती. आणि काय आश्चर्य, अब्दुल करीम खांचे संगीत ज्या रोपट्याने श्रवण केले, ते संगीत न ऐकल्याच्या तुलनेत ४५० टक्के अधिक वाढले. आहे की नाही प्रयोगसिद्ध कमाल? वडील असे बहुदर्शी विद्वान होते आणि प्रयोगसिद्ध गोष्टींवर त्यांचा भर असा सर्वाधिक होता. मला वाटते, त्यांची मुले विज्ञाननिष्ठ का झाली याचे उत्तर वडिलांच्या त्या कर्तृत्वशैलीत दडले आहे. 'जीन्स आर द फंक्शनल फॅक्टर्स ऑफ हेरिडिटी' असे म्हणतात ना! किती खरे आहे ते!

संगीताचा वडिलांचा वारसा त्यांच्या घरात उचलला गेलाच! कारण, सत्यशील देशपांडे या त्यांच्या पुतण्याने केवढे नाव या क्षेत्रात कमावले आहे, ते आपण सारे बघतोच आहोत. वडील संगीतातले दर्दी असल्याने घरी मोठमोठ्या संगीतकारांचा राबता असे. हक्काने येऊन राहत नि अनंतरावांची माउली प्रेमाने जेवण करून घाली. स्वतः अनंतरावांना गाण्याची अतिशय आवड आहे बरं! पण ते म्हणतात, मी उत्तम कानसेन आहे.

आता जो सवाई गंधर्व महोत्सव पुण्यात थाटामाटात नि मोठ्या दिमाखात साजरा होतो, तो सुरू करण्यात अनंतरावांच्या वडिलांचा सहभाग होता, असे ते म्हणाले. मला खूप आश्चर्य वाटले नि आनंदही झाला ते आणखी एक शुभवर्तमान ऐकून. सवाई गंधर्वांच्या एकसष्टी समारंभात भीमण्णांना (श्री. भीमसेन जोशी) वयाच्या बाविशीत गायची संधी मिळाली. आणि त्यांनी आपली छाप जनमानसावर टाकून त्या संधीचे सोने केले. हा प्रसंग पुण्याच्या हिराबागेतला. वर्ष होते १९४६. श्री. तात्यासाहेब केळकर त्या समारंभाचे अध्यक्ष होते. त्याच कार्यक्रमात 'सवाई गंधर्व' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. नि भीमसेन जोशी जाहीर बैठकीत प्रथमच गायले. त्यावर अनंतरावांच्या वडिलांचे उद्गार मोठे लक्षणीय

होते : 'मोठ्या गणपतीच्या पोटातून छोटा गणपती बाहेर येतोय.'अनंतरावांच्या वडिलांनी श्री. गोविंदराव टेंबे यांची एकसष्टीही १९४०मध्ये साजरी केली होती, हे अनंतराव ऐकून होते. एकूण त्या काळी संगीतकारांना समाजात प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न अनंतरावांच्या वडिलांनी अगदी प्रामाणिकपणे नि जोरदार केला एवढे मात्र निश्चित.

अनंतरावांची माउली पुण्यात्मा होती. सर्वांशी धरून राहावे, एकोप्याने नांदावे, सर्वांसाठी हसतमुख कष्टावे, मनी कटुत्व न धरावे हे तिचे ब्रीदवाक्य होते. अनंतरावांचे वडील १९५६मध्ये निवर्तले, पण माउलीने धीराने कुटुंबकबिला सांभाळला.

अनंतरावांचे थोरले बंधू गणिताचे प्राध्यापक झाले, तर नंबर दोनचे बंधू डॉक्टर झाले. तिसरे बंधू महाराष्ट्र बँकेत होते, तर स्वतः अनंतराव नोसिल कंपनीत नोकरीस होते. पाचवा भाऊ आर्किटेक्ट, तर सहावा भाऊ अकौन्टन्सीत. एक बहीण काही काळ शिक्षिका होती, तर दुसरी वैद्य होऊन वडिलांचा वसा चालवीत घरी स्वतः औषधे बनवीत आपला दवाखाना चालवी.

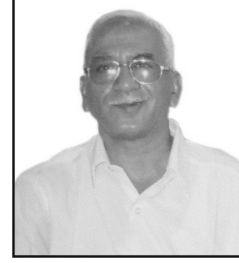
अनंतरावांचे सारे कुटुंब असे सुविद्य, सुखभावी, सुसंस्कारी अशी सुमंगल बाराखडी आहे. पत्नी उज्वला गृहलक्ष्मी असली तरी गृहकृत्यदक्षपणे करून काही काळ मराठीच्या शिकवण्या घेई.

स्वतः अनंतराव पुण्यातील नूतन मराठी विद्यालय या प्रख्यात शाळेतून १९५९ साली अकरावी एस.एस.सी. झाले आणि मग कसो वाडिया कॉलेज, पुणे येथून त्यांनी १९५९ ते १९६३ या काळात इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल इंजिनिअरिंगचे डिप्लोमा पार केले. वडील नसल्याने घरच्या गरीबीत लवकर शिकून नोकरीला लागण्याचे ध्येय समोर असल्याने हा मार्ग पत्करला. ते करतानाही कर्जाऊ घेतलेल्या शिष्यवृत्तीवर शिक्षण केले. मग पुण्यात दीड वर्षे नोकरी करून ते मुंबईत एस्सो कंपनीत आठ महिने होते. एस्सो हा हिंदुस्तान पेट्रोलियम कंपनीचा पूर्वावतार बरं का प्रिय वाचकांनो! मग दोन वर्षे त्यांनी मुंबईतील वरळी नाका येथे पत्र्याचे डबे बनवणा-या एका कंपनीत काढली आणि मग मात्र १९६७ ते १९९७ अशी तीस वर्षे ते नोसिल या ठाणे-बेलापूर रस्त्यावरील कंपनीत स्थिरावले. १९९७ मध्ये कंपनीने स्वेच्छा निवृत्ती जाहीर केली तेव्हा कंपनी बंद होण्याची शक्यता लक्षात त्यांनी घेऊन

बंधु-भगिनी गोतावळा

१) सदाशिव पांडुरंग देशपांडे (१९३०-२०१२) :	गणितात एम.एस्सी, विज्ञान लेखक व प्रसारक
२) प्रतिभा मुरलीधर कुलकर्णी (१९३२ -) :	गृहिणी
३) डॉ. अरविंद पांडुरंग देशपांडे (१९३५ -) :	मेडिकल डॉक्टर
४) मुकुंद पांडुरंग देशपांडे (१९३८ - २०१५) :	बँकेत नोकरी
५) वैद्य विशाखा अनंत बाक्रे (१९४० -) :	वैद्यकीय व्यवसाय
६) अनंत पांडुरंग देशपांडे (१९४२ -) :	अभियंता, विज्ञानलेखक आणि प्रसारक
७) मकरंद पांडुरंग देशपांडे (१९४४ - २०१७) :	वास्तुविशारद, स्वतंत्र व्यवसाय
८) मिलिंद पांडुरंग देशपांडे (१९४७ -) :	आर्थिक गुंतवणूक आणि आयकर सल्लागाराचा व्यवसाय

एक हृदयस्पर्शी आठवण
(बंधू मिलिंद यांच्याकडून)

मिलिंद देशपांडे

अ.पां. यांचे नाव अनंत. पण त्यांच्या आजोबांनी आणि नंतर घरातील सर्वांनी त्यांना ‘आनंदा’ अशीच साद घातली. बंधू मिलिंद यांनी एक हृदयस्पर्शी आठवण सांगितली. ही गोष्ट १९६१ सालची आहे. पुण्याजवळील पानशेतचे धरण फुटले नि पुण्यात हाहाकार माजला. न भूतो न भविष्यती असा महापूर! डेक्कन जिमखाना, जंगली महाराज रोड, येथे तर पूरपरिस्थिती इतकी वाईट होती, की प्रत्येक घराचा तळमजला पाण्याखाली गेलेला. माणसे प्रॉपर्टीची पर्वा न करता जीव वाचवण्यासाठी वरच्या मजल्यावर धावली. डॉ. नानासाहेब देशपांडे हे सवाई गंधर्वांचे जावई नि अ.पां.चे चुलत काका. डेक्कन जिमखान्यावर आलिशान बंगला! पण पुराने होत्याचे नव्हते झाले होते. तळमजला पार बुडाला होता. माणसे जीव वाचवत वरच्या मजल्यावर आली. अशा वेळी देशपांडे कुटुंबीय - म्हणजे अनंतरावांचे कुटुंब शुक्रवार पेठेत मंडईच्या जवळ सुखरूप होते. अनंतरावांची आई इंदिराबाई म्हणाल्या, “नानासाहेबांकडील माणसे भुकेली असतील. माझ्या पोटात अन्न कसं जाणार? आता पाणी ओसरलं असणार. तू भाकरी, पिठलं आणि पाणी त्यांना नेऊन दे.” अशा वेळी चिखलातून सायकल काढीत आमचा आनंदा नवा पूल पार करून डेक्कन जिमखान्याला पोहोचला. सायकलच्या हॅण्डलला पिठलं-भाकरीचा डबा आणि कॅरिअरला पाण्याची कळशी. नानासाहेबांच्या बंगल्यावर पोहोचता पोहोचता पाय सगळे चिखलाने बरबटले होते. पण डबा आणि पाण्याची कळशी सुरक्षित ठेवली होती या आमच्या जिद्दी भावाने. काय वय होते त्याचे तेव्हा? अठरा-साडे अठरा!

नानासाहेब आणि त्यांचे आई-वडील व सगळेच कुटुंबीय भारावले. आनंद झाला, त्या सगळ्यांच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू जमा झाले. चुलत आजोबा म्हणाले, “इंदिरेला हे कसे सुचले? एवढ्या संकटात तिने आमची आठवण ठेवली. प्रेमाने सगळ्यांना पुरेसे जेवण पाठवले आणि पाणीही पाठवले. एक वेळ जेवणाशिवाय राहू, पण पाण्याशिवाय राहणे अवघड झाले असते, शिवाय डबा पाठवला. ते बरेच झाले. कालपासून पोटात अन्नाचा कण नाही बघ. तू अगदी देवासारखा धावून आलास बघ. ना अंतराची पर्वा केलीस, ना चिखलाची. ना जिवाची. तू खरोखरी देवदूतच वाटतोयस या क्षणी.” सर्व भुकेले तृप्त झाले, अनंतरावांना आशीर्वाद देत. “खरंच, दुसऱ्यासाठी इतका त्रास किती माणसं घेतात बरं? पण दुसऱ्यासाठी सहजपणे कष्टाला तयार असणारा आमचा आनंदा माणूस म्हणून फार मोठा!” मिलिंद सांगतात.

निवृत्ती स्वीकारली. पण छोटे कुटुंब, साधी राहणी नि पती-पत्नीचा समाधानी स्वभाव यामुळे काहीसुद्धा अडले नाही.

अनंतराव म्हणतात, '१९९७ ला बाहेर पडताना कंपनीने बरे पैसे दिल्याने मी आणि उज्वला सुखाने जगत आहोत.' अनंतराव म्हणाले, 'मुलांकडे एकही पैसा मागावा लागत नाही हे समाधान आहे. तरी मुलगा-मुलगी त्यांच्या आवडीने काही काही करीत राहतात. त्यातही आनंद आहे.'

तरुण अनंतराव

अनंतरावांचा मुलगा समीर हे १९७२ चे अपत्य आहे. आता तो ४५ वर्षांचा आहे. अत्यंत सुस्थितीत आहे. लग्न झाले आहे. दोन अपत्ये आहेत. समीरने बी.कॉम आणि पोस्ट ग्रॅज्युएट डिप्लोमा इन अॅडव्हर्टायझिंग अॅड कम्युनिकेशन केले आणि अमेरिकेतील विस्कॉन्सीन येथील मॅडिसन विद्यापीठातून एम.एस. आणि सोशल मार्केटिंग विषयात पीएच.डी. केले. त्याच्या विषयावर त्याने जगातल्या त्या विषयातील आघाडीच्या शास्त्रज्ञाबरोबर लिहिलेले पुस्तक पाठ्यपुस्तक म्हणून जगात वापरले जाते. गेली १५ वर्षे तो कॅनडातील एका विद्यापीठात प्राध्यापक आहे. सर आणि वहिनी एकदा कॅनडास जाऊन पुत्राचे वैभव बघून आले आणि आता दरवर्षी समीर सहकुटुंब येथे भारतात आई-वडिलांकडे येतो.

अनंतरावांची मुलगी प्राची १९७४ ची. ती आर्किटेक्ट आहे. तिचेही लग्न झालेय. 'आमचा नातू लाड करून घ्यायला वारंवार जलाराम ज्योत सोसायटीतल्या आमच्या घरी घाटकोपरला येतो.' असे वहिनी अतिशय कौतुकाने सांगत होत्या. प्राची आणि ओम एम.आर्च. झालेत. आपल्या आई नि वडिलांकडे तिचे सतत लक्ष असते. वास्तुपुस्त असते. मुली अशाच असतात ना! दोन्ही घरांवर घारीगत लक्ष ठेवणाऱ्या नि माया बरसणाऱ्या! प्राची त्याला अपवाद कशी बरं असेल?

सर, जलाराम ज्योत सोसायटीत १९७३ पासून गेली ४४ वर्षे राहात आहेत. या घराला घरपण देत वहिनी सरांना उत्तम साथ देत आहेत. सर मराठी विज्ञान परिषदेत रोज जातात. अगदी रोज. न चुकता. एखाद्या मुलाने नियमित शाळेत जावे तसे!

(संपादकीय टीप : मात्र ४ मे १९९१ ते १ ऑक्टोबर १९९७ दरम्यान श्री देशपांडे यांचे वास्तव्य नोसिल कंपनीच्या ठाणे वसाहतीमधील बंगल्यात होते).

१९७२ ते १९९७ या काळात नोसिलमध्ये नोकरी चालू असतानासुद्धा मराठी विज्ञान परिषदेचे काम अनंतराव करीतच होते. १९६६ साली श्री. म. ना. गोगटे यांच्या कल्पनेतून मविप सुरू झाली नि त्या छोट्याश्या रोपट्याचा आज डेरेदार वृक्ष झालाय.

अनंतराव सांगतात, 'डॉ. रा. वि. साठे, सुप्रसिद्ध मधुमेहतज्ज्ञ डॉ. श्री. शां. आजगावकर, प्रा. प. म. बर्वे, श्री. ज. ग. बोधे अशी नामवंत नि निष्ठावंत मांदियाळी मविपशी जोडली गेली होती.' मविपचे १९६८ साली ठाणे इथे संमेलन होतं. त्या संमेलनाचे उद्घाटक होते यशवंतराव चव्हाण! १९६८ ला मी मविपकडे या संमेलनाच्या निमित्ताने ओढला गेलो. नंतर १९७३ साली श्री. वाशीकरांनी मला मविपत आणले व मी मराठी विज्ञान परिषद ईशान्य मुंबई विभागाचा कार्यवाह झालो. "मग सर मध्यवर्ती कार्यालयाचे कार्यवाह कधी झालात?" मी विचारले. "१९७५ मध्ये." सर म्हणाले. म्हणजे गेली ४२ वर्षे अनंतराव या महाकाय संस्थेचे कार्यवाह आहेत.

आता संस्थेचा दरमहाचा खर्च १२ ते १३ लाख रुपयांचा असतो. तो सर्व खर्च देणग्या, ठेवीवरील व्याज, वर्गण्या व विविध अभ्यासक्रमाचे शुल्क नि पत्रिकेतील जाहिराती यातून भागवला जातो. म्हणजे पाहा. अहो, संस्था सरकारशी संलग्न नाही. बरं, तरी संस्था चालवण्यासाठी १४ जणांचा स्टाफ येथे आहे. आहे ना कमाल? मुंबईत स्वतःची इमारत आहे, ही त्याहून मोठी कमाल.

ही किमया वेळोवेळी आलेल्या मविपच्या अध्यक्षांनी साधलीय. बरं.! कशी? ऐका अनंतराव सांगत होते.

१९९१ ते १९९४ मविपचे अध्यक्ष होते डॉ. जयंतराव नारळीकर. त्या समयी श्री. मोहन पटवर्धन हे कोषाध्यक्ष होते. मोहनराव त्यापूर्वी फुलफोर्ड फार्मा कंपनीचे फायनान्स डायरेक्टर होते. परिषदेची गंगाजळी होती शून्य! मग त्यांनी एक योजना आणली. मविपला रुपये एक हजाराच्या बिनव्याजी ठेवी द्या. पाच वर्षांनी एक हजाराची ठेव परत! विनंतीपत्राच्या खाली अध्यक्ष म्हणून नारळीकर व इतर विश्वस्तांच्या सहा होत्या. मोहनरावांनी जनता सहकारी बँकेत ते पैसे १५ टक्के व्याजाने ठेवले. ते कसे? ५०० रुपये ठेवीकर्यास, जे पाच वर्षांत हजार रुपये होऊन परत देऊ नि उरलेले ५०० रुपये मविपचे. ज्याचे व्याज दर तीन महिन्याने परिषदेला मिळत राहिल. फायनांसरचे डोके ना! आणि मग पाच वर्षांनी जाहीर केले की, ठेवी परत हव्यात? घ्या परत. त्याचे नूतनीकरण करताय? करा बिनव्याजी! देणगी देताय? वा! वा! उत्तम. परिषदेचा हा पवित्रा लोकांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यात कमालीचा यशस्वी ठरला. ४० टक्के लोकांनी देणगी दिली. ३० टक्के लोकांनी परत बिनव्याजी ठेवीत पैसे ठेवले तर उरलेल्या ३० टक्के लोकांनी पैसे परत घेतले. पण परिषदेकडे २० लाख रुपये जमा झाले.

अनंतरावांचा चेहरा उल्लासित दिसत होता. सचोटी, मेहनत नि हुशारी यांचा सुरेख संगम म्हणजे मविपचे हे 'हिरे' असं मला वाटल्यावाचून राहिलं नाही. मग अनंतराव म्हणाले, '१९८२ ते १९९१ प्रा.

प्रा. उदगावकर ८० वा वाढदिवस

भा. मा. उदगावकर आपले अध्यक्ष होते. उदगावकर म्हणजे महान शास्त्रज्ञ, डॉ. होमी भाभा यांचे उजवे हात! बाप रे बाप! किती मोठी मोठी माणसे मविपशी जोडली गेली! माझ्या मनात विचार आला. मी तसे म्हणाले तेव्हा अनंतराव म्हणाले, 'एक आठवण सांगतो विजयाताई. उदगावकरांचा ऐंशीवा वाढदिवस आम्ही नॅशनल सेंटरतर्फे साजरा केला. अध्यक्षस्थानी डॉ. एम. जी. के. मेनन होते. ते म्हणाले, 'आम्ही नेहरूंचे अनुयायी. देश घडवण्यात आमची सारी हयात गेली. भाभांनी

टी.आय.एफ.आर./बी.ए.आर.सी., यशपालांनी आयुका व तत्सम आणखी तीन इंटर-युनिव्हर्सिटी केंद्रे, पी. एम. भार्गवांनी सी.सी.एम.बी., उदगावकरांनी होमी भाभा विज्ञान शिक्षण संस्था व भुवनेश्वरची फिजिक्स संस्था स्थापन केल्या. या संस्था म्हणजे भारताची ज्ञानमंदिरे.' या लोकांनी या संस्थांच्या उभारणीत आपापली आयुष्ये घालवली नसती तर प्रत्येकजण नोबेल पुरस्काराचा मानकरी झाला

असता, एवढ्या उंचीचे हे शास्त्रज्ञ होते.

तसे उदगावकर पगवाश कोअर कमिटीचे सदस्य होते. पगवाश हे कॅनडा येथील गाव. जगात अणुयुद्ध होऊ नये म्हणून प्रयत्न करणारी ही संस्था. या संस्थेला १९९५ सालचा शांततेचा नोबेल पुरस्कार मिळाला. तेव्हा कोअर कमिटीचे सदस्य म्हणून उदगावकर पुरस्कार वितरण समारंभास हजर होते. पण आपले मोठेपण त्यांनी कधी दर्शविले नाही. त्यांच्या अंगी विस्मयकारक नम्रता होती. ते मविपचे अध्यक्ष असताना आपल्या विज्ञान पत्रिकेला भारत सरकारच्या डिपार्टमेंट ऑफ सायन्सचे अनुदान त्यांनी मिळवून दिले ते पुढील २५ वर्षे मिळत होते. अशी ही थोर माणसे.

‘पद्मभूषण’ सन्मानित प्रा. ज्येष्ठराज जोशी २०१४ ते २०१७ मविपचे अध्यक्ष होते, आणि ते परत २०१७ ते २०२० पर्यंत तीन वर्षांसाठी अध्यक्ष म्हणून बिनविरोध निवडून आले आहेत. ते युनिव्हर्सिटी

प्रा. ज्येष्ठराज भा. जोशींबरोबर

डिपार्टमेंट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी (आताची इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी - आयसीटी), मुंबईचे डायरेक्टर होते. मुकेश अंबानी, समीर सोमय्या असे त्यांचे नामचीन विद्यार्थी. ज्येष्ठराज स्वतः एमिरेटस प्रोफेसर! त्यांनी नुसता विद्यार्थ्यांना मविपसाठी ‘देणगी दे’ असा शब्द टाकला. देणग्या लाखातच आल्या. आता मविपची गंगाजळी प्रा. ज्येष्ठराज जोशी सरांच्या काळात रुपये २ करोड इतकी आहे. संस्था स्वयंसिद्ध झाली आहे.

अनंतराव अजूनही बस, ट्रेनने बिनघोर प्रवास करू शकतात. मीच त्यांना काळजीने म्हटले, “अनंतराव, तुमचा फिटनेस चांगला असला तरी गर्दीच्या मानसशास्त्राचा अंदाज नाही बरं घेता येत. गर्दी कधी कधी एवढी हिंस्र होते की, त्यात भल्याभल्यांची चाळण गाळण उडते. नका असे जीवावर उदार होऊ. आपल्या वयाला आता रिक्षा, टॅक्सी, ओला, उबेरच बरी.” खोटे का मी म्हणते ते मित्रांनो? (संपादकीय टीप : या संदर्भात २९ सप्टेंबर २०१७ रोजी मुंबईतील एल्फिन्स्टन रोड रेल्वे स्थानकावरील पुलावर सकाळी गर्दीच्या वेळी घडलेली चेंगराचेंगरीची दुर्घटना मन सुन्न करून जाते, जी हा लेख लिहिल्यानंतर घडली होती.)

त्यांच्या काकांची एक गोड आठवण अनंतरावांनी सांगितली. १९६४ मध्ये अनंतरावांना जी दुसरी नोकरी लागली, ती होती, मुंबईला एस्सो कंपनीत. अन पगार होता ‘सहाशे नव्वद’ महिना! त्याकाळात ही रक्कम ‘महान’ होती. अनंतराव काकांना अतिशय आनंदाने ही बातमी सांगायला गेले. तेव्हा काकांना आश्चर्याचा - आनंदाचा धक्काच बसला. त्या काळात तीनशे रुपये पगार सहसा मिळे. हे काका म्हणजे महान संगीतकार सत्यशील देशपांडे यांचे वडील बरं का. तर काकांनी एस्सो (आताची एच.पी.) कंपनीत त्यांच्या मित्राला फोन करून पगाराची सत्यासत्यता स्वतः पडताळून घेतली नि मग मात्र ते म्हणाले, ‘अनंता, बिनधास्त कामावर रुजू हो. फार चांगली संधी आहे. पण एक लक्षात ठेव. एवढा चांगला पगार मिळत असताना तुझ्या भावा-बहिणींच्या संसारात त्यांना काही आर्थिक अडचणी आल्या

तर त्यांनी न मागता तू त्यांना आपणहून मदत करत जा.' अनंतराव या गोष्टी अजूनही करतात. असे प्रेम.

आईची आठवण सांगताना अनंतराव नि वहिनी दोघेही भावनाप्रधान झाले. आपल्या सासूबाई सासूगिरी करणाऱ्या नव्हत्या, तर प्रेमळ आणि आश्वासक होत्या. असे वहिनीनी आवर्जून सांगितले. जुन्या काळाची 'सासू' आठवा मित्रांनो! किती तोरा असे तिचा! पण हे वर्णन मला वेगळे वाटले. अगदी आगळे वेगळे. आमच्याकडे सासूबाई कमी राहिल्या म्हणून त्यांच्या सुनांत भांडण होत असे.

अनंतराव म्हणाले, 'माझी आई ८० वर्षे जगली. १८ मे, १९९१ ला तिने या जगाचा निरोप घेतला. मी तेव्हा नोसिल कंपनीच्या कॉलनीत राहायला होतो. शनिवार-रविवार सुट्टी असे. शनिवारी सकाळी १०.३० वाजता मी बसने मविपला जाणार होतो. सकाळी आई म्हणाली 'अरे मल्लिकार्जुन मन्सूर आजारी होते. बरी आहे ना रे त्यांची तब्येत?' मी 'हो, बरी आहे' म्हटले. मग म्हणाली, 'भीमण्यांची संतवाणी लाव रे, ऐकावीशी वाटते.' सकाळी सकाळी भीमसेन जोशींची रेकॉर्ड संतवाणी तिने दोन तास ऐकली. अगदी तब्येतीत. मग आनंदात माझ्याबरोबर जेवली. तिचा निरोप घेऊन मी निघालो. मविपला पोहोचलोही. पण .. पुढे वहिनी म्हणाल्या, "मी आत काम करीत होते. एकदम कोचावरून धप्प काही पडल्याचा आवाज आला. मी बाहेर हॉलमध्ये धावले. तर सासूबाईच पडल्या होत्या. त्यांना उठवायला गेले तर त्यांची प्राणज्योत मालवली होती. एक जीवनयात्रा सुशांतपणे, कोणासही त्रास न देता संपली होती."

"अनंतराव, उज्वलाताईशी तुम्ही भांडता की नाही? या वयात वेळ जावा म्हणून माणसे भांडणे उकरून काढतात." 'मी म्हटले. 'यांचे दुसरे लग्न मविपशी झाल्यामुळे ते व्यस्त असतात. रोजच दिवसाचा बेस्ट पिरियड मविपमध्ये असतात. त्यामुळे घरी आल्यावर माझ्याशी फार चांगले वागतात.' वहिनी म्हणाल्या. 'मी रोज पत्नीबरोबर सकाळी जोडीजोडीने मॉर्निंग वॉकला जातो बरं विजयाताई.' अनंतराव हसून म्हणाले.

"उज्वलाताईबरोबरची एखादी हृदयस्पर्शी आठवण सांगा ना" मी म्हटले. तसे अनंतराव म्हणाले, "२०१२ मध्ये मी चालत असताना मला दम लागत असल्याचे जाणवले. मग मी स्ट्रेस टेस्टसाठी गेलो. ती पूर्ण करण्याआधीच दमलो. मग तपासणी आलीच हृदयाची! तर डॉक्टर म्हणाले, तीन ब्लॉक्स आहेत. बायपास सर्जरी करावी लागेल. मी हिम्मत धरली. म्हटले करून टाका! असा मी फार मोठ्या सर्जरीला सामोरा गेलो नि यशस्वीपणे, हिच्या पुण्याईने, त्यातून सुखरूप बाहेर पडलो. कुल्याच्या कोहिनूर इस्पितळात माझे ऑपरेशन पार पडताना सारी धावपळ उज्वलाबाईनी केली. नंतर आठ दिवस घरी सेवा-शुश्रूषा-स्पंजिंग सारे सारे प्रेमाने केले. या आठवणी मला विसरताच येणार नाहीत."

कोशवाड.मय हा अनंतरावांचा हातखंडा आहे. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळासाठी त्यांनी अपार मेहनत घेऊन 'विज्ञान आणि तंत्रज्ञान कोश' डॉ. बाळ फोंडके यांच्यासह संपादित केला. मी तो वाचलाय. अप्रतिम ग्रंथ आहे. त्याशिवाय विवेक साप्ताहिकासाठी वैज्ञानिकांचा चरित्रकोश आणि दिल्लीच्या विज्ञान प्रसार संस्थेसाठी द्विखंडात्मक १८३० ते १९५० या काळातील मराठीतील विज्ञानविषयक लेखन हे कोशही त्यांनी डॉ. बाळ फोंडके आणि डॉ. विवेक पाटकर यांच्यासह अनुक्रमे संपादित केले आहेत. अनंतरावांचे विज्ञान परिषदेतील विज्ञान प्रसाराचे कार्य इतके प्रचंड आहे की ते

प्रेमळ पिता

प्राची (देशपांडे) मर्चंट

प्राची अप्पांची लाडकी लेक. तिच्याशी संवाद साधला तेव्हा ती म्हणाली, “आमचे अप्पा अतिशय प्रेमळ आहेत. मी आणि माझा भाऊ समीर या दोघांशीही त्यांचा आमच्याशी फार लहानपणापासून सुसंवाद आहे. आम्हांला जेवताना ते अनेक गोष्टी सांगत असत. कधी ते पुराणातले दाखले असत, तर कधी महान लोकांची जडणघडण सांगत, तर कधी वर्तमानपत्रातील बातम्यांवर भाष्य करीत. आमच्या मनाची मशागत त्यांनी उत्तम केली. इतकी सकारात्मक ऊर्जा त्यांनी आमच्यात परावर्तित केली, की काही विचारू नका. आमच्यातला संवाद, आमचे व्यक्तिमत्व घडवण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरला.”

मला हे प्राचीचे बोल आजच्या पालकांसाठी खूप महत्त्वाचे वाटतात. सदा कुठल्यातरी अॅपमध्ये गुरफटलेल्या मुलांना आई-बापांचे किती आकर्षण आहे? संवाद हरवत चालल्याचे हे लक्षण नाही का? प्राची पुढे म्हणाली, “अप्पांनी कधीही हेच शीक असा आग्रह धरला नाही. मला नाही आणि माझ्या भावालाही नाही. त्यामुळे आमच्या आवडीचे शिक्षण आम्हांला घेता आले. आपली स्वप्ने कधी त्यांनी आमच्यावर लादली नाहीत. काही पालक मुलांच्या रूपाने पुन्हा आपल्या स्वप्नांचे अपुरे इमले पुरे करू पाहतात. अप्पा यांतले बिलकूल नाहीत.” तिच्या प्रेमविवाहाबद्दल ती म्हणाली, “अप्पांना माझ्या मित्रांची माहिती होती. त्यांतला ओम जरा जास्त वेळा घरी येतो हेही त्यांच्या नजरेतून सुटले नव्हते. मी आर्किटेक्ट झाल्यावर आई-अप्पांनी स्थळे बघायची का, असे मला विचारले. मी म्हटले ‘नको. माझा जोडीदार मी निवडला आहे.’ त्यावर अप्पा मिस्कीलपणे म्हणाले, ‘तो गुजराथी का गं?’ म्हणजे ओम मर्चंट बरं! आता ओम नि विद (माझा नवरा आणि मुलगा) दोघेही आई नि अप्पांचे खूप लाडके आहेत. विदला गोड खूप आवडते, मग काय, अप्पा नि विद आज काय गोड खायचे असे गुप्त प्लॅन करीत असतात. जावई मात्र तिखटया आहे. त्याच्या आवडीचे सणसणीत पदार्थ आई आवडीने बनवते. आम्ही नव्या मुंबईत स्वतःचे घर घ्यायचे ठरवले तेव्हा आमच्या अप्पांनी फार पटकन आम्हांला मोठी आर्थिक मदत केली. आम्ही अर्थातच ती कर्जरूपाने घेतली आणि आता ती रक्कम परतही करीत आहोत. पण अप्पा पैशाची फिकीर फार करीत नाहीत, हेच खरे. त्यांना केंद्र सरकारचा उत्तम विज्ञान प्रसारक म्हणून १९९९ सालचा एक लक्ष रुपयांचा पुरस्कार मिळाला, तर त्यांनी त्यातली ३५,००० रुपयांची देणगी मराठी विज्ञान परिषदेस दिली, ३०,००० रुपये आमच्या सर्वांच्या विमान प्रवासासाठी खर्च केले आणि उरलेले पैसे त्यांनी मराठी विज्ञान परिषदेच्या लोकांना आणि नातेवाइकांना पार्टी देण्यात खर्च केले. स्वतःच्या गाठी काही बांधले नाहीत. म्हणजे पाहा, आमचे भाग्य म्हणून अप्पांसारखा पिता लाभला.”

१९९९ सालचा उत्तम विज्ञान प्रसारकाचा केंद्र सरकारचा पुरस्कार
घेताना- प्रा. मुरली मनोहर जोशी (विज्ञान तंत्रज्ञान मंत्री) यांच्या हस्ते

पाहून मला वाटते, देशपांडे सरांना पद्मश्री हा किताबही थिटा आहे. सरांना मानाचा फाय फाउंडेशन पुरस्कार मिळालाय.

त्यांना विज्ञान प्रसाराच्या कामासाठी दिला जाणारा 'उत्तम विज्ञान प्रसारकाचा' एक लक्ष रुपयांचा पुरस्कार एका वर्षी एकाच व्यक्तीला दिला जाणारा एकमेवाद्वितीय पुरस्कार मिळाला आहे. समाजामध्ये विज्ञानाची आवड निर्माण करावी या हेतूने जीवनभर जी

धडपड सर करीत आहेत त्यास सलाम करावासा वाटतो.

माझी मोठी मुलगी प्राजक्ता ही एक चांगली नि हाडाची डॉक्टर आहे. ती नेहमी म्हणते, 'आई काही माणसे स्वतःविषयी फार बोलतात. त्यांचे काम 'किती' हे फारदा उशीरा लक्षात येते. पण काही माणसे न बोलता सतत काम करतात नि त्यांच्या कामाबद्दल जग बोलते. मला दुसऱ्या प्रकारचेच माणूस व्हायला आवडेल.' अत्यंत आनंदाने मला सांगावेसे वाटेल की अनंतराव दुसऱ्या प्रकारात मोडतात, जे अबोलपणे सतत काम करतात नि त्या कामाबद्दल जग बोलते. ग्रंथाली या नावाजलेल्या प्रकाशनाने अ.पां. देशपांडे यांचे 'मराठी विज्ञान परिषद - नाबाद ५१' हे पुस्तक नुकतेच प्रकाशित केले आहे. हा ग्रंथ सरांच्या कष्टांची आपल्याला पूर्ण कल्पना देतो. मला तर वाटते ईश्वरी योजनेप्रमाणे इतुके प्रचंड काम याच माणसाच्या हातून व्हायचे होते. डॉ. जयंत नारळीकर यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे, "९९ टक्के प्रयत्न आणि १ टक्का नशीब असेल तर कोणताही अवघड पल्ला पार करता येतो."

अनंतरावांच्या बाबतीतही ते सत्य आहे. कुमार केतकर म्हणतात त्याप्रमाणे "अनंतरावांसारखे मविपचे निस्पृह कार्यकर्ते म्हणजे संस्थेचे फिक्स्ड डिपॉझिट!"

कोणतीही जाहिरातबाजी न करता निरलसपणे काम करणाऱ्या या कार्यकर्त्याला माझे दोन्ही कर जोडुनी वंदन. सर, तुम्ही खूप जगा. निरामय आयुष्य तुमच्या वाट्याला येवो.

तुमच्यासारखी माणसं हेच तर आपल्या समाजाचे अलंकार! आभूषण! अनमोल ठेव.

जीवेत शरदाः शतम्. अनंतराव! अस्तु! शुभम् भवतु! ■

डॉ. विजया वाड

विश्वस्त,

मराठी विज्ञान परिषद

‘अनंत’ विज्ञान वारकरी!

१८

डॉ. मानसी राजाध्यक्ष

१५ डिसेंबर २०१७! अनंत पांडुरंग देशपांडे यांचा ... म्हणजेच ‘विज्ञान’ या आपल्या आराध्य दैवताची – तन, मन, धन वेचून अनन्यसाधारण भक्ती करणाऱ्या एका विज्ञान वारकऱ्याचा ७५ वा वाढदिवस! समजायला लागल्याच्या वयापासून ते आजतागायत सतत विज्ञान जगणारे आणि सदैव जनात आणि मनात वैज्ञानिक दृष्टिकोन जपणारे ‘अपां.’! अर्थात मी काही त्यांना माझ्या लहानपणापासून ओळखत नव्हते. साधारणपणे १९९९ च्या दरम्यान माझी आणि त्यांची ओळख झाली. तेव्हापासून अगदी आजपर्यंत मी जेव्हाजेव्हा त्यांना भेटले, तेव्हातेव्हा मी त्यांना नव्याने ओळखत गेले. प्रत्येक भेटीत त्यांच्या स्वभावाच्या अनेक पैलूपैकी एखादा नवा पैलू समजतो आणि आयुष्याबद्दल खूप काही शिकवून जातो.

निखळ, शुद्ध विज्ञानप्रसारचं काम कोणी करतं का? याचा शोध घेत असताना मला कोणीतरी मराठी विज्ञान परिषदेविषयी सांगितलं. मी मोठ्या आशेने परिषदेच्या विज्ञान भवनाच्या पायऱ्या चढले आणि माझी अ.पां. देशपांडेची पहिली भेट झाली. माझ्या मनातील आशेला आणि एकूणच माझ्या आवडीचं आयुष्य जगण्याला दिशा मिळाली. तेव्हा रुपारेल महाविद्यालयाच्या बाहेरचं जग मी अजिबात पाहिलं नव्हतं आणि विज्ञान क्षेत्रात काम करण्याचा उत्साह असताना पण नेमकं काय करायचं याची तसूभरही कल्पना नसताना, मी ‘अपां.’ च्या सहवासात आले. त्यांनीही मोठ्या ‘बेरकी’पणाने मला परिषदेच्या कामात रमण्याच्या अनेक संधी देण्यास सुरुवात केली. ‘बेरकी’पणाने हा शब्द वापरण्यामागेही एक महत्त्वाची आठवण आहे. ‘अपां.’ नी तसा माझा ‘सो कॉलड’ इंटरव्यू घेतलाच होता. एक दिवस परिषदेच्या लायब्ररीमध्ये ‘अपां.’ आणि शरद नाईक सर बसले होते. ती माझी आणि नाईकसरांची पाहिली आणि शेवटचीच भेट! दुर्दैवाने नाईक सर मला पुन्हा कधी भेटले नाहीत आणि त्यांच्यासारख्या निखळ विज्ञानप्रेमीकडून काही शिकण्याची माझी संधी हुकली. असो! तर ‘अपां.’ नी माझी नाईकसरांशी ओळख करून दिली, “ह्या डॉ. मानसी राजाध्यक्ष... परिषदेच्या कामात मदत करायची

त्यांची इच्छा आहे.” नाईक सरांनी त्यांच्या नेहमीच्या स्टायलने आणि मोठ्या कडवटपणाने म्हटलं, “असे खूप जण म्हणतात...” आणि ताबडतोब ‘अपां.’ उदगारले, “नाही हं, हे मडकं मी वाजवून घेतलंय.” मी थक्क होऊन ‘मविप’ च्या या दोन्ही मानद कार्यावाहांकडे पाहतच राहिले. समाजासाठी मोठ्या नेकीने काम करणाऱ्या या संस्थेला अगदी आपला जीव मानून; स्वतःचा काही वैयक्तिक स्वार्थ नसतांना, संस्थेसाठी काम करणाऱ्या मंडळींना पारखून घेणारे संस्थेचे एवढे निरपेक्ष आणि सडेतोड पदाधिकारी मी माझ्या आयुष्यात पहिल्यांदाच पहात होते. तो दिवस मला एका वेगळ्या विश्वात घेऊन गेला. माझ्या आयुष्याला एक वेगळं वळण देऊन गेला.

माझ्याविषयी ‘अपां’ आणि नाईक सरांमध्ये झालेला संवाद, पहिले काही क्षण दुखावणारा असला तरी नीट विचार केल्यावर खूप काही शिकवणारा होता. त्यानंतरही गेल्या अनेक वर्षांत ‘अपां’ कडून शिकण्यासारखे खूप क्षण आले. किंबहुना तसे क्षण मी त्यांच्याबरोबरीच्या प्रत्येक भेटीत शोधत राहते. मला पटलेल्या आणि न पटलेल्या गोष्टींबद्दलही मी ‘अपां’ शी मोकळेपणाने बोलते, अनेकदा अनेक प्रकारच्या उलटसुलट चर्चा करते, अनेकदा त्यांच्याशी वादही घालते! त्या सगळ्या मंथनातून अनेक विचारांची रत्ने माझ्या हाती लागतात आणि ती माझ्या मनात अगदी जपून ठेवते.

माननीय गोवारीकर सर आणि नारळीकर सर यांची आकाशवाणीसाठी मुलाखत घेतांना तयारी कशी करायची इथपासून ते विज्ञानप्रसाराच्या एखाद्या कार्यक्रमचं अचूक आणि उत्तम आयोजन कसं करायचं इथपर्यंत; परिषदेमध्ये एखादी वस्तू विकत घेताना आपण समाजाचा पैसा वापरत आहोत, तेव्हा तो योग्य रीतीने वापरला गेला पाहिजे, यासाठी कसा विचार करायचा इथपासून परिषदेच्या व्यासपीठावरून आपण अद्ययावत माध्यमांचा वापर विज्ञानप्रसारासाठी कसा करू शकू इथपर्यंत. ‘अहोरात्र’ अत्यंत आनंदाने आणि तितक्याच शांतपणे ‘अपां’ ना मी काम करताना जवळून पाहिलंय. ‘अहोरात्र’ शब्दाचा अर्थच मुळी त्यांच्याबरोबर काम करताना कळला. मी ‘अपां’ बरोबर अनेक प्रवास केले. ट्रेनमध्ये अगदी झोपेपर्यंत परिषदेच्या इतिहासातले अनेक महत्त्वाचे टप्पे, अनेक प्रसंग, अनेक मान्यवरांचे किंवा वैज्ञानिकांचे उत्तम किस्से.... ‘अपां’ नी माझ्या शरीरातल्या पेशी-पेशींमध्ये ‘मविप’ आणि पर्यायाने वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याची संधी एक क्षणही सोडली नाही. सतत ‘मविप’ चे चिंतन आणि मनन हा त्यांच्या स्वभावाचा एक अविभाज्य भागच आहे. तसंच मातब्बर वैज्ञानिकांपासून ते विज्ञान क्षेत्रात अगदी छोटसं काम करणाऱ्या एखाद्या सामान्य कार्यकर्त्याशी बोलणं हाही त्यांच्यासाठी समाधानाचा विषय असतो.

‘वेळे’ चा पक्का हिशोब ठेऊन प्रत्येक क्षण विज्ञानासाठी ‘एन्कॅश’ करणे यात तर त्यांची हातोटी! ‘वेळ कशी पाळावी’ हेही त्यांच्याकडून शिकण्यासारखं! एकदा आम्ही ताडदेवला माननीय माधव चव्हाण यांच्या भेटीला जायचं ठरवलं होत. चव्हाण सरांना परिषदेच्या विश्वस्तपदासाठी विनंती करायची होती. सकाळी दहा वाजताची वेळ ठरली होती. मी पावणे दहाला चव्हाणसरांच्या कार्यालयात पोचले आणि बाहेर सोफ्यावर ‘अपां’ ची वाट बघत बसले. बरोबर दहाला दोन मिनिटं असतांना ‘अपां’ आले. मला त्यांनी “तुम्ही कधी आलात?” असं विचारलं आणि म्हणाले, “मी कुठेही शक्यतो अगदी नेमक्या वेळीच पोहोचतो. इथंही या परिसरात मी दहा मिनिटं आधी पोहोचलो होतो, पण मग मी इथे खाली फेरी मारून जरा आजूबाजूच्या गोष्टींची माहिती घेतली आणि मग नेमक्या वेळी वर आलो.” एकदा

कोल्हापूरहून काही काम करून आम्ही ट्रेनने परत येत येतो. ट्रेन साडेसातला सुटली. ‘अपां’ नी तिथे दोन दिवस केलेल्या कामाची कागदपत्रं ट्रेनच्या बाकावर मांडली. नंतर आम्ही दोघांनी साडेसात ते साडेनऊ या वेळेत दोन दिवसांच्या कामाचा संपूर्ण रिपोर्ट तयार केला. दुसरा गमतीचा भाग म्हणजे सतत काम करत असताना सुद्धा कधी काही मार्मिक कोट्या करत तर कधी काही विनोदी प्रसंग सांगत ते कामाचं वातावरण नेहमी हसतं-खेळतं ठेवतात आणि कामं करणे हा एक आनंदसोहळाच होऊन जातो. त्यांच्या वक्तशीरपणाचा आणखी एक नमुना म्हणजे ते स्वतः वेळ पाळतातच पण व्यासपीठासमोर बसून व्यासपीठावरून बोलणाऱ्या अत्यंत मोठमोठ्या व्यक्तींना सुद्धा घड्याळाकडे हात दाखवून ‘आता आटपतं घ्या’ असा इशारा देताना मी ‘याची देही याची डोळा’ पाहिलेलं आहे आणि त्याचं मला प्रचंड कौतुक वाटलेलं आहे. अशा प्रसंगी परिषदेच्या व्यासपीठावर आलेल्या मातब्बर व्यक्तीचा योग्य तो मान राखत असतांनाच, परिषदेच्या ‘काळवेळा’चं गणितही त्यांनी कधी बिघडू दिलं नाही.

परिषदेसाठी अनेक माणसं शोधणं आणि जोडणं, जोडलेल्या प्रत्येक माणसाच्या सुख-दुःखाच्या प्रसंगात आवर्जून सहभागी होणं, त्याच्या कुटुंबियांची आपुलकीने विचारपूस करणे, यशाच्या प्रसंगी अभिनंदन करणे, या सान्या गोष्टी ‘अपां’ मोठ्या सहजतेने करत असतात. या सगळ्या गोष्टी लीलया करण्यामागे त्यांच्या स्वभावाचा आणखी एक पैलू उपयोगी पडतो ... तो म्हणजे ‘शिस्त’! त्यांच्या खिशातल्या कागदाच्या चिठोऱ्यांवर बारीकबारीक अक्षरांत केलेल्या कामाच्या नोंदीपासून ते विश्वकोशाच्या नोंदीपर्यंत सान्या गोष्टी कशा शिस्तशीर आणि वक्तशीर!

मविपचं वार्षिक अधिवेशन ही परिषदेच्या वार्षिक वाटचालीतील महत्त्वाची घटना! अधिवेशन कुठेही असो, त्याच्या आखणी-बांधणीपासून त्यात ‘अपां’ चा सहभाग! त्यातही ज्या विभागात अधिवेशन असेल तिथल्या लोकांच्या मतांचा सन्मान राखत, त्यांची स्वायत्तता अबाधित राखत, स्वतःच्या मतांचा आग्रह न धरता, कुठल्याही गोष्टीचा मानापमान न बाळगता, विज्ञान अधिवेशन हा विज्ञान-प्रेमींचा एक आनंद मेळावा आहे याची अत्यंत सतर्कतेने जाणीव ठेवत, अधिवेशानासाठी मदत विचारली तर कार्यकर्ता म्हणून मी आहे आणि मदत नको असेल तर मी एक सहभागी श्रोता आहे, अशी अत्यंत अवघड ‘संतुलित’ भूमिका ‘अपां’ सहज पार पडतात, कारण प्रत्येक अखिल भारतीय मराठी विज्ञान अधिवेशन ही ‘अपां’ साठी ‘विज्ञानवारी’ असते.

शरीरातल्या ‘ओत-प्रोत’ म्हणजे ‘इलेक्ट्रॉन-प्रोटॉन’ पातळीपर्यंत विज्ञान आणि ‘मराठी विज्ञान परिषद’च असलेल्या अ.पां. देशपांडे या विज्ञान वारकऱ्याला, अमृतमहोत्सवी वाढदिवसानिमित्त माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा आणि पुढची अनेक वर्षं मला त्यांच्याबरोबर काम करण्याची आणि त्यांच्याकडून आणखी अनेक गोष्टी शिकण्याची संधी मिळो हीच स्वार्थी सदिच्छा! ■

डॉ. मानसी राजाध्यक्ष
कार्यवाह (२००० ते २०१३),
मराठी विज्ञान परिषद

श्रीमती अचला जोशी

कोणत्याही समाजात कार्यरत असलेल्या समाजोपयोगी संस्था त्या समाजाची प्रतिष्ठा वाढवत असतात. त्यांच्या त्यांच्या कामाच्या स्वरूपांद्वारे समाजाला पुढे नेत असतात. मुंबईच्या सांस्कृतिक जीवनात मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मराठी विज्ञान परिषद, मराठी पत्रकार परिषद, श्रद्धानंद महिलाश्रम, यांच्याप्रमाणेच अनेक शैक्षणिक संस्थांचा सहभाग आहे. या संस्थांच्या उगम आणि इतिहासाकडे पाहिलं, तर त्या प्रत्येक संस्थेच्या कार्यकालावाधित त्या संस्थेला एक व्यक्ती आपला मजबूत आधार देत जगवताना दिसते.

१९६० च्या दशकातील या घडामोडी त्यावेळी नोसिल पेट्रो-केमिकल कंपनीमध्ये काम करणारे पंचविशीतील अनंतराव हे सर्व पाहात होते. वास्तविक पुण्यातून इलेक्ट्रिकल आणि मेकॅनिकल इंजिनिअरिंगचा डिप्लोमा घेतलेले अनंतराव एस्सोमध्ये नोकरीसाठी मुंबईला आले होते पण सरकारच्या बदलेल्या धोरणांमुळे त्यांची ती नोकरी आठ महिन्यांतच सुटली. अनंतरावांना कंपनीची हतबलता कळू शकली आणि त्यामुळे त्यांची निराशा झाली तरी त्यांना वैफल्य आलं नाही. दरम्यान दोन वर्षे अनंतरावांनी वरळीला नोकरी केली आणि त्यानंतर ते नोसिलमध्ये गेले.

१ डिसेंबर, १९६७ रोजी त्यांच्या वयाच्या २५ व्या वर्षी अनंतराव नोसिल पेट्रो-केमिकल्समध्ये रुजू झाले. नोसिलमधलं जग अगदी वेगळं होतं. कारखान्यातल्या कामात निरनिराळ्या कार्यपद्धती-सिस्टिम्स-नोसिलचे भारतातले भागिदार शेल या जगद्विख्यात कंपनीने घालून दिल्या होत्या. उत्तमाचा वेध घेणारी ही कंपनी. त्यांच्या विचार आणि अनुभवातून घालून दिलेल्या इंजिनिअरिंग, हिशोबपद्धती, सुरक्षितता, अग्निशमन, उपहारगृह, वैद्यकीय पद्धती उत्तमपणाची काय कमाल उंची गाठू शकतात याचा नमुना होत्या. अनंतराव ते पाहून थक्क झाले, इथं आपल्याला खूप शिकायला मिळणार ही त्यांची खात्री झाली. आपल्या विभागात असलेली यंत्र, सामुग्री, वाहक पाइप चांगल्या स्थितीत राहिले आहेत ना हे त्यांना पाहावं लागे. अनंतराव तिथल्या वेळाचं नियमन करणारे आणि करवून घेणारे टाईम मॅनेजर होते.

एकीकडे नोसिलमध्ये निरनिराळ्या विभागांत मिळणारा अनुभव मनापासून आवडीने आत्मसात करत असताना १९६६ साली स्थापन झालेल्या विज्ञान परिषदेच्या संदर्भातील वृत्तपत्रांतील प्रत्येक बातमी अंतराव वाचत असत. त्यांनाही विज्ञानाची कास होती. समाजाच्या आणि त्याला उर्जितावस्था देणाऱ्या उद्‌योगधंद्याबरोबरीनं संस्था जीवनाचं महत्व ते पूर्णपणे जाणत होते. समाजाला अशाप्रकारचं योगदान देणाऱ्या कोणत्यातरी संस्थेशी निगडित व्हायचं अंतराव मनात योजून होते. त्या दृष्टीनं काम करणाऱ्या संस्थांचा आणि त्यात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींचा दुरून अभ्यास करत होते.

बालवयातील संस्कार

पुण्यानजिकच्या शिरवळ गावात अत्यंत व्युत्पन्न, सुसंस्कृत हरिपंत देशपांडे याचं वास्तव्य होतं. समाजचं देणं मानणारी सजग जाणीव असलेले आणि कलावंतांची जपणूक करणाऱ्या हरिपंत देशपांड्यांचं घर कला, विद्या आणि शास्त्र याचं माहेरच होतं. हरिपंतांचे थोरले चिरंजीव पांडुरंग आणि त्यांच्या पत्नी इंदिराबाई यांच्या पोटी, १९४२ साली अंतरावांचा जन्म झाला. घरातल्या तीन पिढ्यांचे संस्कार त्यांची साथ करत होते. सर्वच देशपांड्यांना संगीताची आवड आणि गायकांबद्दल कमालीची आस्था! तरी अंतरावांच्या मनावर संगिताचे चिरस्मरणीय, खोलवर संस्कार करण्याची ताकद असणारे अनेक उत्सव व कार्यक्रम घडत होते. त्यांचे वडिल संगीतप्रेमी! दरवर्षी गुरुपौर्णिमा आणि धनत्रयोदशीला रामकृष्णबुवा वझे, अब्दुल करीमखाँ, सुरेशबाबू माने अशा सारख्यांची त्यांच्या घरात गाणी होत. भीमसेन जोशी, बसवराज राजगुरु त्यांच्या संगितातल्या उमेदवारीच्या वयात महिना महिना देशपांड्यांकडे येऊन राहात. रोज दोनदा पाच-पाच तास संगिताचा रियाज करत, घर नादब्रह्मानं भरून जाई. घरात नांदलेल्या या संगीताच्या साम्राज्याचे अंतरावांवर खूप खोलवर संस्कार झाले आहेत. तेव्हा अंतराव मोठे होत असताना त्या गोष्टींची अवीट गोडी त्यांना धन्यता देत होती. अशा अपार्थिव गोष्टीतला आनंद जागवताना मन समृद्ध होत जातं, तसं अंतरावांचं बालवयापासूनच होत गेलं.

नोसिलच काम आखीव असे. जे सकाळी आठ वाजता सुरू होई, ते संध्याकाळी पाचला संपत असे. नोसिलच्या अधिकाऱ्यांची दर तीन चार वर्षांनी दुसऱ्या विभागात बदली होत असे. अंतराव पहिल्यांदा नोसिलमध्ये लागले त्यावेळी तिथले बरेच कामगार शेतकरी होते. नोसिलचे भागीदार अरविंद मफतलाल यांनी आपल्या कारखान्यासाठी बऱ्याच शेतकऱ्यांची सलग जमीन विकत घेतली होती. त्यावेळी त्यांना दिलेल्या किंमतीबरोबरच प्रत्येक कुटुंबातील एक व्यक्ती आपल्या कारखान्यात कामावर घेण्याचं त्यांनी आश्वासन दिलं होतं. कारखाना सुरू होताच मोठ्या संख्येनं ते कामावर भरती झाले ते अंतरावांच्या विभागातच!

ते गावरान शेतकरी - कोणावरच नागर संस्कार नव्हते. त्यांना शिक्षणाचा गंध नव्हता. जात्या हुशार आणि चाणाक्ष, पण एकटाकी सातत्यानं काम करण्याची आणि कारखान्यात काम करायची शिस्त त्यांना माहीत नव्हती. त्यांना काम समजावून द्यावं लागे, हे अंतरावांनी जाणल होतं. माणसं हाताळण्याची, त्यांच्यातले गुण हेरून त्यांच्यातल्या गुणांचा विकास करून आपल्या कामासाठी उपयोग करून घेण्याची कला अंतरावांना वश होती. हातातलं काम ठरल्या वेळात संपवण्याची त्यांनी सर्वांना सवय लावली.

अनंतराव स्वतःही वेळेचं काटेकोर बंधन पाळून संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत काम संपवून त्यानंतर आपल्या आवडीचं वाचायला, संगिताच्या बैठीकीला हजेरी लावायला किंवा काही सुचलेलं लिहायला मोकळे होते. त्याशिवाय शनिवार रविवार हाताशी होते.

या सुमाराला आलेल्या एक बातमीनं अनंतरावांचं लक्ष वेधून घेतलं. विज्ञानप्रेमी आणि मराठी भाषेचा सार्थ अभिमान असलेल्या श्री. मधुकर नारायण गोगटे यांच्या मनात मराठी भाषेतून विज्ञानाचा प्रसार करण्याची जबरदस्त इच्छा होती. मुंबई मराठी साहित्य संघात त्यांनी काम केले होते. तेथे काम करताना काही बंधनं येतात हे ओळखल्यावर तेथून बाहेर पडून त्यांनी २४ एप्रिल, १९६६ रोजी मराठी विज्ञान परिषदेची स्थापना केली.

श्री. गोगटे यांनी परिषद औपचारिकरित्या चालवण्यासाठी तिची नियमावली आखणारी घटना, स्वतःची वास्तू, दर वर्षी संमेलन घेऊन वैज्ञानिक विचारांचा प्रसार करणे आणि स्वतःचं मुखपत्र असणे या चतुःसुत्रीचा आधार घेण्याचं योजलं. गोगटे यांच्या विनंतीला मान देऊन त्याकाळात धन्वंतरी मानले जाणारे विज्ञानप्रेमी डॉ. रा.वि. साठे यांनी मराठी विज्ञान परिषदेचं अध्यक्ष होण्याचं मान्य केलं. त्यांच्या नावानं या थोर कामाला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळाली.

परिषदेनं स्थापनेपासून लगेचच वार्षिक संमेलनं घ्यायला सुरुवात केली. त्यातील ठाण्याला भरलेल्या तिसऱ्या संमेलनाला अनंतरावांनी हजेरी लावली. आधीच त्यांना विज्ञानात रस होता आणि संमेलनातल्या विविध विषयांवर वेगवेगळ्या प्रकारे झालेला उहापोह पाहून अनंतराव मराठी विज्ञान परिषदेच्या कामाकडे ओढले गेले.

या काळात अनंतरावांच्या परिचयाचे संस्कृतचे शिक्षक रामकृष्ण बाक्रे नवशक्ती दैनिकात काम करत होते. १९७२ साली मराठी विज्ञान परिषदेचं संमेलन कोल्हापूरला होतं. नवशक्तीसाठी त्याचं वृत्तांकन करायला जायची त्यांनी अनंतरावांना विनंती केली. अनंतरावांनी एक चांगला अनुभव मिळेल म्हणून ती स्वीकारली आणि संमेलनचं उत्तम रसग्रहण केलं. तिथे त्यांना एक लाभ झाला. त्यांचा परिषदेच्या कार्यकर्त्यांशी परिचय झाला.

गोगट्यांनी १९७० साली ताडदेवच्या एअर कंडीशंड मार्केटमध्ये एक खोली भाड्यान घेऊन परिषदेचं मध्यवर्ती कार्यालय सुरू केलं. तोपर्यंत परिषदेचं नाव जनमानसात झाल्यामुळे सभासदांची संख्या वाढत होती आणि एकूण कामाचा व्याप वाढल्याने त्यांनी १९७३ साली प्रा. म.मो. मोघे आणि बी.ए.आर.सी. मधले डॉ. म.गो. भिडे यांना सहसचिव केलं.

१९७३ सालच्या जानेवारीमध्ये दादरला परिषदेनं व्याख्यानमाला योजली होती. त्यावेळी संगीत आणि विज्ञान या विषयावर रा.वि. सोवनी यांचं व्याख्यान होतं. भाषणात सोवनी यांनी संगीताचा वनस्पती, झाडं यांच्यावर होणाऱ्या अनुकूल परिणामांची चर्चा केली. अनंतरावांनी त्यांच्या घरीच त्यांच्या वडिलांनी लाजाळूच्या वनस्पतींवर केलेला प्रयोग अनुभवलेला होता. त्यांनीही स्वतः या संदर्भात अनुभवलेले तपशील सांगून चर्चेला रंगत आणि कस दिला. अनंतरावांचं नाव मराठी विज्ञान परिषदेच्या क्षेत्रात परिचित व्हायला लागलं होतं.

मराठी विज्ञान परिषदेला जागा मिळावी म्हणून परिषदेने प्रयत्न सुरू केले. त्यावेळी महसूल खातं श्री. बाळासाहेब देसाईकडे होतं. त्यांनी त्याकाळी काहीशा उपेक्षित असलेल्या चुनाभट्टी भागातील एका

१०,००० चौरस फुटाच्या रिकाम्या प्लॉटची जागा प्रतिवर्षी १,७६० रुपये लीजच्या भाड्याने दिली. जागा निश्चित झाल्यावर अनंतरावांनी शासनाच्या संबंधित खात्याच्या लोकांबरोबर, १९७६च्या मे महिन्यात प्लॉटचं मोजमाप करून जागा ताब्यात घेतली. आता त्यावर इमारत उभी राहायला हवी. संस्थाजीवन हे व्यक्तीजीवनापेक्षा दीर्घ असतं हे उघड आहे. संस्था सातत्याने प्रगत व्हायला काळानुसार तिच्यात बदल व्हावा लागतो आणि संस्था वर्धमान झाली की संस्थेच्या कामाला अनेक हात लागावे लागतात. असं असलं तरी एक मुख्य, संस्थेच्या कामात पूर्णपणे झोकून काम करणारा दिशादर्शक कार्यकर्ता प्रत्येक पिढीत आला तर ती संस्था निश्चितपणे प्रगत होत जाते. गोगट्यांनी लावलेल्या संस्थेचं रोप वाढायला लागलं होतं. गोगटे आणखी बरीच वर्षं कार्यरत राहू शकणारे होते, पण आपल्यासमोर एखादा विश्वासू, कामात झोकून काम करणारा निस्वार्थी कार्यकर्ता आपण कार्यरत असतानाच तयार करायला हवा हे त्यांना कळलं होतं.

१९७५ साली गोगट्यांनी परिषदेच्या कार्यवाहपदाचा राजीनामा दिला. त्यांचा बांधकामाचा उद्दयोगही वाढला होता. अनंतरावांसारखा विश्वासू खंदा कार्यकर्ता मिळाला होता, शिवाय परिषदेशी त्यांचा लगाव राहाणारच होता. मात्र रोजच्या कामातून त्यांना मुक्तता हवी होती. त्यांच्याजागी अनंतराव आले होते. अनंतरावांकडे मध्यवर्ती आणि ईशान्य मुंबई विभाग अशा दोन्ही कार्यालयांची जबाबदारी आली.

१९७८ च्या सुमारास मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांना भेटून त्यांच्याकडून परिषदेच्या शिष्टमंडळाने मुख्यमंत्री निधीतून एक लाख रुपयांचा धनादेश आणला. तशातच कार्यवाह शरद नाईक यांच्याकडून त्यांच्या कुष्ठरोगाशी संबंधित संस्थेला जागा पाहिजे असल्याची माहिती कळली. त्या संस्थेला परदेशाहून दरवर्षी काही लाखांची देणगी येत असे. पण त्यांच्याकडे कार्यालयासाठी जागा नव्हती. परिषदेने त्यांच्याशी करार केला आणि मराठी विज्ञान परिषदेच्या प्लॉटवर एक बैठी इमारत बांधली. त्यातून १,८०० चौरस फूट बांधकाम झालं आणि परिषदेला ६०० चौरस फुटाची जागा मिळाली.

प्रसारकामात व्याख्यानांचं नियोजन करताना, वार्षिक परिषद योजताना, संस्थेची इतर कामं निपटताना महिन्यांमागून महिने गेले. बरेचदा इतका व्यस्त असलेला माणूस उत्तम कार्यकर्ता ठरतो. अविचल निष्ठेने केलेल्या कामाचं समाजात कौतुकही होतं. कुठे सत्कार, कुठलं पारितोषिक मिळताना व्यक्तिगत यश मिळतं, पण यात कुटुंबाला वेळ दिला जात नसल्यानं ती एक बाजू लंगडी वाटते, तुटक होऊन जाते. अनंतरावांचं असं झालं नाही. त्यांनाही कुटुंबियांची ओढ असल्यानं त्यांनी पत्नीला आणि मुलांना आपल्या कामात सामावून घेतलं. विज्ञान परिषदेचे सतत कार्यक्रम, संमेलनं वगैरे चालू असत त्यांत ती तिघंही समरस होऊन कधी स्वयंसेवकांचं, कधी वार्ताहराचं तर कधी पडेल ते जबाबदारीचं काम करत. १९७५ साली अनंतरावांनी कार्यवाहपदाची सूत्रं हाती घेतल्यानंतर सात आठ वर्षं दर शनिवारी एक वाजल्यापासून सहा वाजेपर्यंत मध्यवर्ती कार्यालयातलं काम बघायला ताडदेवला ते जात. त्यावेळी चार पाच खोल्या पलिकडे असलेल्या गोगट्यांच्या कार्यालयात जाऊन त्यांच्याशी परिषदेसंबंधीच्या निरनिराळ्या समस्यांबद्दल चर्चा करत.

हळूहळू शरद नाईक आणि चिं.मो. पंडित हे दोघेजणही कार्यवाह झाले. तिघांनी आपापल्या कामांची वाटणी केली. नाईक शाळा शाळांतून विज्ञानाचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना शिकवण्याच्या वेगवेगळ्या रीती शोधून निरनिराळे प्रयोग करत असत आणि मुंबईतल्याच नव्हे, तर मुंबईबाहेरच्याही

शाळांतून ते प्रयोग घेऊन जात. त्या कामात ते मग्न राहायचे. पंडितांचं काम होतं विज्ञान परिषदेच्या पत्रिकेबाबत. ती सिद्ध होऊन प्रतींचं वाटप होईतो त्यांचं काम असे. परिषदेची उरलेली कामं, बांधकामावरच्या देखरेखी पासून, पैसे जमवणं, संमेलनाची तयारी करणे, नवीन शाखा काढण्यासाठी प्रवास करणे, तिथल्या माणसांशी बोलणं करणे, सभासद करणे, पाहुणे आमंत्रित करणे, जाहिराती करणे, सभा भरवणं, त्या संदर्भातली अशी एक ना दोन, हजार कामं अनंतरावांच्या खात्यावर असत. नोसिलच्या नोकरीमधील शनिवार-रविवार हे दोनही सुट्टीचे दिवस अनंतराव परिषदेच्या कामात घालवत असत.

१९८० सालचं संमेलन संगमनेरला व्हायचं ठरलं आणि त्यासंदर्भातली कामं व्हायला सुरवात झाली. प्रा. भालचंद्र उदगावकरांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचं मान्य केलं. दोन वेळा संगमनेरला जाऊन तेथे कार्यक्रमाची आखणीही झाली. आणि नोसिल कंपनीत अचानक काही देखभाल-दुरुस्तीचं काम निघालं. आपल्याला संमेलनाला उपस्थित राहता येणार नाही हे अनंतरावांनी परिषदेत सांगितले. संमेलनासाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवकांची दुसरी फळी तयार होतीच शिवाय शरद नाईक आणि पंडितही त्यांना मार्गदर्शन करायला होते. आपल्या गैरहजेरीतही संमेलन उत्तमप्रकारे पार पडल्याचा अनंतरावांना मनापासून आनंद झाला.

परिषदेचा प्रसार वाढत होता. विज्ञानाचं आणि त्याच्या प्रसाराचं महत्त्व जनतेतच नाही तर सरकार दरबारीही वाढलं होतं. विज्ञान परिषदेच्या इमारतीचा विस्तार व्हायला होता. जागेची अडचण आणि अधिक बांधकामासाठी परत पैशांची अडचण! सरकार-दरबारी मदतीची याचना करणे भाग होतं. त्यासाठी परत परत मंत्रालयात खेपा घालण्यात वेळ मिळेनासा झाला. शिवाय परिषदेच्या उज्ज्वल कार्याची महती एवढांना सर्वत्र पसरली होती. तेव्हा, प्रथम जागेची नड समजावून सांगणारा आणि स्थापत्यविशारदाच्या खर्चाचं अंदाजपत्र सविस्तरपणे देणारा प्रस्ताववजा अर्ज करायचा आणि त्यावेळेचे परिषदेचे विश्वस्त जयंतराव नारळीकरांचं खर्चाच्या रकमेची मागणी करणारं पत्र त्याला जोडून पाठवून द्यायचा असं ठरवलं. त्याप्रमाणे नारळीकर यांच्या सहीने मंत्रालयात तपशीलवार पत्र पाठवलं. काही दिवसांतच उत्तरादाखल आलेल्या पत्रासोबत दहा लाखांचा धनादेश आला. ही अनंतरावांच्या नेतृत्वाखाली परिषदेने केलेल्या कार्याने मिळवलेली विश्वासाहता आणि नारळीकरांच्या सहीची प्रतिष्ठा यांना मिळालेली पावती होती, यात शंकाच नाही. ही रक्कम मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांनी पाठवली होती. काळ होता १९९३ सालचा.

त्यानंतर १९९५ सालाचा अनुभव अगदीच वेगळा होता. त्यावर्षी इंडियन एज्युकेशन सोसायटीच्या प्रशस्त सभागृहांत बालविज्ञान संमेलन आयोजित करण्याची योजना होती. राज्यभरातल्या शालेय वयातल्या असंख्य मुलांना याचा लाभ होणार होता. महागाईच्या काळात, मोठ्या प्रमाणात आयोजित केलेल्या संमेलनाला बराच खर्च येणार होता. त्यासाठी सरकार-दरबारी १५ लाख रुपयांची केलेली मागणी मान्यही झाली. त्या आधाराने संमेलनाचं आयोजन झालं. महिन्याभरात १५ लाखांसाठी सरकारी मान्यता असतानाही तीन लाख रुपयांचा एकच, पहिला आणि शेवटचाच धनादेश आला. त्याबद्दल उरलेल्या रकमेची चौकशी केली असतां या बदल पुढे तुम्ही काहीही विचारू नये असं फोनवरून उत्तर मिळालं. बरे-वाईट सगळ्या प्रकारचे अनुभव अनंतराव पचवत होते.

नोसिल कंपनीची मालकी असलेल्या मफतलाल कुटुंबात मतभेद निर्माण होऊ लागल्याच्या बातम्या १९८७ पासून येऊ लागल्या आणि नंतर दहा वर्षांनी कंपनीच्या सेवकवर्गासाठी स्वेच्छा निवृत्तीची घोषणा केली. १९६७ साली नोसिलमध्ये लागलेल्या अनंतरावांच्या नोकरीला ३० वर्षे झाली होती. या अवधीत नोसिलच्या अनेक विभागांतून काम करून अनंतरावांना अनेक कामांचा, माणसांचा आणि समस्यांचा अभ्यास करता आला होता. उलट, अनंतरावांनी अत्यंत नेकीने केलेल्या कामाचा नोसिलमधल्या सर्व कनिष्ठ, वरीष्ठ वर्गातल्या काम करणाऱ्या सर्वांना मनोमन आदर होता. त्यांच्याकडून सर्वजण बरंच काही शिकली होती.

अनंतरावांची मुलं पदव्युत्तर शिक्षणात स्थिर झाली होती. त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनात एकप्रकारे स्थैर्य आलं असलं तरी विज्ञान परिषदेच्या कामाचा वाढता पसारा हवा तेवढा वेळ देऊनही पुरे पडणारा नव्हता. शिवाय अनेक हौसेनें करायच्या गोष्टी निवृत्तीनंतर करायच्या म्हणून बाजूला सारल्या होत्या, त्यांना वेळ देऊन त्यांचा पुरेपूर आस्वाद घ्यायला हवा होता, जीवन सर्वांगानं जगायचं होतं. सर्व बाजूंनी विचार करून अनंतरावांनी १९९७ साली स्वेच्छा निवृत्ती स्वीकारली.

मराठी विज्ञान परिषदेतलं महत्वाचं काम त्यांना साद घालत होतंच.

आज मितीला मराठी विज्ञान परिषदेच्या महाराष्ट्राच्या प्रत्येक जिह्यात सरासरीने कमीतकमी दोन दोन शाखा निर्माण होऊन एकूण ७५ शाखा कार्यरत झाल्या आहेत.

जानेवारी २०१६ मध्ये परिषदेचा सुवर्ण महोत्सव झाला. मराठी विज्ञान परिषदेशी जोडले गेलेले सर्व स्तरातले विज्ञानप्रेमी समभावनेनं एकत्र जमले होते. त्यात गेल्या पन्नास वर्षांतील विज्ञान परिषदेचे पदाधिकारी होते. गोगट्यांनी सुरवातीपासूनच ज्ञान-विज्ञान क्षेत्रातले त्यावेळचे अग्रणी आणि निर्मळ सामाजिक कीर्तीचे प्रज्ञावंत परिषदेशी जोडले होते. यशस्वी, सुसंस्कृत सुजनांना एकत्र आणून परिषदेची विज्ञानप्रसार, समाजप्रवणता आणि पारदर्शी, स्वच्छ कारभाराची ती प्रतिमा अनंतरावांनी पुढं चालवली. त्यांच्या सहजधर्माशी तंतोतंत जुळणारीच ही जीवनमूल्यं होती. त्यामुळे अनंतरावांच्या कारकिर्दीत त्याच तोडीची, वसंत गोवारीकर, जयंत नारळीकर, अनिल काकोडकर, प्रभाकर देवधर, ज्येष्ठराज जोशी अशी निर्मोही नररत्न त्यांना संस्थेच्या मूर्धन्यस्थानासाठी मिळाली. त्यांच्या सल्यानं मराठी विज्ञान परिषदेची प्रगति आणि सामाजिक स्थान अबाधित राहिलं.

संस्थेच्या सुवर्णमहोत्सव प्रसंगी बीएआरसीच्या विस्तीर्ण सभागृहात भव्य कार्यक्रम झाला. गावोगावांहून विज्ञानप्रेमी प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि जिज्ञासू २०१६ च्या जानेवारी महिन्यातल्या तीन दिवसांच्या या सोहोळ्याला आले होते. पहिल्या काही जागांवर विज्ञानजगातले मानदंड असलेले नारळीकर, काकोडकर, आनंद कर्वे, सुहास सुखात्मे, ज्येष्ठराज जोशी बसले होते. त्यात जमलेली विज्ञाननिष्ठांची मांदियाळी बघणं हाच एक नयनोत्सव होता. त्या शारदेच्या पुण्यनगरीत, एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर आलेले विद्वद्जन पाहून आपण 'बहुत सुकृताची जोडी' केली असावी म्हणूनच या सोहोळ्यात आपला सहभाग होतो आहे असं त्यावेळी भावविवश झालेल्या माझ्या मनाला वाटलं. आजही त्याची आठवण होऊन मन भरून येतं. हा सोहळा 'याचि देही, याची डोळां' पाहायला संस्थापक म.ना. गोगटे हजर असायला हवे होते. असं राहून राहून अनंतरावांना आणि गोगट्यांना ओळखणाऱ्या माझ्यासारख्या कित्येकांना वाटलं असणार! गोगट्यांची तब्येत बरी नसल्यानं ते येऊ शकले नव्हते.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या सगळ्याच सभासदांना हा धन्यतेचा दिवस होता पण अनंतरावांच्या आयुष्यातला हा सुवर्णाक्षरांनी लिहिला गेलेला कलशाध्याय असणार. ज्या संस्थेचं त्यांच्या ठायी जिवापाड मोल आहे, तिच्या प्रवासातल्या कितीतरी सुखद आठवणी त्यांच्या मर्मबंधात असणार! विज्ञान निष्ठा माणसाला सुखदुखाच्या पलिकडे नेते असं म्हणतात. त्या सोहोळ्यात मी अनंतरावांकडे परत परत पाहात होते. सोहोळ्याच्या संयोजनासाठी घेतलेल्या अपार कष्टांचा लवलेसही त्यांच्यात नव्हता. ते अगदी नेहमीसारखेच निगर्वी, साधे आणि निर्लेप दिसत होते.

अनंतरावांचं वाचन अफाट आणि विविधांगी आहे. त्यामुळे त्यांना चौफेर माहिती असते. मला त्यांची नेहमी मदत होत असते. मग संगीतातली काही माहिती, भूगोलातल्या एखाद्या नदीची लांबी किती असेल, आर्यभटाचा काळ काय, एखाद्या पुस्तकाचा लेखक कोण अशी कोणत्याही विषयातली माहिती हवी असेल, त्या सर्व प्रश्नांना क्षणभरात उत्तर मिळतं. आजकाल तर मी स्वतः विचार करून काही आठवायचा प्रयत्नही करत नाही. मी सरळ या 'रेडी रेकनर'ला फोन करते. अचूक उत्तर मिळवते. इथंच ते थांबत नाही, काही वेळात ते लिखित स्वरूपात माझ्याकडे येतं.

अनंतरावांच्या वाचनात वगळ निगळ नाही. साहित्यातल्या कोणत्याही प्रांतात त्यांचं वाचन होत असतं आणि वाचलेलं वज्रलेप होऊन मनात जागा घेऊन राहतं. ब्रम्हसूत्रांवरचं शांकरभाष्य निर्णयसिंधू वाचताना विचारमग्न झालेले अनंतराव चिं.वि. जोशी किंवा पु.ल. देशपांडे यांची पुस्तकं वाचताना मनमोकळेपणानं हसून दाद देत असतात. मोठ्या लोकांची, लोकनेत्यांची चरित्रं त्यांच्या आवडीचा विषय असतो, पण रा.भा. पाटणकरांचा सौंदर्य शास्त्रीय विचार, अशोक रानडे यांचं संगीतातलं सौंदर्य शास्त्र, श्री.के.क्षीरसागरांचे टीकाविवेक, कपिलेश्वरीबुवांनी लिहिलेलं अब्दुल करीमखाँ यांचं १००० पानी चरित्र ही पुस्तकंही त्यांनी मोठ्या आस्थेनं वाचली आहेत. कविता, नाटकं, जे काही वाचनीय आहे ते हातात पडलं की त्याच सजगतेनं आणि एकरूप होऊन ते वाचतात. भाषणं ऐकणं हा त्यांचा ज्ञानसाधनेशी जुळलेला दुसरा छंद. पुण्यात होणारी असंख्य भाषणं त्यांनी त्यांच्या विद्यार्थीदशेत जमेल तेव्हा ऐकलेली आहेत.

सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न आयुष्य जगणाऱ्या अनंतरावांकडे सांगण्याजोगं खूप आहे. मनात विषय खदखदायला लागला की तो कागदावर उतरायला लागतो. त्यांचे अनुभव बोलीभाषेत सरसर कागदावर उतरायला लागतात. जीवनात आलेल्या अनेक व्यक्तींची रेखाटनं एखाद्या चित्रकाराच्या कुंचल्याने अवतरावीत अशी चित्रमय होऊन जातात. कसदार लेखन हे अनंतरावांच्या प्रतिभेचा वेगळा आविष्कार आहे. ग्रंथाली, राजहंसतर्फे त्यांची काही पुस्तकं प्रकाशित झाली आहेत.

जे काम करावं ते उत्तमप्रकारे हा त्यांचा सहज स्वभाव गुण! समाजानंही त्यांचं प्रत्येक क्षेत्रातलं काम उचलून धरलं. साहित्य संघानं यावर्षी, १२ फेब्रुवारी, २०१७ रोजी वाशीला महानगर साहित्य संमेलन आयोजित केलं, त्याचं अध्यक्षपद भूषवायला त्यांना सन्मानानं आमंत्रित केलं. निवडणुकीनं, दुसऱ्याशी स्पर्धा करून एखादं अध्यक्षपद मिळवणं हे त्यांच्या स्वभावातच नाही. त्यांच्या विविध कार्यक्षेत्रातले अनेक मान मरातब त्यांच्याकडे चालत आले. साहित्याच्या क्षेत्रात साहित्य संमेलनाचं अध्यक्षपद हा फार मोठा सन्मान आहे, तोही असाच, त्यांच्याप्रत आला! (यापूर्वी ही अध्यक्षपदं आचार्य अत्रे, वि.स. खांडेकर, ना.सी. फडके, कुसुमाग्रज यांनी भूषवली होती.)

आज अनंतरावांची दोन्ही मुलं स्वतंत्र झाली आहेत. आपापलं जीवन आणि व्यवसाय सांभाळत आपले मार्ग शोधत यशस्वी झाली आहेत. प्राचीनं एकमार्गी आर्किटेक्चरचा मार्ग धरला, त्यात प्राविण्य मिळवून मुंबईच्या विकास आराखड्यासारखी जोखमीची आणि तिच्या कामाच्या दर्जाची साक्ष देणारी कामं तिच्याकडे आली आहेत. कॅनडामधे स्थायिक झालेला समीर त्याच्या सोशल मार्केटिंगच्या क्षेत्रात आघाडीवर आहे. देशपरदेशी व्याख्यानं द्यायला त्याला सन्मानानं आमंत्रणं असतात. दोन वर्षांपूर्वी समीरचं त्याच्या विषयावर एक आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचं पुस्तक कोचीनला प्रसिद्ध झालं (सहलेखक नॅन्सी ली आणि प्रस्तावना फिलीप कोटलर). त्यावेळी त्याचं भाषणही ठेवलं होतं. अनंतराव सहकुटुंब ते कौतुक पाहायला गेले. समीरचं भाषण झाल्यावर सभागृहातले सर्वजण टाळ्यांचा गजर करत आदरानं उभे राहिले. देशपांडे कुटुंबाला धन्य-धन्य झालं. तो आवेग पूर्ण होण्यापूर्वीच आयोजकांनी अचानक अनंतरावांना मंचावर बोलावून घेतलं. त्यांचा परिचय सभेत करून देऊन त्यांचाही सन्मान केला. समीरचे वडील म्हणून होणारी त्यांची ओळख हा अनंतरावांना त्यांचा सन्मान वाटला. (शिष्याद् इच्छेत पराजयम्) हा अमृतप्रसंग अभिमानानं सांगत असताना अनंतरावांच्या चेहऱ्यावरले भाव वर्णनापलीकडले होते.

अनेक वर्षं अविचलपणे विज्ञानावरच्या डोळस निष्ठेनंच अनंतरावांच्या जीवननिष्ठा बनल्या आहेत. देवावर, कर्मकांडांवर त्यांचा अजिबात विश्वास नाही. विज्ञानाच्या खोलवर संस्कारांमुळे ते संपूर्णपणे नास्तिक बनले आहेत. देवाच्या अस्तित्वावर त्यांचा जराही विश्वास नाही. मानवी शरीर, आपलं अस्तित्त्व, अगम्य वाटणारा निसर्ग, याची सर्वाप्रमाणेच त्यांना उत्सुकता असली, तरी जसजशा विज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतील, तसतशी अव्यक्ताबद्दलची आपली जिज्ञासा पुरवली जाईल, अगम्य वाटणारी रहस्य उलगडलेली दिसतील, ही त्यांची श्रद्धा आहे. त्यामुळे अनंतरावांना जाणीवे-नेणिवेतल्या कशाचंही भय नाही. ‘सा विद्या या विमुक्तये’ या अबाधित सत्याची प्रचिती त्यांना आलेली आहे. त्यामुळे अनंतराव निर्भय आहेत, वैचारिक अंगानं मुक्त झालेले आहेत.

ते स्वतः गात नाहीत पण संगीत त्यांना चांगलं कळतं. रात्री दिवसभराचं काम आटोपलं की झोपण्यापूर्वी काही काळ ते संगीत ऐकतात, भीमसेन जोशी, कुमार गंधर्व, मोगुबाई कुर्डीकर, केसरबाई केरकर अशांसारख्या संगीतसम्राटांच्या सुरांत ते हरवून जातात. मग दैनंदिन कामं, त्यातल्या समस्या, आजूबाजूचं वातावरण, यांपासून ते अलग होतात. हे जग मागे पडतं आणि शुद्ध संगीताच्या निर्मळ, अपार्थिव जगात ते सामावून जातात. तो अद्भुत अनुभव त्यांचा सर्व शीण घालवतो, अवर्णनीय शांती मिळवून देतो. तिथं दुसऱ्या कशालाही स्थान नसतं.

दुसऱ्या दिवसाची कामं आता उद्याच समोर येणार - आज नाहीत. ■

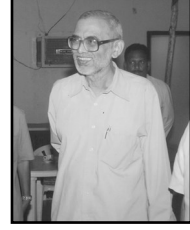
श्रीमती अचला जोशी

विश्वस्त,

मराठी विज्ञान परिषद

श्री. अ.पां. देशपांडे – एक जगन्मित्र

२०

श्री. श.ग. काळे

श्री. अ.पां. देशपांडे यांचा जन्म १५ डिसेंबर, १९४२ रोजी पुणे येथे झाला. त्यांचा अमृतमहोत्सव १५ डिसेंबर २०१७ रोजी कुडाळ येथे भरणाऱ्या मराठी विज्ञान परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनास जोडून नामवंत वैज्ञानिकांच्या उपस्थितीत साजरा केला जाणार आहे. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानतर्फे आणि व्यक्तीशः माझ्यातर्फे अ.पां. देशपांडे ना दीर्घायुष्य व निकोप आरोग्य लाभावे अशी या निमित्ताने शुभेच्छा व्यक्त करीत आहे.

माझा व श्री. देशपांडे यांचा स्नेह गेल्या २५ वर्षांपासून उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झालेला आहे. त्यांच्या व माझ्या जीवनक्रमात पुष्कळ साम्य आहे. त्यांच्याप्रमाणे माझाही जन्म पुणे येथे झाला आणि आम्हां दोघांचे शिक्षणही पुण्यात झाले. त्यातून विशेष म्हणजे आमचे दोघांचेही माध्यमिक शालेय शिक्षण नूतन मराठी प्रशाळा या त्याकाळी प्रख्यात असलेल्या शाळेत झाले. मी नूमवितून १९५६ साली तर श्री. देशपांडे नूमवितूनच १९५९ साली एसएससी झाले. तो काळ आठवला म्हणजे शाळेतील अनेक शिक्षकांच्या आठवणी येतात. विशेषतः संस्कृत रंगवून सांगणारे श्री. वि.मो. पंत, भारदस्तपणे मराठी शिकवणारे श्री. वि.ऊ. वैद्य, गणित शिकवणारे श्री. ऋतूपर्ण धोंडो वैद्य यांच्या स्मृती आमच्या दोघांच्याही मनात ठळकपणे आहेत. त्याचबरोबर या शाळेचे आदरणीय मुख्याध्यापक श्री वा.मा. दबडघाव व पर्यवेक्षक श्री. पु.रा. वझे यांच्या आठवणी येतात. माझ्याप्रमाणेच श्री देशपांडे यांनीही शालेय जीवनात नाटकात काम केले होते. मात्र गमंत अशी की, मी नूमवित असताना त्यांची माझी गाठभेट झाली नाही.

एसएससीनंतर मी स.प. कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला तर श्री. देशपांडे हे वाडिया इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये गेले. परंतु याही काळातील एक समान धागा म्हणजे पुण्यातील सुप्रसिद्ध विद्वान पंडित गो.म. जोशी. आम्ही दोघेही त्यांच्याकडे वेगवेगळ्या वर्षांत शिकायला जात होतो. पंडित गो.म. जोशी यांची विद्वत्ता अथांग होती. अनेक विषयांमध्ये त्यांनी अभ्यासपूर्वक प्रावीण्य मिळवले होते. असे म्हणतात की, त्याकाळी पुण्यामध्ये ‘सायंटिफिक अमेरिकन’ या विख्यात नियतकालिकाचे दोनच अंक येत असत – एक पुणे विद्यापीठात आणि दुसरा पंडित गो.म. जोशी यांच्याकडे. असे अष्टपैलू विद्वान गणित शिकविता शिकविता

आम्हांला इतर अनेक विषयांची ओळख करून देत असत. विविध विषयांवरील त्यांचे तिरकस भाष्य ऐकणे हाही एक आनंदाचा भाग होता. मी पुढे गणित विषयामध्ये पदवीचा अभ्यासक्रम घेतला तो केवळ त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे. श्री. देशपांडे यांना पंडित गो.म. जोशी यांच्या विषयी आत्यंतिक आदर व ममत्व असल्यामुळे त्यांनी त्यांच्यावर एक खास लेख लिहिला आहे.

प्रथम एक-दोन कंपन्यांमध्ये काम केल्यानंतर श्री. देशपांडे यांनी नोसिल (NOCIL) कंपनीत १९६७ ते १९९७ असे ३० वर्षे काम केले आणि कंपनीला फारसे भविष्य नाही हे त्यांच्या चाणाक्ष नजरेने ओळखल्याने त्यांनी स्वेच्छा निवृत्ती घेतली. मध्यंतरी, १९७२ मध्ये मराठी विज्ञान परिषदेच्या दादर विभागाने विज्ञान आणि संगीत अशी व्याख्यानमाला ठेवली होती. त्यामध्ये संगीतामुळे वनस्पतीची वाढ होते असे प्रा. रा.वि. सोवनी यांनी सांगितले. त्याला पूरक म्हणून श्री. देशपांडे यांनी आपल्या वडिलांनी केलेल्या प्रयोगांची माहिती दिली. ती ऐकून परिषदेचे एक कार्यकर्ते श्री. र.शि. वाशीकर यांनी त्यांना विज्ञान परिषदेच्या कामामध्ये सामील करून घेतले. श्री. देशपांडे यांची नियोजनपूर्वक काम करण्याची वृत्ती आणि कौशल्य, तसेच इतरांशी स्नेहसंबंध जोडण्याची शैली यामुळे मराठी विज्ञान परिषदेच्या यंत्रणेत त्यांची प्रगती होत गेली. गेली ४२ वर्षे त्यांनी विज्ञान परिषदेचे कार्यवाह म्हणून काम केले त्यांना असून विज्ञानप्रसारासाठी केंद्र शासनाचा राष्ट्रीय पुरस्कारही मिळाला आहे.

त्यांनी स्वतःच लिहिल्याप्रमाणे त्यांचे वडील धार्मिक व कर्मठ होते. आई देखील घरामध्ये सर्व सण-उत्सव वगैरे उत्साहाने व श्रद्धेने करत असे. पुण्यात असताना श्री. देशपांडेपण मन लावून पूजा करत असत. परंतु नोकरी निमित्त मुंबईला आल्यावर देव पुण्यात राहिले व श्री. देशपांडे यांचा पूजा आणि कुळाचाराचा संबंध सुटून गेला. त्यामुळे त्यांच्या विचारांत परिवर्तन होत गेले आणि ते पुर्णपणे नास्तिक झाले. एका अर्थाने विज्ञानप्रसाराचे काम करतांना जी बुद्धिप्रामाण्यवादी वृत्ती आवश्यक असते ती त्यांच्यामध्ये आपोआपच वाढत गेली. आज त्यांनी पूर्णपणे विज्ञानप्रसाराला वाहून घेतले आहे व भारतीय संविधानात वैज्ञानिक वृत्ती जोपासण्याचे जे मूलभूत कार्य विहित केले आहे त्याप्रमाणेच त्यांची वाटचाल चालू असते.

यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान आणि मराठी विज्ञान परिषद या दोन्ही संस्थांमध्ये निकटचे सहकार्य गेली अनेक वर्षे आहे. श्री. देशपांडे विज्ञान परिषदेच्या सर्व उपक्रमांमध्ये मनापासून लक्ष घालतात, मग तो उपक्रम गच्चीवरील शेतीचा असो किंवा विज्ञान विषयक ऑलिंपियाडचा असो. माननीय यशवंतराव चव्हाण यांच्या जन्म शताब्दीच्या वर्षात त्यांनी एक नाविन्यपूर्ण कल्पना लढविली व महाराष्ट्रामध्ये अनेक ठिकाणी संरक्षण विषयक शिबिरे घेतली. त्यांना उत्तम प्रतिसाद मिळाला. आजही प्रतिष्ठानच्या 'विज्ञानगंगा' या उपक्रमात त्यांचे मोलाचे सहकार्य मिळत असते.

श्री. देशपांडे यांनी आपल्या निरागस व निःस्वार्थी वृत्तीमुळे आणि स्नेहपूर्ण स्वभावामुळे हेवा वाटण्यासारखा लोकसंग्रह केला आहे. त्यामुळे आज श्री. अ.पां. देशपांडे म्हणजे मराठी विज्ञान परिषद असे समीकरण लोकमानसात रुजलेले आहे. मराठी विज्ञान परिषदेच्या उत्कर्षामध्ये परिषदेशी संलग्न असलेल्या अनेक विख्यात वैज्ञानिकांचा सहभाग आहे, तसाच श्री. देशपांडे यांचाही आहे. त्यांच्यासारखा कार्यवाह असणे हे संस्थेच्यादृष्टीने अत्यंत लाभदायक ठरलेले आहे. पुढील आयुष्यात त्यांची व विज्ञान परिषदेची उत्तरोत्तर उन्नती होत रहावी ही शुभेच्छा. ■

श्री. श.गं. काळे

सरचिटणीस, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई

‘अपां’ – शिस्तप्रिय संघटक-कार्यकर्ता-संयोजक

२१

श्री. कुमार केतकर

वैचारिक क्षेत्रात सातत्याने, शिस्तीने आणि प्रसिद्धीच्या झोतापासून दूर राहून निःस्पृहपणे काम करणारी माणसेच आपल्या समाजातील विवेक आणि संस्कृति जपतात आणि समृद्ध करत राहतात. मला अशी बरीच माणसे माहीत आहेत. पण ‘बरीच’ असे म्हटले तरी एकूण समाजाच्या विशाल विस्तारात त्यांची संख्या कमीच असते. साधारणपणे ह्या व्यक्तीच संस्था उभ्या करतात आणि चालवतात.

अ.पां. देशपांडे अशा व्यक्तींमधले एक. मधुकर गोगटे या तपस्वी व्यक्तीच्या पुढाकाराने, सर्जनशीलतेने आणि त्यांच्यासारख्याच सहकाऱ्यांनी ‘मराठी विज्ञान परिषदे’ ची स्थापना केली. ज्ञान-विज्ञान प्रसार, जिज्ञासा आणि चौकस बुद्धीची प्रेरणा, आणि समाजाबद्दलची संवेदना सळसळती ठेवणे अशी उद्दिष्ट!

पैसे, प्रतिष्ठा आणि प्रसिद्धी यापैकी काहीही मिळण्याची शक्यता या उद्दिष्टांपासून नाही. ‘अपां’ आणि ‘सपां’ या बंधुंची माझी ओळख होती पण जुजबी! सुमारे २५ वर्षांपूर्वी मी ‘महाराष्ट्र टाइम्स’चा संपादक असताना ‘सपां’ विज्ञान, गणित, वैज्ञानिक, नवे-जुने वैज्ञानिक सिद्धांत या विषयांवर लेख घेऊन येत असत. अतिशय कठीण विषय सोपा करून वाचकांपर्यंत पोचविण्याची त्यांची जिद्द विलक्षण असे. अनेकदा ते माझ्याकडून तेथेच लेख वाचून घेत आणि प्रतिक्रिया व असल्यास सूचना विचारीत. ‘सपां’ बरोबर कधी कधी ‘अपां’ असत. मात्र ‘अपां’ची चर्चा वृत्तपत्रे, विज्ञान प्रसार आणि वाचक यांना कसे जोडता येईल यासंबंधी असे. ‘सपां’ लेखक आणि ‘अपां’ संघटक-कार्यकर्ता-संयोजक!

पुढे लोकसत्ताचा संपादक झाल्यानंतर त्यांच्या आणि माझ्या चर्चेतून दैनिकात विज्ञान-स्तंभ सुरू करायचे ठरले. डोळ्यासमोरचा वाचक होता शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि कुतूहल जागृत असलेला वाचक.

‘अपां’ कडून कधीही वेळ न चुकता स्तंभ-लेख येत असे. वृत्तपत्रमाध्यमात वेळ आणि शब्दसंख्या या दोन गोष्टींची शिस्त पाळावीच लागते. ती ते पाळत इतकेच नव्हे तर विषय कोणते निवडायचे, त्यातील प्रयोगशीलता, वैज्ञानिक विचार व सिद्धांत वाचकांपर्यंत कसे न्यायचे या सर्व बाबींचा विचार त्यांनी

केलेला असे.

पुढे त्यांच्याच आग्रहावरून मी 'मविप' चा विश्वस्त होण्याचे मान्य केले. त्या विश्वस्त-बैठकींमध्ये जयंत नारळीकर, विजय केळकर, प्रभाकर देवधर अशी दिग्गज मंडळी असत. पण 'अपां' वर त्यामुळे कुठलेही दडपण येत नसे. बैठकीचा 'अजेंडा' आणि पुढे कोणते कार्यक्रम घ्यायचे याबाबत त्यांच्या मनात पक्की योजना असे. त्या बैठका वेळेत संपत, कधीही रेंगाळत वा हेंदकाळत नसत. 'मविप' चे वार्षिक समारंभ किती नेटकेपणाने आयोजले जातात हे ज्यांनी पाहिले आहे त्यांना पडद्यामागे राहून 'अपां' किती बारकाईने सर्व गोष्टी पाहात असतात हे अनुभवाला आलेले आहे.

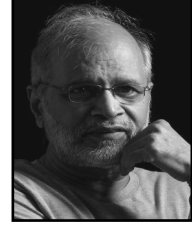
विविध स्वभावांच्या, विविध प्रकारचा काळ असणाऱ्या आणि विविध प्रवृत्तींच्या माणसांना एखाद्या संघटनेच्या/चळवळीच्या सुत्रात ओवणे फार कठीण असते. गोगटे या बाबतीत सर्वंकष सिद्ध आणि तज्ज्ञ, तर 'अपां' अस्सल अनुयायी! पण 'अपां' केवळ अनुयायी नव्हेत. त्यांनी 'मविप' ला विज्ञानाच्या संकुचित व्याख्येपलीकडे नेले आहे. प्रश्न शहर नियोजनाचे असोत वा प्रदूषणाचे, शिक्षणाचे असोत वा सामाजिक भान ठेवण्याचे - 'अपां' त्यात लक्ष घालतात. सुलक्षणा महाजनांसारख्या शहर तज्ज्ञ व्यक्तीला एका वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष करण्यात, डॉ. भानुशालींचा गौरव करण्यात, प्रो. श्रीराम अभ्यंकरांचा 'गणिती गौरव' करण्यात आणि डॉ. बाळ फोंडके यांच्याकडून बौद्धिक-वैचारिक-वैज्ञानिक सहकार्य घेऊन विज्ञान पत्रिका चालविण्यात - म्हणजे एकाच वेळेस अनेक गोष्टी करण्यात (मल्टी-टास्किंग) 'अपां' इतके तरबेज आहेत की त्यांना दोनपेक्षा जास्त हात असावेत आणि चोवीस तासांपेक्षा त्यांच्या दिवसात अधिक तास असावेत, असेच वाटते.

त्यांच्या आयुष्याला अधिक तासच नव्हे तर आणखी अनेक वर्षे मिळवीत अशा शुभेच्छा! ■

श्री. कुमार केतकर

विश्वस्त (२००६ ते २०११),

मराठी विज्ञान परिषद

श्री. निळू दामले

मराठी विज्ञान परिषदेच्या मुख्यतः पत्रिका आणि शहरी शेती या दोन प्रकल्पांमध्ये मी बराच काळ सक्रिय होतो. या निमित्तानं इतर मंडळींसोबत अपांबरोबर बैठका होत. बैठका दीर्घ असत. कधी कधी दोनदोन दिवसांच्या. कधी अपांच्या घरी, कधी मुंबईबाहेर कुठं तरी, कधी परिषदेच्या कार्यालयात.

मराठी विज्ञान पत्रिकेचं रूप बदलणं आणि ती लोकप्रिय करणे असा प्रयत्न अपांनी केला. या प्रयत्नात नाना प्रकारची माणसं गुंतवली. वैज्ञानिक होते, शिक्षक होते, इंजिनियर होते, पत्रकार होते. प्रत्येक माणूस म्हणजे एक स्वतंत्र प्रकरण असे. तसं असतं आणि असायलाही हवं. प्रत्येकाचे कंगोरे असत. ते सर्व सांभाळून मंडळींची मोट अपांनी बांधली. पत्रिका सुधारली, माणसंही टिकवली.

पत्रिका चालवणं म्हणजे एकीकडं पत्रकारी होती तर दुसरीकडं त्याचं अर्थकारण होतं. सामान्यतः विज्ञानासारख्या विषयाला वाहिलेली आणि सार्वजनिक हिताला महत्व देणारी पत्रं चालत नाहीत असा अनुभव आहे. बैठकींमध्ये पत्रिकेचं अर्थकारण या विषयावर खडाजंगी होत असत. अपांनी मार्ग काढला. पत्रकारी बऱ्यापैकी होईल याची काळजी घेत घेत स्वतंत्रपणे अपांनी पत्रिका स्वतःच्या पायावर उभी केली.

शहरी शेती हा विषय फार गुंत्याचा होता. प्रा. श्रीपाद अच्युत दाभोलकर हे या प्रयोगाचे प्रणेते होते. विज्ञान शिकवण्याचा पाया प्रयोगच असला पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. गच्चीवरची शेती करताना नुसती शेती करायची नाही तर तीत भाग घेणाऱ्यांना प्रयोग करायला लावायचे यावर त्यांचा भर होता. त्यात त्यांनी स्वतः विकसित केलेली वैज्ञानिक शिक्षणाची पद्धतही होती. विज्ञान, प्रयोग, शिक्षण या तीनही गोष्टी समाजाच्या परिचयाच्या नाहीत आणि संघटित शिक्षण क्षेत्राला तर त्या नकोच असतात.

शहरी शेतीचा दुसरा महत्वाचा घटक होते डॉ. रमेश दोशी. ते यशस्वी उद्योजक आणि व्यवहारी होते. पण त्यांचं हे व्यक्तीमत्व त्यांनी झाकून ठेवलं आणि दाभोलकरांवरच्या निष्ठेपायी ते शहरी शेतीत उतरले.

त्यासाठी त्यांनी भरपूर पैसे आणि वेळ दिला. दाभोलकरांच्या अगदीच विसंगत असे दोशी यांचे विचार होते.

अपांनी दाभोलकर आणि दोशी यांना एकत्र आणलं. दोघांचे कंगोरे दुर्लक्षून अपांनी दोशींची साधनं आणि दाभोलकरांचे अवलिया विचार यांची सांगड घातली. एक अद्भुत गोष्ट घडली. मोजक्या कां होईना लोकांना विज्ञान आणि शिक्षणाचा अनुभव मिळाला, पिशवीत, मातीच्या ढिगावर, विटकरांच्या चळतीवर, पिंपांमधे द्राक्षांचे वेल आणि भुईमुग लोकांना पहायला मिळाला. जगभरात शेती आहे, शेती शिकवणाऱ्या चाकोरीसंस्था आहेत, पण प्रयोग आणि ज्ञानाचा मागमूस नाही. दाभोलकर आणि दोशींच्या प्रयत्नानं विज्ञान शिक्षणाचा एक अद्भुत प्रयोग मराठी विज्ञान परिषदेच्या गच्चीवर सिद्ध झाला. सार्वजनिक संस्था म्हटली की नाना प्रकारची माणसं तिथं येतात. प्रत्येक माणसाच्या स्वतःच्या खोडी, अस्मिता, टोकाचे विचार असतात. प्रत्येक माणूस सामान्यतः स्वतःला वेगवेगळ्या प्रकारे थोर माणूस मानून सार्वजनिक कार्यात येत असतो. प्रत्येकाला आपण इतरांपेक्षा वेगळे आणि बहुधा जास्त प्रतीचे आहोत असं खात्रीनं वाटत असतं. हे सारं व्यक्त करण्याचं एक स्वस्त साधन म्हणून सार्वजनिक कार्याकडं पाहिलं जातं. निरलसपणे सार्वजनिक कार्याकडं येणारी माणसं थोडीच आणि मोजकी असतात. तर अशी नाना प्रकारची माणसं परिषदेच्या कामासाठी एकत्र केल्यानंतर त्यांची मोट बांधणं हे फार कष्टाचं काम असतं. ही मोट चालवत असताना स्वतःचे कल आणि कंगोरे यांची भर न घालता, ते आटोक्यात ठेवून काम पुढं सरकवत रहाणं हे एक फार क्वचित आढळणारं कसब अपांजवळ आहे.

शहरी शेती अजूनही चालू आहे. विज्ञान परिषद पत्रिका अजूनही चालू आहे. याचं कारण अपां अजूनही शिल्लक आहेत. शरद नाईक, चिं.मो. पंडित असे त्यांचे सहकारी शिल्लक नसल्याचं दुःख अपांना जरूर आहे, पण जे शिल्लक आहेत त्यांच्यासकट संस्था चालवत रहाणं, संस्था पुढं नेणं, सतत नवे प्रकल्प निर्माण करणे हा उद्योग अपां अजूनही करत आहेत. पंचाहत्तर वर्षांचे झाले तरीही.

त्यांच्यासोबत काम केलं की बरंच शिकायला मिळतं. फुकटची शिकवणी. अर्थात अपां कोणालाही फुकट काही देणार नाहीत. शिकवणी लावली की बदल्यात ते कामंही करून घेतात. ते शिकवणी घेणाऱ्याला कळतही नाही.

छान चाललंय. ■

श्री. निळू दामले

माजी संपादक,

मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका

तरुण विज्ञान प्रसारकांचे रोल मॉडेल : अ.पां.

२३

श्री. शैलेश माळोदे

अ.पां. देशपांडे उर्फ आम्हां सर्वांसाठी अ.पां. ची ओळख नेमकी केव्हा झाली सांगता येणे कठीण आहे, असं नेहमीचं गुळगुळीत वाक्य लिहून मी लेखाची सुरुवात करणार नाही; कारण त्यांची ओळख नक्की केव्हा झाली हे मला नीट आठवतं. आकाशवाणी मुंबई केंद्रावरून ‘परिसर’ नावाची पर्यावरण विषयक मालिका सुरू होती. पहिलं वर्ष म्हणजे १ ऑक्टोबर, १९९५ ते ३० सप्टेंबर, १९९६ या एका वर्षासाठी मराठी विज्ञान परिषदेनं (म.वि.प.) त्यासाठी दैनिक संहिता (पाच मिनिटांची म्हणजे सुमारे ४५० ते ५०० शब्द) पुरवावी असं ठरलं होतं. तत्कालीन केंद्र संचालक श्री. एस. वेणुगोपाल रेड्डी याबाबत खूपच आग्रही होते. श्री. जयंत एरंडे तेव्हा उपसंचालक म्हणून रुजू झालेले नव्हते. ते काही महिने नंतर, खरं तर १९९५च्या नंतर आले होते. डॉ. किशोर कुलकर्णी त्यावेळी विज्ञान विभाग सांभाळत होते. त्यानंतर माझ्याकडे या विभागाचा भार स्वतंत्रपणे सोपवून डॉ. कुलकर्णी अधिक ‘महत्त्वाचा’ म्हणजे समन्वय विभाग सांभाळू लागले आणि मला कार्यक्रम निर्मितीबाबत मार्गदर्शन करू लागले. त्यावेळी श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्याशी माझा प्रथम संपर्क आला. संहिता वेळेत उपलब्ध करून देण्याची समन्वयक म्हणून जबाबदारी त्यांनी स्वीकारली होती. आठवण करून दयावी अशी संधी मला लाभली नाही कारण अ.पां. ची व्यवस्थित चोख, टापटिपीची कार्यशैली, कुठलाही कागद निर्णयावाचून ठेऊन दयायचा हे बहुधा त्यांच्या रक्तातच नाही. त्यात ‘नोसिल’ कंपनीमधील कॉर्पोरेट संस्कृतीचा परिणाम आणि मूळ पुणेकरी बाणा या दोघांचाही कदाचित सहभाग असावा असं मला वाटतं.

‘परिसर’ मालिका पूर्ण झाल्यानंतर मराठी विज्ञान परिषदेनं आकाशवाणी मुंबईच्या संबंधित अधिकाऱ्यांचा एक छोटेखानी सत्कार समारंभ आयोजित केला होता. त्यावेळी अ.पां.शी अधिक मोकळेपणानं चर्चा झाली. त्यापूर्वी अंबरनाथला २८ एप्रिल, १९९६ ला म.वि.प.चा वर्धापन दिन साजरा झाला होता. तेव्हा देखील त्यांच्याशी बऱ्यापैकी संपर्क आला होता. नवीन लोकांना संस्थेशी जोडून घ्यावं असं त्यांचं मत असल्याचं त्यावेळी प्रथम जाणवलं. नंतर हळुहळू मराठी विज्ञान परिषदेत माझं जाणंयेणं सुरू झालं.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या 'पत्रिका' या मासिकासाठी १९९५ चे 'धन्वंतरी' पारितोषिक मिळालेले ज्येष्ठ अस्थिरोग तज्ज्ञ डॉ. नंदू लाड यांची मुलाखत मी घ्यावी असं अ.पां.नी ज्येष्ठ पत्रकार श्री. निळू दामलेंना सुचविलं आणि मग तसं रीतसर पत्र देखील पाठविलं. त्या मुलाखतीनंतर पत्रिकेच्या संपादक मंडळाच्या बैठकित माझा राबता वाढू लागला. त्यानंतर श्री. निळू दामले यांच्या सल्लामसलतीतून अनेक नवनवीन विषय 'पत्रिके'तून आणण्याचं भाग्य मला लाभलं. अ.पां.चा या सर्वाना पाठींबा होता. अनेक मुखपृष्ठ कथा मी लिहिल्या.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या १९९६च्या वडोदरा (बडोदा), १९९७च्या मडगाव (गोवा) आणि १९९८च्या पुणे येथील अधिवेशनांच्या कालावधीत अ.पां.च्या स्नेहाचा मला खूप अनुभव आला. मराठी विज्ञान परिषद त्यावेळी वृद्ध लोकांचा क्लब ठरतोय अशी माझी भावना होती. हे मी त्यांना वारंवार स्पष्टपणे सांगितले आणि नवीन रक्तास वाव देण्यासाठी अनुकूल वातावरण हवं असंही सुचविलं. अ.पां.नी माझं बोलणं बऱ्यापैकी गांभीर्यानं घेतल्याचं त्यावेळी जाणवलं नाही, तरी पुढं संपादक मंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांमधील काही बदलातून 'इमेज मेक ओव्हर'चे त्यांचे प्रयत्न दिसायला लागले होते.

माझं विज्ञान लेखन देखील त्याच सुमारास म्हणजे १९९६पासून जोमानं सुरू होतं. त्याचवर्षी विज्ञान लेखकांची पहिली राष्ट्रीय परिषद यशवंतराव चव्हाण केंद्रात भरली होती. अ.पां.नी विविध भाषक लेखकांच्या गटातर्फे सरकारला ज्या शिफारसी पाठवायच्या होत्या, त्यांमधील मराठी लेखकांच्या गटाच्या शिफारशी इंग्रजीतून मांडण्याची जबाबदारी माझ्यावर सोपविण्याचं कसब त्यांनी जाणीवपूर्वक अंगी भिनवल्याचं जाणवतं. या विज्ञान लेखकांचं राष्ट्रीय केंद्र (नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स - एनसीएससी) मराठी विज्ञान परिषदेच्या इन्फ्रास्ट्रक्चरमध्ये स्थापन करण्याचं ठरलं आणि अ.पां. त्याचे अध्यक्ष बनले. त्यानंतर २००० मध्ये पुणे येथील आयुकामध्ये एक आंतरराष्ट्रीय परिषद आयोजित करण्यात आली त्याचे प्रोसिडिंग्स इंग्रजीतून लिहिण्याची जबाबदारी त्यांनी माझी पत्नी मृणालकडे सोपवली. कॅसेटवरील ध्वनीमुद्रणावरून हे प्रोसिडिंग्स तयार करण्याचं किचकट काम पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी मृणालला वारंवार प्रोत्साहित केलं आणि मग सरतेशेवटी हे काम पूर्ण झालं.

जेव्हा 'परिसर' मालिकेची स्वतंत्र जबाबदारी मी सांभाळली तेव्हा देखील त्यांनी लेखक म्हणून अगदी शेवटच्या क्षणी विनंती केल्यावरही डेडलाईन पाळली होती. आकाशवाणीवरून प्रसारीत होणारे विज्ञानविषयक सर्व कार्यक्रमांकडे देखील त्यांचं बारीक लक्ष असे. अनेकदा ते त्या त्याविषयी माझ्याशी दूरध्वनीवरून चर्चाही करत.

विज्ञानविषयक कार्यक्रमांची जबाबदारी हाताळण्याच्या माझ्या दुसऱ्या कारकीर्दीमध्ये मी आकाशवाणीच्या सुवर्ण अभिलेखागारात वैज्ञानिकांच्या रेडिओ आत्मकथनाची भर घालण्याचा निर्णय जयंत एरंडे सरांच्या अनुमोदनाअंती घेतला. तेव्हा डॉ. वसंत गोवारीकर यांची मुलाखत मराठी आणि इंग्रजीतून अ.पां. देशपांडे यांनी घेतली. हा प्रकल्प खूपच महत्वाकांक्षी होता आणि रेडिओ आत्मकथनाच्या माध्यमातून तो खूपच यशस्वीही ठरला. डॉ. गोवारीकर त्यावेळी म.वि.प. चे अध्यक्ष नव्हते. २००४ या वैज्ञानिक जागृती वर्षाचे निमित्त साधून हा प्रकल्प पुढं नेण्यात आला. विज्ञानप्रसाराची एकही संधी न गमावणाऱ्या अ.पां. नी यात आकाशवाणीला उचित सहकार्य देण्याचा भरपूर प्रयत्न केला.

विज्ञान कक्षाच्या जबाबदारीच्या दुसऱ्या कारकीर्दीमध्ये मला व्यवस्थापकीय आणि प्रशासकीय

जबाबदाऱ्या खूप होत्या. २००५ साली अ.पां. देशपांडे यांनी चाळिसाव्या म.वि.प. विज्ञान अधिवेशनाचे निमित्त साधून मुंबई आकाशवाणीच्या विज्ञान कक्षाचा सत्कार विज्ञान प्रसारातील योगदानाबद्दल घडवून आणला. श्री. जयंत एरंडे आणि मला या प्रसंगी ‘सन्मानकाऱ्यांशी बातचीत’ या कार्यक्रमात सहभागी होण्याची संधी दिली. २००३ ते २००८ पर्यंत मी आकाशवाणीच्या विज्ञान विभागाची धुरा सांभाळली; त्यानंतर माझी साताऱ्याला बदली झाली. २००९ साली हैद्राबादच्या सी.सी.एम.बी. संस्थेत भरलेल्या विज्ञान प्रसारकांच्या परिषदेतील सांस्कृतिक कार्यक्रमात प्रसिद्ध गायक संजीव अभ्यंकर यांची ओळख आणि सूत्रसंचालन करण्याची जबाबदारी त्यांनी माझ्यावर सोपविली. तसंच ‘विज्ञान प्रसार’तर्फे आकाशवाणीसाठीच्या विशेष विज्ञान मालिकेत काही भाग लिहिण्यासाठी त्यांनी मृणालला बोलावले. मराठीत ‘विज्ञान तंत्रज्ञान कोश’, ‘मराठी विज्ञान परिषद पत्रिके’चा भस्मांवरील विशेषांक, त्यानंतर डीव्हीडी किंवा सीडी स्वरूपात विज्ञान-तंत्रज्ञान कोश काढणं अशा विविध प्रकल्पांसाठी अ.पां.चं प्रशासकीय आणि संघटनात्मक कौशल्य वाखाणण्याजोगं असल्याचा थेट अनुभव मला घेता आला.

रायपूरला २०१२मध्ये भरलेल्या विज्ञान परिषदेत त्यांनी मला ‘इनोव्हेशन अँड एनर्जी’ या सत्रामध्ये ग्रासरूटस् इनोव्हेशन्ससाठी एक प्रेझेंटेशन देण्याचं आमंत्रण एनसीएससी मार्फत दिलं. रायपूरला त्यांच्याबरोबर गप्पा मारण्याची एक चांगली संधी मिळाली होती. त्यावेळी मी नाशिकला होतो. दरम्यानच्या काळात मुंबईहून सातारा, नाशिक, रत्नागिरी आणि पुन्हा नाशिक अशी माझी फिरती होती. म.वि.प. शी माझा दैनंदिन संबंध कमीच झाला होता. तरीही अ.पां. मला बऱ्याचदा आवर्जून फोन करित. विश्वकोश मंडळाच्या विज्ञान विषयक नोंदीसाठी त्यांनी मला इ-मेल द्वारे कळवलं आणि माझा सहभाग सुनिश्चितही करवला.

अ.पां. तसे वर्कोहोलिकचं म्हणायला हवेत. मधे हृदयविकाराचा त्रास होऊन गेल्यावर त्यांनी वेग काहीसा कमी केला तरीही काम करण्याचं सोडलं नाही. आज मराठी विज्ञान परिषद आणि नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स इत्यादी अनेक संस्थांचा कारभार बघतानाच त्यांनी लेखन, भाषणाद्वारे विज्ञान प्रसाराचं व्रत काही सोडलं नाही.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या एखादया उपक्रमास अर्थिक हातभार लावण्याची माझी आणि मृणालची खूप इच्छा होती. अ.पां.शी याबाबत संपर्क केल्यावर त्यांनी विचार करून उपक्रम सुचविण्याचं मान्य केलं. माझ्या सासऱ्यांच्या नावे आठवी-नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठीच्या विज्ञान परीक्षांसाठी पारितोषिक देण्याचं त्यांनी सुचवलं. त्यासाठी ११ फेब्रुवारी, २०१७ ला आम्ही परिषदेत आलो. अ.पां.नी स्वतः जातीनं सर्व प्रक्रिया पूर्ण करण्याकडे लक्ष दिले.

इतकं बारीक लक्ष, सर्व डिटेलसचं भान लोकांना समजावून देत त्यांना बरोबर घेऊन संस्थेचं कार्य पुढं नेण्याची त्यांची हातोटी नेहमीच एक रोल मॉडेल म्हणून सर्वांना प्रेरणादायी ठरत राहिल यात वाद नाही.

अ.पां.नी पंचाहत्तरी ओलांडली असली तरी त्यांचा सळसळता उत्साह अजूनही आमच्यासारख्या तरुणांना लाजविणारा आहे. अमृतमहोत्सवी अ.पां.ची म.वि.प.चे कार्यवाह म्हणून कारकीर्द सुवर्णमहोत्सवी होवो हीच सदिच्छा. ■

श्री. शैलेश माळोदे

विज्ञान लेखक आणि प्रसारक

‘मॅन विथ मिशन’! अ.पां. देशपांडे

२४

श्री. दिनकर गांगल

मला अ.पां. देशपांडे यांचे पूर्ण नाव आत्ता आत्तापर्यंत माहीत नव्हते. हे अ.पां. आणि त्यांचे भाऊ स.पां. दोघेही जवळचे. दोघांच्या भेटी वेगवेगळ्या पण वारंवार व्हायच्या. दोघांना विज्ञान विषयाची आस्था - अपां. संघटनेच्या, कार्यक्रमाच्या बाजूने अधिक जात आणि सपां. लेखन-संशोधनाच्या अंगाने. अपां. विलक्षण संघटना कार्यतत्पर आणि कार्याकुशलही. सपां. यांची बुद्धी शोधक. दोघेही त्यांच्या त्यांच्या कामात तपशिलांना पक्के. त्यामुळे त्यांचे त्यांच्या कामाच्या बाबतीतील संदर्भ कधी चुकणार नाहीत. अपां. यांच्या कार्यकौशल्यामुळेच ‘मराठी विज्ञान परिषद’ उभी राहिली, बहरली, फुलाफळां आली! मराठी विज्ञान परिषदेने गतवर्षी सुवर्णमहोत्सव साजरा केला. अपां. त्या पन्नासपैकी एकेचाळीस वर्षे परिषदेचे कार्यवाह आहेत. परिषदेची वास्तू जेवढी पक्की, दणकट आणि कार्यमग्न तेवढेच अपां. हे व्यक्ती म्हणून त्या गुणानिशी कामाला चोख आहेत. किंबहुना उलटपणे, अपां. च्या त्या गुणांमुळेच ‘मराठी विज्ञान परिषदेची’ वास्तू सतत कार्यमग्न असल्याचे जाणवते असे म्हणणे जास्त उचित ठरेल. अपां आणि सपां या बंधूंचा परिचय अर्थातच ‘ग्रंथाली’ त झाला आणि ग्रंथाली आणि परिषदेत वाढला. अपां तर आमच्या ‘ग्रंथाली-ज्ञानयज्ञा’ च्या सल्लागार मंडळाचे सदस्य होते. त्या द्वैमासिक बैठका बऱ्याचवेळा एकनाथ ठाकूर यांच्या कार्यालयात होत. तेथे अपां खेळकरपणाने सर्व गोष्टी सांगत. ठाकूर, सुभाष भेंडे, सुरेशचंद्र नाडकर्णी हे अन्य सदस्य गोष्टीवेल्हाळ, तर अरविंद टिकेकर ग्रंथालयशास्त्रात मुरलेले. अपांदेखील गमती सांगत, परंतु चर्चेच्या मूळ मुद्द्यावरून हटत नसत. ते मुद्द्यावर येऊन विषय पुढे नेण्याचा आणि बैठक वेळेत संपवण्याचा सतत प्रयत्न करत. त्यांच्या शिस्तीच्या अशा कटाक्षांमुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वास भारदस्तपणा आला आहे. अपां यांना विज्ञान वगळता अन्य अनेक विषयांतही रस आहे. संगीत, आयुर्वेद हे तर त्यांचे लाडके! त्यांच्या संग्रही वामन देशपांडे यांच्या अनेक आठवणी आहेत. तसेच स.ह. देशपांडे हे त्यांचे दुसरे काका. स.ह. हे चिकित्सक बुद्धिवंत. अपां त्या दोघांबद्दल व एकूणच देशपांडे मंडळीबद्दल आस्थेने आणि आत्मीयतेने बोलतात.

पण त्यापैकी अपां हे मिश्रणच वेगळे आहे. त्यांच्याजवळ हकीगती, किस्से अगणित, पण त्यांचे बोलणे नेमस्त, मुद्द्याला धरून व मुद्द्यापुरतेच. त्यांच्या तोंडी अवांतर गप्पा येणार नाहीत. ज्या गोष्टी सांगतील त्यांना सुसंस्कृततेचा, रसिकतेचा स्पर्श. मी त्यांना ते पंचेचाळीस पन्नास वर्षांचे असल्यापासून पाहत आहे. ते सतत नीटनेटके व सभ्य गृहस्थ – मॅन विथ मिशन असल्यासारखे त्यांचे वर्तन – पण अलीकडेच एक घटना घडली. अरुण साधूच्या मृत्यूनंतर अपां चा फोन आला, म्हणाले, ते सतरा वर्षांचे असताना त्यांची व साधूंची पहिली भेट पुण्यात झाली होती. मग त्यांनी ती जुनी सर्व हकीगत तपशीलवार सांगितली, मी ऐकलीही, पण माझ्या मनी हाच प्रश्न, की अपां सतरा वर्षांचे कसे दिसत असतील? असेच साधे पण नीटनेटके कपडे घातलेले सभ्य, नेमस्त, सुसंस्कृत? की त्यावेळी त्यांनी वयाला शोभेलसा चहाटळपणा, पांचटपणा केला असेल?

किस्से सांगणे ही त्यांची खासियत. अपांच्या लक्षातही राहते फार चांगले. ते अभ्यासकही उत्तम आहेत. त्यांच्या पंचाहत्तर वर्षांच्या आयुष्यातील साडेसातशे किंवा साडेसात हजार प्रसंग असे पुस्तक सहजपणे निघू शकेल आणि त्यामध्ये येणाऱ्या व्यक्ती कोण?... तर ए.पी.जे. अब्दुल कलाम, रघुनाथ माशेलकर, अनिल काकोडकर, भीमसेन जोशी, बा. भ. बोरकर, कुसुमाग्रज, सुशिलकुमार शिंदे अशी विविध क्षेत्रांतील शेकडो मातब्बर माणसे. मराठी माणसे आणि त्यांचे कार्यकर्तृत्व हाही अपांच्या आस्थेचा विषय आहे. अपांना ती माणसे आणि त्यांच्या गोष्टी आठवतात कशा? याचा सतत अचंबा वाटतो.

अपांना ते हाडाचे वैज्ञानिक असल्यामुळे भौतिक जीवनाबद्दल खूप कुतूहल असते. त्यामुळेच त्यांना विविध विद्याशाखामधील घडामोडी जाणून घ्यायला, त्यांच्याशी जोडून घ्यायला आवडते. ते त्यात सामील होतातही पण औपचारिकता सांभाळून. रीतीप्रमाणे वागणे, उपचार सांभाळणे हा त्यांच्या वर्तनव्यवहारातील शिस्तीचा भाग आहे.

अपां हे वृत्तीनेच विज्ञान प्रसारक असावेत. त्यामुळे ते ‘मराठी विज्ञान परिषदे’ मध्ये एवढा प्रदीर्घ काळ नियमित व मनःपूर्वक काम करत राहिले. त्यांच्या त्या कारकिर्दीत अनेक माणसे आली-गेली. अपांकडे त्यांच्या संबंधीच्या गोष्टींचा संचय होत राहिला. मात्र त्यांनी त्या गोष्टींचा खूप सारा परिणाम स्वतःवर होऊन दिला नाही. ‘मराठी विज्ञान परिषदे’ चे जे ध्येय ठरले होते, त्या ध्येयाने ते व्रतस्थपणे, निष्ठेने काम करत राहिले. त्या ओघात त्यांनी लेखनही भरपूर केले. वर्तमानपत्रांत, नियतकालिकांत, आकाशवाणीसाठी, दूरदर्शनसाठी... अशी सारी माध्यमे त्यांनी हाताळली. पुस्तके लिहीली. लेखन-कथन केले ते विज्ञानपर गोष्टींचे. त्यांची वैज्ञानिकांची चरित्रे चोख, मुद्देसूद आहेत. त्यांच्या डोक्यात आडाखे पक्के असतात. ते त्यांस धरून पुढे जातात. त्यामुळे त्यांच्या लेखनात-कथनात पाल्हाळ नसतो. हल्ली वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी यांना मोजकी शब्दसंख्या लागते. अपां यांनी लिहिलेली ‘कॉपी’ तशी असते. त्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व प्रकटते.

‘मराठी विज्ञान परिषदे’त तर त्यांनी अनेक नवनवीन उपक्रम राबवले (*संपादकीय टीप* : त्यांची सविस्तर माहिती अ.पां. देशपांडे लिखित ‘मराठी विज्ञान परिषद - नाबाद ५१’ या पुस्तकात मिळेल). त्यांनी शालेय मुलांना विज्ञानाशी जोडून घेण्याचा प्रयत्न केला. निसर्ग शेती, गच्चीवरील फुलबाग अशा विषयांच्या कार्यशाळा घेतल्या. परिषदेचे मासिक हेतुपूर्ण करून शाळाशाळांपर्यंत नेले. त्यांनी वार्षिक संमेलनांना अधिकाधिक अर्थपूर्ण, टोकदार व कालानुरूप बनवण्याचा ध्यास ठेवला. त्यामुळे विज्ञान

संमेलनाचे अध्यक्ष आणि त्यांनी भाषणासाठी निवडलेले विषय यांबद्दल सतत उत्सुकता निर्माण होत गेली.

अपां कार्यकर्त्यांची संघटनेतील जबाबदारी व त्याची मर्यादा अचूक व काहीशा कठोरपणे जाणतात. त्यामुळे परिषदेच्या विविध उपक्रमांतून, संमेलनांतून नव्या कल्पना-संकल्पना निघाल्या, की अपां त्यांबद्दल भरभरून एखाद्या प्रसिद्धिप्रमुखाप्रमाणे बोलतात, पण त्यापाठीमागे धावत जात नाहीत. ‘मराठी विज्ञान परिषद’ विज्ञानप्रसारासाठी आहे, त्यामुळे अपां चे धोरण व वर्तन योग्यच आहे. अपां अशा संकेतांना चुकायचेच नाहीत. पण त्यामुळे माझ्या दृष्टीने एक घोटाला असा होतो, की त्या कल्पना-संकल्पना जिथे आणि जशा निर्माण झाल्या तेथे आणि तशा परिस्थितीत कुंठित राहतात किंवा त्यांचा विकास-विस्तार झाला तर तो त्या, त्या व्यक्तीकडून तिच्या तिच्या मर्यादांत राहतो. त्यासाठी ‘मराठी विज्ञान परिषदे’ चे व्यापक व्यासपीठ त्यांना सतत उपलब्ध असत नाही. उदाहरण सांगायचे तर डॉ. शांताराम गोविंद काणे हे २०१३सालच्या लोणावळा येथे भरलेल्या विज्ञान अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. त्यांनी आयुर्वेदातील सिद्धतेलांबाबत मूलभूत स्वरूपाचे अभ्यास-संशोधन केले आहे. ते त्यांनी अधिवेशनाच्या व्यासपीठावरून अध्यक्षीय भाषणात मांडलेदेखील. परंतु त्यातील प्रतिपादन ‘मराठी विज्ञान परिषदे’ ने पुढे नेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. काणे स्वतः मात्र सिद्धतेले बनवून विविध व्यक्तींना प्रयोगादाखल देत आहेत. त्यांना त्या तेलांच्या व्यावसायिक चाचण्या करून घेण्यासाठी कोणत्याही प्रस्थापित संस्थेकडून सहकार्य लाभले नाही. तसे घडले असते तर कदाचित त्यांच्या संशोधनातून आयुर्वेदाला फार मोठे परिणाम लाभते! माझी स्वतः ची धारणा अशी, की समाजातील तशा प्रयोगशील व्यक्तींना सार्वजनिक संस्थानी सर्व तऱ्हेने उचलून घ्यावे. संस्थेचे लक्ष तिच्या कामाचे जे क्षेत्र ते उत्साह, उमेद आणि उपक्रम यांनी बहरून कसे जाईल याकडे असावे. अर्थातच हा विचार रूढ संस्थाकारणात रुजू होणे कठीण आहे याची मला जाणीव आहे.

मी हे थोडे मोकळेपणाने लिहित आहे याचे कारण ‘मराठी विज्ञान परिषद’ ज्या काळात निर्माण झाली त्याच काळात समाज जागृत होत होता. जाणीव जागृती हा सर्वत्र परवलीचा शब्द होता. प्रज्ञाप्रतिभेचे नवनवे हुंकार सर्वत्र फुटत होते आणि त्यामुळे समाजात ऊर्जेचे वातावरण होते. त्यामुळेच, ‘ग्रंथाली’, ‘स्त्रीमुक्ती संघटना’, ‘ग्राहक पंचायत’, ‘थियेटर अँकॅडमी’ व ‘अविष्कार’ आणि ‘प्रभात चित्र मंडळ’ अशा विविध क्षेत्रांतील चळवळवजा संस्था गावोगावी निर्माण होत गेल्या. ‘मराठी विज्ञान परिषद’ ने जशी विज्ञान संवेदना जागवली, तशाच जाणीवा त्या त्या संस्थांनी त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रांत समृद्ध करण्याचा प्रयत्न ठेवला. त्यांच्या त्या दोन-तीन दशकांतील बहारीचा एकेक काळ देखील सांगता येतो. मात्र ‘मराठी विज्ञान परिषद’ ने तिचा नियत क्रम क्वचित-कधी सोडून ती उर्जेने धुमधड्याक्याने बहरून आली असे दिसेल. त्यामुळे विज्ञान विषयक जाणीव जागृती तीव्रपणे, संकेत सीमा ओलांडून करण्याची वेळ आली तेव्हा समाजाला ‘मराठी विज्ञान परिषद’ चे व्यासपीठ मर्यादित वाटले आणि ‘लोकविज्ञान’ सारख्या संस्थाबाह्य चळवळी काही काळ फोफावल्या. सद्यकाळातसुद्धा तंत्रज्ञानाने विज्ञानापेक्षा बलशाली होणे या मुद्द्यावर ‘मराठी विज्ञान परिषद’ फार अॅक्टिव्ह असल्याचे जाणवत नाही. प्रस्थापित संस्था समाजापुढील ज्वलंत व तातडीचे मुद्दे घेऊ शकत नाही हे खरे. मी या परिच्छेदारंभी ज्या ज्या चळवळींचा उल्लेख केला त्या साऱ्या या प्रस्थापिताला विटून निर्माण झाल्या होत्या. उलट, ‘मराठी

विज्ञान परिषद' प्रस्तापिताला सांभाळत विस्तारत गेली व विकासदेखील पावली. म्हणूनच चुनाभट्टीतील ती वास्तू भव्यतेचे स्वप्न पाहत आहे! ते अपां यांच्या धोरणीपणाचे व कार्यकुशलतेचे यश म्हणायला हवे. (संपादकीय टीप : परिषदेने विचारपूर्वक प्रबोधनाची वाट निवडली आणि त्याच वाटेवरून तिची मार्गक्रमणा आजही सुरू आहे. परिषद ही चळवळ करणारी संस्था कधीच नव्हती आणि आजही नाही.)

अपांच्या कार्याचा पसारा अतिशय मोठा आहे, परंतु त्यातील शिस्त व नेमकेपणा त्यांच्या विज्ञानवृत्तीला साजेसे आहेत. त्यामुळे त्यांची सारी कामे वेळच्या वेळी आखल्यावरहुकूम होत असतात. त्यांना त्यांच्या कार्यात कधी आडकाठी येत असेल असे वाटत नाही एवढा त्यांचा दृष्टिकोन पॉझिटिव्ह असतो. त्यांना जुन्या परंपरेत शोभेल एवढी सार्वजनिक कामांबद्दल आस्था आहे. अपां हे कार्यकर्ता आहेत हे खरेच, मात्र पुलंजी कार्यकर्त्यांचे जसे परोपजीवी व म्हणून हिणकस चित्र उभे केले आहे, त्याच्यापेक्षा वेगळी अशी बुद्धिमान, निर्मितीक्षम, संवेदनशील कार्यकर्त्यांची पिढी महाराष्ट्रात गेल्या चाळीस-पन्नास वर्षांत निर्माण झाली. खरे तर ते, त्या त्या क्षेत्रातील संयोजक नेतेच होते/आहेत. त्यांना लेखक-कालावंतांइतका (काकणभर अधिक) सन्मान मिळायला हवा. अपांना त्या आघाडीच्या कार्यकर्त्यांचे रोल मॉडेल म्हणता येईल. त्यांना त्यांच्या अमृतवयवर्षांनिमित्त शुभेच्छा! ■

श्री. दिनकर गांगल
संस्थापक, 'ग्रंथाली'

श्रीमती सुधा गोवारीकर

एनसीएसटीसी (नॅशनल काउन्सिल ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी कम्युनिकेशन) हा भारत सरकारचा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागाचा एक उपविभाग आहे. १९९२ साली एनसीएसटीसी तर्फे मराठी विज्ञान परिषदेला विज्ञानाच्या प्रसाराकरता एक पारितोषिक देण्यात आले. ते पारितोषिक स्वीकारण्यासाठी श्री. अ.पां. देशपांडे दिल्लीला आले होते. त्यावेळी त्यांची व माझी प्रथम भेट झाली. बघता बघता त्या भेटीला २५ वर्षे झाली!

त्यानंतर १९९३ साली म. वि. प. चे २८ वे अखिल भारतीय संमेलन इस्लामपूर येथे भरणार होते. त्या संमेलनाचे अध्यक्ष व्हावे अशी परिषदेने डॉ. वसंतराव गोवारीकर यांना विनंती केली. वसंतरावांनी ती मान्य केली. त्या संमेलनाकरता वसंतरावांबरोबर मीही इस्लामपूरला गेले होते. संमेलनाला श्री. अ. पां. आपल्या पत्नी सौ. उज्ज्वला यांना घेऊन आले होते. त्यामुळे माझी त्यांच्याशीही ओळख झाली.

१९९३ साली आम्ही पुण्याला स्थायिक होण्याचे ठरवले आणि दाखलही झालो. आमचे मुंबईला अनेकदा जाणे होत असे. १९९४ साली म. वि. प. चे अध्यक्ष होण्याची वसंतरावांना विनंती करण्यात आली. आपल्या नेहमीच्या पद्धतीनुसार परिषदेचा परिचय करून घेण्याची इच्छा त्यांनी दर्शवली. तो थोडक्यात असा मांडला गेला होता : १९६६ साली तुमच्या आमच्या सारख्या काही नागरिकांनी विज्ञानाचा समाजात प्रसार व्हावा या उद्देशाने मराठी विज्ञान परिषदेची स्थापना केली होती. या प्रसाराकरता अनेकविध कार्यक्रम राबवले जातात. त्याकरता महाराष्ट्रात त्यावेळी ३२ (आता ७१) विभाग कार्यरत झाले होते. विज्ञान समजण्याकरता मराठी भाषा सक्षम करावी लागेल या हेतूनेही प्रयत्न सुरू होते. विज्ञानाची ओळख सामान्य नागरिक आणि विद्यार्थी यांना झाली तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन तयार व्हायला मदत होईल हा एक महत्त्वाचा विचार या कामामागे होता. ह्यातील एक उल्लेखनीय बाब म्हणजे ज्यांनी परिषदेची स्थापना करून कार्यक्रम आखले, ती सर्व मंडळी आपापल्या नोकऱ्या सांभाळून या कार्याला वेळ देत. परिषदेकडून कोणताही आर्थिक मोबदला न घेता, किंबहुना कधीकधी परिषदेला आर्थिक सहाय्य ती

करीत असत. ही सर्व हकीकत ऐकून वसंतराव प्रभावित झाले आणि त्यांनी १९९४ साली परिषदेचे अध्यक्षपद स्वीकारले. १९९४ ते २००० सालापर्यंत वसंतराव म. वि. प. चे अध्यक्ष राहिले.

मुंबईला जाण्याचा प्रसंग आला आणि त्यावेळी मी बरोबर असले तर मीही परिषदेत जात असे. विज्ञान विषय शिकवल्याने विज्ञान प्रसार होतो असे नाही. त्या प्रसाराकरता विविध प्रकारचे कार्यक्रम आखावे लागतात हे परिषदेच्या सभासदांना पक्के माहीत होते आणि असा प्रयत्न परिषद सातत्याने करीत असते असे माझ्या लक्षात आले होते, आणि त्याने माझा परिषदेविषयीचा आदर दुणावला होता.

श्री. अपां १९७३ पासून म. वि. प. चे सभासद आहेत. ते १९७५ साली कार्यवाह म्हणून कार्य बघू लागले. इथे पुन्हा नमूद करावी अशी गोष्ट म्हणजे परिषदेचे सर्व सदस्य हे आपल्या ह्या उदात्त कामाला हातभार लावतच असतात, मग त्यासाठी ते कार्यवाह असावे लागत नाही. १९७३ पासून अपां नी परिषदेच्या कामात झोकून दिले होते ते आजतागायत चालू आहे.

श्री. अपां चा परिचय जसा वाढत गेला तसे एकमेकांच्या घरी येणे जाणेही वाढत गेले. त्यांच्या घरी लग्न असो किंवा त्यांच्या वडिलांची जन्मशताब्दी, आम्ही हजर. तसेच आमच्या घरी कार्य असले की ते अगत्याने येत. आता 'अपां' या नावाचेच बघा ना. त्यांना परिषदेत काय म्हणून हाक मारतात याची आम्हाला कल्पना नव्हती. देशपांडे असे हाक मारणे वसंतरावांना तितकेसे प्रशस्त वाटत नसे. तसे त्यांना पहिल्या नावानेही संबोधल्याचे ऐकले नव्हते. मग काय आम्ही दोघांनी त्यांचे 'अपां' असे नामभिधान केले, आणि ते आजतागायत चालू आहे. अपां बरोबर सौ. उज्वलाची गाठ पडत असे. कालांतराने ती निरगाठच झाली. त्यांना मी उज्वला असे ऐकरीच संबोधते.

परिषदेचे सदस्य या नात्याने अपां नी बऱ्याच कामात पुढाकार घेतलेला दिसतो. परिषदेची इमारत पूर्ण करण्यात त्यांचा सहभाग होता, शाळांमधून विज्ञान-परिक्षा घेणे हा एक परिषदेचा उपक्रम आहे. त्यात अपां चा पुढाकार असतो. महाराष्ट्र सरकारच्या साहित्य संस्कृती मंडळातर्फे विज्ञान तंत्रज्ञान कोश करण्याच्या कामात अपां चा सक्रीय पुढाकार होता. होमी भाभा विज्ञान शिक्षण संस्थेतही अपां काही कामगिरी करत असतात. बीएआरसीमध्ये भरलेल्या संमेलनात एकदा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञांच्या पत्नींना बोलावून त्यांनी एक परिसंवादही आयोजित केला होता.

म. वि. प. च्या सदस्यांनी विज्ञानप्रसाराकरता जे उपक्रम चालू केले त्यात अ.पां. चा सहभाग असणे हे स्वाभाविक आहे. पण त्याशिवाय अपां नी वैज्ञानिकांविषयी पुस्तके लिहितात. भारतीय शास्त्रज्ञांनी आपले काम कसे केले, त्यांच्या पुढे काय अडचणी आल्या, त्यावर त्यांनी कशी मात केली इत्यादी माहिती वाचून तरुण पिढीला निश्चित प्रेरणा मिळत असणार. राजहंस प्रकाशनाकरता अपां नी चार वैज्ञानिकांसंबंधी पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांच्या आवृत्याही निघत आहेत.

मुंबई आकाशवाणीने प्रसिद्ध शास्त्रज्ञांच्या मुलाखती घेऊन त्या प्रसारित केल्या. त्यावेळी अपां नी वसंतरावांची प्रदीर्घ मुलाखत घेतली होती. मराठीतील मुलाखत तब्बल चार तासांची होती आणि तितकीच प्रदीर्घ मुलाखत इंग्रजीमधूनही!

जागतिक मराठी परिषद आपले अधिवेशन जगात जिथे मराठी भाषक असतील तिथे आयोजित करते. १९९६ साली ते इस्रायेल येथे घेतले होते. त्यावेळी अपां, उज्वला, वसंतराव आणि मी असे चौघे सर्व कार्यक्रमांना एकत्रच असत असू. विमानप्रवास, बसप्रवास, जेवणे, नाष्टा सगळीकडे एकत्र! त्यामुळे

अधिक सहवास वाट्याला आला. त्या अधिवेशनात विज्ञानावर एक परिसंवाद घेण्याचे ठरले. श्री. प्रभाकर देवधर, प्रा. उदगावकर आणि वसंतराव यांच्यासह अपां नी तो परिसंवाद संयोजित केला होता. १९९९ साली याच जागतिक मराठी परिषदेने आपले अधिवेशन हैद्राबाद येथे घेतले. त्यावेळी “येत्या सहस्रकाची विज्ञानातील आव्हाने” या विषयावर एक परिसंवाद घेतला गेला. त्यात एन.सी.एल.चे डॉ. बी.डी. टिळक, डॉ. यशवंत नेने आणि वसंतराव यांचा सहभाग होता.

‘खते’ या विषयावर जगातील पहिला ज्ञानकोश बनविला गेला त्याचे प्रमुख संपादक वसंतराव होते. म. वि. प. ने पुढाकार घेऊन वसंतराव व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा सत्कार घेण्याचे ठरवले. त्याकरता म. वि. प. चे अध्यक्ष श्री. देवधर, पुणे विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू डॉ. अशोक कोळसकर, डॉ. एकनाथ चिटणीस, श्री प्रमोद काळे, श्री. म. ना. गोगटे, डॉ. न. शं. देवधर हजर होते. हा सत्कार अपां नी पुढाकार घेऊन पुण्याच्या डेक्कन जिमखाना क्लब येथे आयोजित केला.

‘नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स’ या संस्थेला २००८ साली वसंतरावांची पंचाहत्तरी साजरी करण्याची इच्छा होती. पण त्यावेळी वसंतरावांची प्रकृती चांगली नसल्याने ते जमू शकले नाही. अपां ना त्याचा फार खेद वाटला होता. २०१५ साली वसंतरावांचे देहावसान झाले. त्यानंतर अपां माझ्याकडे आले. नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स या संस्थेतर्फे आम्हाला वसंतरावांच्या पहिल्या स्मृतीदिनानिमित्त एक कार्यक्रम करण्याची इच्छा आहे. कार्यक्रम हा पुण्यातील विद्यार्थ्यांकरता असेल, तसेच वसंतरावांच्या स्मरणार्थ एक पुस्तकही काढावे असा विचार आहे, असे त्यांनी मला सांगितले. मी अर्थातच होकार दिला. त्यानंतर अपां कामाला लागले. त्यांनी इस्रोचे आर्थिक पाठबळ मिळवले. इस्रोचे अध्यक्ष डॉ. किरणकुमार यांच्या उपस्थितीत पुण्याच्या बालशिक्षण मंदिराच्या भव्य सभागृहात कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना इस्रोबद्दल माहिती दिली गेली. त्यात श्री. प्रमोद काळे, डॉ. एकनाथ चिटणीस हे इस्रोतील दिग्गज, वालचंद इंडस्ट्रीमधील लोक सहभागी झाले होते. वसंतरावांबरोबर ज्यांनी काम केले अशा अनेक ठिकाणच्या व्यक्तींना अपां नी वसंतरावांविषयी लिहिण्याची विनंती केली.

विज्ञान व त्याचा प्रसार यासंबंधातील विविध प्रकारची कामे अपां नी यशस्वीरित्या पार पडली आहेत. त्याची त्यांना दादही मिळत गेली. १९९९ साली एनसीएसटीसी या संस्थेतर्फे अपां ना एक पारितोषिकही मिळाले.

अपां चा आणखी एक पैलू मला नेहमी कोड्यात टाकत असे. तो म्हणजे त्यांची संगीताची जाण. सवाई गंधर्व महोत्सवाला ५० वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा अपां नी ‘स्वरयज्ञ’ हे पुस्तक लिहिले. त्यासंबंधी त्यांना विचारले तर ते म्हणाले, “अहो मी संगीताने वेढला गेलो आहे”. त्यांचे वडील, काका, चुलत भाऊ, भावजय, पुतण्या, नातू संगीत शिकले होते. असा हा वाडवडिलांकडून आलेला वारसा आहे असे माझ्या लक्षात आले.

असे हे उत्साही अपां ७५ वर्षे पार करीत आहेत यावर विश्वास बसत नाही. पण तरी त्यांचे अभिनंदन करते आणि त्यांना आरोग्यसंपन्न दीर्घायुष्य लाभो अशा शुभेच्छा व्यक्त करते. ■

श्रीमती सुधा गोवारीकर
मविपच्या हितचिंतक

श्री. राजीव वर्तक

भारतभरच्या विज्ञान प्रसार नेतृत्वात अग्रगण्य असणारे नाव म्हणजे अ.पां. देशपांडे - मराठी विज्ञान परिषदेची संबधित सर्वांचे लाडके आणि प्रेमळ धाक असणारे अपाम्.

माझी आणि अ.पां. देशपांडेची ओळख १९८० सालच्या सुरुवातीची. मी १९ वर्षांचा तर अ.पां. देशपांडे ३८ वर्षांचे होते. पहिली ओळख त्या वेळच्या तीन कार्यवाह आणि अध्यक्ष म.ना. गोगटे यांच्या समोर, डॉ. चिं. मो. पंडित यांच्या कार्यालयात. त्यावेळी श्री. म.ना. गोगटे, डॉ. चिं.मो. पंडित आणि मराठी विज्ञान परिषद या सर्वांची कार्यालये ताडदेवच्या एअर-कंडीशंड मार्केटमध्ये होती. मविप चे कार्यालय म्हणजे १० फूट x १० फूट अशी खोली होती. तीन कार्यवाह पुढील योजनांसाठी आपापल्या योजना मांडत होते. त्याच बैठकीत अ.पां. देशपांडेनी मुद्दा मांडला की आपल्या (कार्यवाहांच्या) भेटीतील वारंवारता वाढवली पाहिजे. या मुद्द्यावर तीनही कार्यवाहांचे एकमत झाले. आठवड्यातून एकदा भेटण्याचे ठरले. कित्येक वर्षे, किमान १९९० पर्यंत हा प्रघात चालू होता. नंतरही अ. पां. आणि शरद नाईक यांनी हे भेटीचे सातत्य तसेच ठेवले. त्याच भेटीत तीनही कार्यवाहांनी कामे वाटून घेतली. मोठे काम उभारायचे असेल तर संबंधित व्यक्तींचा सततचा संपर्क महत्त्वाचा असतो, हे पहिल्याच भेटीत मी शिकलो.

कार्यवाहांनी कामे वाटून घेतल्यावर किमान आमच्यासमोर तरी कोणीही दुसऱ्याच्या कामात प्रमाणाबाहेर आणि अनावश्यक लक्ष घातले नाही. हा ही मोठा धडा होता. एकमेकांना आधारभूत आणि पूरक मात्र ते नक्कीच होते. एकमेकांना स्पष्टपणे ते सांगत. पुढे मोहन पटवर्धन मराठी विज्ञान परिषदेच्या कार्यात जोडले गेल्यावर त्रिकोणाचा चौकोन झाला, पण त्या चौकोनाचे चारही बिंदू एका वर्तुळाच्या परिघावरच राहिले. अ.पां. देशपांडे यांच्याविषयी लिहिताना इतरांचा उल्लेख होणे साहजिकच होते. त्या १९८०च्या वयातही आम्ही अ.पां. देशपांडे यांना अपाम् आणि चिं.मो. पंडितांना चिं.मो. म्हणायचो. आम्ही सर्वजण लहान असलो तरी त्या वेळच्या सतत वाढणाऱ्या पण तरी प्रगल्भ

परिसंस्थेत ते मान्य होते.

१९८०च्या जानेवारीतील त्या पहिल्या भेटीत, डॉ. चिं.मो. पंडितांकडे लोकविज्ञान संस्थेचा एक प्रस्ताव आला. बहुधा विवेक मॉटेरेनी तो आणला होता. १६ फेब्रुवारी, १९८० रोजी होणाऱ्या खग्रास सूर्यग्रहणासाठी लागणारे चष्मे लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची जबाबदारी मराठी विज्ञान परिषदेने घ्यावी असा तो होता. चष्मे खरोखरीच सुरक्षित असल्यास आणि प्रत्यक्ष वितरणाचे काम लोकविज्ञानचे कार्यकर्ते करणार असल्यास, त्याला ताबडतोब मान्यता द्यावी असे अपांनी मांडले. चांगले काम मनोमन पटल्यास, काम कोणी केले, कोणाला त्याचे श्रेय मिळाले याची पर्वा करायची नसते हा मोठाच धडा अपाम् सातत्याने देत होते. म्हणूनच की काय अपाम्च्या ओळखीच्या बऱ्याच संस्था आणि माणसे होती, आहेत.

अपाम् आणि त्यांच्या भोवती असणारी माणसे ही खास कमावलेली नाती आहेत. त्या नात्यांचा जास्तीत जास्त वापर मराठी विज्ञान परिषदेच्या विकासासाठी होईल यासाठी अपाम् जागरूक असत. अपाम् च्या या स्वभावाने प्रा. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंत गोवारीकर, डॉ. अनिल काकोडकर, प्रा. यशपाल, प्रा. भा.मा. उदगावकर, डॉ. नरेंद्र सेहगल आणि कित्येकजण परिषदेच्या कार्यात ओढले गेले. या सर्वांची प्रचंड मदत परिषदेच्या उभारणीत आणि विकासात झाली.

संस्था चालवताना अनेकांचा हातभार मिळवण्याबाबत मी स्वतः अपाम् ना पुढे प्रश्न विचारल्यावर त्यांनी मोठ्या आनंदाने सांगितले की परिषदेभोवती ही मानवरूपी गॅलॅक्सी उभी असल्याने ही प्रगती साधता आली. तसेच, अडचणीच्या प्रसंगी बाहेर काढण्यातही या सर्वांची खूप मदत झाली. अनेक प्रकारची माणसे अपाम् च्या संपर्कात आहेत. काही डावे तर काही उजवे. तरी अपाम् च्या खांद्यावर झेंडा मात्र मराठी विज्ञान परिषदेचाच. परिषदेला कोणताही रंग आला नाही. परिषदेच्या चुनाभट्टीतील कार्यालयाचा पहिला मजला बांधून झाल्यावर लाल रंगाच्या खुर्च्या घेतल्या. तिथे झालेल्या पहिल्या कार्यक्रमात अपाम् फक्त गमतीने म्हणाले कोण म्हणते आम्ही उजवे आहोत, या लाल खुर्च्याकडे पाहून वाटते का? समजणाऱ्यांना त्यातली खोच समजून गेली. अपाम् नी माणसे सांभाळताना काहीही चालवून घेतले, असेही नाही. परिषदेवर मालकी हक्क सांगणाऱ्या (परिषदेला आम्हीच जगवतो म्हणणाऱ्या) महानगरपालिकेच्या एका राजकीय नेत्याला अपाम् नी चांगलेच सुनावले होते.

सर्व प्रकारच्या माणसांबरोबर कसे वागावे, प्रत्येकाला कसे कार्यरत ठेवावे हे अपाम् ना पक्के माहीत आहे. नारळीकर, गोवारीकर, उदगावकर यांच्याबरोबर आमचे अपाम् सहज वावरतात याचा आम्हाला आनंद असायचा आणि अप्रूपदेखील.

अपाम् ना पटले की ते ठाम बाजू घ्यायचे हे सर्वांनी बऱ्याच वेळा अनुभवले आहे. असाच एक प्रसंग. श्री हरिभाऊ मोटे पारितोषिक योजनेच्या दुसऱ्याच वर्षी हे पारितोषिक श्री. अरविंद गुप्तांना द्यायचे ठरले. त्याच वेळी National Council for Science and Technology Communication अर्थात NCSTC या DST च्या उपांगाने त्यांचे पहिले पारितोषिकही अरविंद गुप्तांना दिले होते. अरविंद गुप्तांनी विज्ञानप्रसारासाठी काय केले असे म्हणत मराठी विज्ञान परिषदेबाहेरील एक गट अपाम् समोर अडून बसला होता. अपाम् अजिबात बधले नाहीत. त्यांनी त्या लोकांना काड्यापेट्यांचा मेकॅनोची काय जादू आहे (त्या वेळी अरविंद गुप्तांचे फक्त Matchstick Mechano एवढे एकच

पुस्तक प्रसिद्ध झाले होते) हे समजावून दिले. त्यातला त्रिकोणाचा न हलण्याचा गुणधर्म व पुलातील त्रिकोणही त्यांनी समजावला. नंतर हा त्रिकोण आणि त्याचे स्थायीपण अपाम् नी बऱ्याच कार्यक्रमांत दाखवले.

अनेक प्रसंगी विचारांची स्पष्टता झाल्यावर अपाम् ठाम व्हायचे. मराठी विज्ञान परिषदेत त्यांनी फार सोप्या पद्धती (systems - सिस्टिम्स) आणायचा प्रयत्न सुरुवातीपासून केला. अल्पखर्चाची पद्धत आणणे आणि चालवणे हे अत्यंत जिकीरीचे असते. पण परिषदेत काही प्रमाणात पद्धती आणण्यात अपाम् यशस्वी झाले. योग्य तारखेला हिशोब संपवणे, ऑडिट होणे, किमान १५ दिवस आधी सर्वाना वार्षिक अहवाल पोहोचवणे, परिषदेच्या महत्त्वाच्या सभा, याबाबत सुरुवातीपासूनच एक आदर्शवत घडी अपाम् नी घातली. अनेक संस्थाना हे अत्यंत मार्गदर्शक ठरावे असेच आहे.

कधी नव्या मासिकात नवा प्रयोग पहिला की अपाम् जरूर फोन करून कळवत. अपाम् ची विज्ञानप्रसारातली खरी आवड मात्र, विज्ञानप्रसाराची भाषा, लेख, भाषणे हीच राहिली. अपाम् भाषेचे उत्तम विश्लेषक आहेत. योग्य शब्द रचना, शब्दांचा नेमका अर्थ यात त्यांना खास रस. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनकृत शब्दकोश तयार करण्याच्या कामात सुरुवातीपासूनच अपाम् नी रस घेतला. त्यात प्रा. रा.वि. सोवनींची साथ अपाम् ना लाभली. लेख आणि पुस्तकांतून तसेच आकाशवाणीवरील भाषणांतून त्यांनी जो विज्ञानप्रसार केला आहे त्याचा दर्जा, गुणवत्ता आणि संख्यात्मकता हे खूप वरच्या पातळीचे आहेत.

अपाम् नी 'मी हे खूप केले' असे कधीच कोणालाही दाखवले नाही. सामान्यांपर्यंत जाण्यासाठी सोपी भाषा म्हणजे काय हे अपाम् कडून शिकावे. पण भाषा साधी सरळ वापरली तरी अलंकारिक असूच नये असे मात्र ते मानत नाहीत. अर्थात कोणत्या व्यासपीठावर काय व कसे सांगायचे हे त्यांना निश्चित माहीत आहे. पण भाषा, त्यातील वैशिष्ट्ये साधेपणा आणि सोपेपणाच्या नावाखाली न वापरणे म्हणजे त्यांना संपवणे असे अपाम् नेहमी सांगत. भाषा आणि प्रकटीकरण यावरील त्यांच्या प्रेमातूनच अत्यंत कमी भाषा असणाऱ्या पण चित्रांतून काय कराल हे व्यक्त केलेल्या योना फ्रेडमँ आणि एडा शॉर यांच्या दोन पुस्तकांचे अपाम् नी मराठीत भाषांतर केले (*संपादकीय टीप* : 'परिसर आणि स्वावलंबन' आणि 'ऊर्जा आणि स्वावलंबन' ही २००७ मध्ये प्रसिद्ध झालेली अ. पां. देशपांडेची ती पुस्तके आहेत). सर्वसामान्य लोकांपर्यंत त्यांतील सोप्या युक्त्या पोहोचाव्यात आणि त्यांचे काम सोपे व्हावे हा मोठा आशावाद त्यात होता. अरविंद गुप्तांचे 'खेल खेलमे' चे मराठी भाषांतर - *टाकाऊतून शिकाऊ* - अपाम् नी केल्यानंतर हे पुस्तक विक्रमी संख्येने विकले गेले.

अपाम् चे कोणतेही व्याख्यान हा आदर्श वस्तुपाठ असायचा. त्यांचे नोसिल (NOCIL) मधील व्यावसायिक भाषण सामान्य माणसांपर्यंत पोहोचवताना त्यांनी खूप परिश्रम घेतले होते. मुंबई ते पुणे तेलाच्या पाईप लाईन्सचे महत्त्व, त्यांची रचना, त्यांची उभारणी, त्यांचे परीक्षण, त्यांची दुरुस्ती, सुरक्षिततेचे उपाय असे अनेक पैलू त्या व्याख्यानातून अपाम् नी दाखवले. व्याख्यान म्हणून ते अत्यंत आदर्श होते. इतरांची व्याख्यानेही अपाम् तेवढ्याच तन्मयतेने ऐकत, त्यावर विचार करत. एकंदरीत विज्ञानापेक्षा तंत्रज्ञानावर अपाम् चे प्रेम जास्त. योग्य उदाहरणे देता आली पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह असतो. सप्टेंबर ११, २००१ रोजी अमेरिकेतील वर्ल्ड ट्रेड सेंटरचा विध्वंस या सारख्या घटनांभोवती

(ताज्या घटनांभोवती) विज्ञान शिक्षण झाल्यास, त्याची परिणामकारकता मोठी असेल असे अपाम् ना नेहमी वाटते. विमानांचा वेग, त्यांचे वस्तुमान, एकूणच संवेग, त्यांना लागणारे इंधन, ते जळताना (ऑक्सिडेशन) उत्सर्जित होणारी ऊर्जा, इमारतींना आधार देणाऱ्या सांगाड्यांतील लोखंडाचा विलयबिंदू (melting point) आणि त्यातून कोसळणारे टॉवर्स असा क्रम घेतल्यास खरोखरच किती संकल्पना आणि तत्त्वांचे एकात्मिकरण होते आणि समजण्यासाठी एक तार्किक साखळी तयार होते हे आपल्या लक्षात येते.

अपाम् नी पुस्तके लिहिलीच पण अनेकांना लिहितेही केले. विज्ञानाबाहेरील अपाम् चे लिखाणही बरेच आहे. त्यातील एक म्हणजे त्यांना सहवास मिळालेल्या व्यक्तिमत्त्वांबद्दलचे पुस्तक, 'विद्वज्जन' हे होय. हे पुस्तक या प्रकारचे सर्वात साधे, पण उत्कृष्ट असे आहे. 'कलिंग' पुरस्कारप्राप्त डॉ. मार्टिनेझ यांच्याबरोबरचा अपाम् चा फोटो बघून मला नेहमीच कौतुक आणि आनंद वाटतो (संपादकीय टीप : मेक्सिकोच्या लुईस एस्ट्राडा मार्टिनेझ आणि ब्राझीलच्या जोस रीस या दोघांना विज्ञानप्रसारासाठीचा हा आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार १९७४ साली विभागून देण्यात आला होता). अपाम् मधला मिस्कील विनोदवीर हा अत्यंत प्रसिद्ध आहे. त्यांचा एक विनोद मी चोरला आहे. त्याचे creative adoption फार छान जमते. म्हणजे मराठीत एखादी गोष्ट सांगताना समोरच्यांना न पोहोचल्यास, अपाम् मिस्कीलपणे इंग्रजीतून प्रतिशब्द वापरून, आता मराठीत सांगतो म्हणायचे आणि खरोखरच आशय पोहोचायचा. आणि खसखस पिकायची तो भाग वेगळा. बघा प्रयोग करून.

अपाम् च्या पंच्याहत्तारीसाठी खास सलाम. अपाम् च्या पुढील नियोजनासाठी शुभेच्छा.

आता शेवटी लेखाच्या मथळ्याविषयी. अपाम् मधील M रोमनमध्ये काढला आहे. M म्हणजे 'मेझियर ऑब्जेक्ट' आणि त्यातील M-51 ही खूप सुंदर सर्पिली गॅलॅक्सी अपाम् नी लोकसंग्रहाचा छान उल्लेख गॅलॅक्सी म्हणून केला होता. ■

श्री. राजीव वर्तक

मविपच्या विज्ञान विभागात पूर्वी कार्यरत

मला समजलेले अ.पां. देशपांडे

२७

डॉ. यशवंत देशपांडे

अ.पां. देशपांडे आणि माझा औपचारिक परिचय विसाव्या शतकाच्या अखेरीस झाला. मराठी विज्ञान परिषदेचे एक अधिवेशन त्यावेळी औरंगाबाद येथे होणार होते. त्यानिमित्ताने माझ्या रसायनशास्त्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ विभागात त्यांनी एक बैठक आयोजित केली होती. त्यावेळी त्यांची ओळख झाली. त्यादिवशी त्यांनी केलेले विवेचन माझ्या लक्षात आहे. अधिवेशनात होणाऱ्या कार्यक्रमांची माहिती ते देत होते. लोकांनी विचारलेल्या शंका-कुशंकांना शांतपणे उत्तरे देऊन त्यांचे समाधान करीत होते. शांतपणे अजिबात न कंटाळता ते सांगत होते. तिथे माझ्या एका सहकाऱ्याने त्यांना काही प्रश्न कुत्सितपणे विचारले. त्यातला तिरकसपणा लक्षात घेऊनसुद्धा मुळीच विचलित न होता शांतपणे आवाज न चढवता त्यांनी त्याला नीट समजावून सांगितले.

माझ्या माहितीतल्या देशपांडे आडनाव लावणाऱ्या असंख्य लोकांपेक्षा अ.पां. देशपांडे मला वेगळे वाटले, एकदम वेगळे भासले.

घरची सुखवस्तु परिस्थिती. चांगली नोकरी, चांगला पगार असे सगळे छान असतांना त्यांनी विज्ञानप्रसाराचे एक व्रतच घेतले. त्याचे कारण म्हणजे मराठी विज्ञान परिषदेने त्यांना झपाटून टाकलेलं असावं, असा माझा कयास आहे. त्यासाठी त्यांनी एवढे परिश्रम घेतले की ते मराठी विज्ञान परिषदेचे मानद सचिव आहेत हे मी पार विसरून गेलो आणि मराठी विज्ञान परिषद म्हणजे अ.पां. देशपांडे असं समीकरण माझ्या मनात जुळलं.

माझ्याप्रमाणेच अनेकांचंसुद्धा असं झालं असावं!

मराठी विज्ञान परिषदेला अ.पां.नी भारतभर नेल. महाराष्ट्राबद्दल तर बोलायलाच नको. पूर्व-पश्चिम आणि दक्षिण-उत्तर भारतातल्या अनेक ठिकाणी नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स आणि त्या अनुषंगाने मराठी विज्ञान परिषद त्यांच्यामुळे पोचली. डॉ. राम मनोहर लोहिया राम आणि कृष्ण यांच्याबद्दल असं सांगत असत की श्रीराम हा दक्षिण-उत्तर तर श्रीकृष्ण हा पूर्व-पश्चिम भारताच्या

एकात्मतेचे प्रतिक आहेत. त्या दोघांच काम अ.पां.नी केलं असं म्हटलं तर वावग होणार नाही. महाराष्ट्रात नांदेड, नागपूर, अमरावती, औरंगाबाद, जळगाव आणि इतर अनेक ठिकाणी सुद्धा विज्ञानकथा लेखकांची संमेलनं अ.पां.नी पुढाकार घेतल्यामुळे झाली.

जळगाव येथे फेब्रुवारी २०१७ मध्ये झालेल्या विज्ञान संमेलनाची एक खास आठवण माझ्या मनात ठसली आहे. अ. पां. नी दिलेलं मानधन घेऊन आम्ही सर्वजण परतलो. त्यानंतर काही दिवसांनी अ. पां. चा मला दूरध्वनी आला. ते माझ्या बँकेच्या खात्याचा क्रमांक विचारीत होते. कारण संमेलनाचा समारोप झाल्यावर त्या संमेलनासाठी त्यांना अजून काही देणगी मिळाली होती, तरी ते जास्तीचे पैसे माझ्या बँकेत, माझ्या वाट्याला आले तेवढे, त्यांनी जमा केले. हे मी माझ्या एका मित्राला सांगितल्यावर तो म्हणाला “एवढा सालस आणि प्रामाणिक माणूस या कलियुगात असणं म्हणजे चमत्कार आहे!”

जिथे जिथे म्हणून मराठी विज्ञान परिषद गेली त्याठिकाणच्या विज्ञान क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना अ.पां. अगदी नावाने ओळखतात आणि विशेष म्हणजे त्यांना त्यांच्या पहिल्या नावाने संबोधतात. आमच्या संबंधातली औपचारिकता संपली तसं ते मला त्यांच्या खास शैलीने ‘काय यशवंत हणमंत काय चाललय?’ अन् मी सुद्धा त्यांना ‘काही खास नाही अनंत पांडुरंग!’ असं म्हणतो. त्यांना आणि मला असं संबोधणं आवडतं. कारण असं संबोधतांना आम्ही दोघ नकळत ऐतिहासिक काळात – शिवाजी महाराजांच्या काळात जातो.

अ.पां. देशपांडे यांच्यामुळेच डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंत गोवारीकर यांच्यासारखे नामवंत मराठी विज्ञान परिषदशी जोडले गेले आणि आमचा त्यांचांशी परिचय पण झाला.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या अधिवेशनात जेवण घेण्यासाठी आमच्यासारखेच ते प्लेट घेऊन रांगेत येतात. आपण मराठी विज्ञान परिषदेचे मानद सचिव असून आपल्याला रांगेत उभे राहावे लागते हे त्यांच्या चेहऱ्यावर कधीच दिसून येत नाही. त्यांना थट्टेने मी एकदा म्हणालो होतो ‘तुमच्या घाटकोपरच्या घरी जेवणाच्या वेळी अशीच प्लेट घेऊन उभे राहिलात तर वाहिनी तुम्हाला सांगतील ‘आता प्लेट ठेवा आणि टेबलावर ताट मांडून ठेवलय, नीट बसून जेवा इथे काही मराठी विज्ञान परिषदेचे अधिवेशन चालू नाही.’

पण माझ्या मनात मात्र असं आहे की अजून २५ वर्ष तरी अ.पां. ना प्लेट हातात घेऊन रांगेत उभं राहिलेलं बघायला मिळावं!

त्यासाठी अ.पां. देशपांडे यांना खूप खूप शुभेच्छा! ■

डॉ. यशवंत देशपांडे
विज्ञानकथा लेखक

श्री. जोसेफ तुस्कानो

श्रीयुत अ.पा. देशपांडे सरांची माझी ओळख सुमारे दोन दशकाची. मृदुभाषी असलेल्या सरांचे बोलणे वरवरून साधेसुधे वाटत असले तरी त्यातील शिस्त जाणवते व आदरयुक्त धाक मनाला भिडतो. आश्चर्य करणारा त्यांचा हसरा चेहरा, परिस्थितीचे भान देणारी गंभीर नजर; ही देशपांडे सरांची व्यक्ति-वैशिष्ट्ये सतत नजरेत भरतात. अधूनमधून अनुभवयास येणारा त्यांचा मराठी-इंग्रजी सभा-समारंभातील धीट नि प्रभावी वावर मनावर छाप पाडणारा असतो. त्यांचे शिष्टाचार लक्षणीय असतात. त्यांना पाठविलेल्या प्रत्येक इ-मेलला ते तत्परतेने प्रतिसाद देतात; मग ती एखादी पोच असो वा आभाराचा शब्द असो.

मला त्यांनी सातत्याने विज्ञान लिखाणास प्रोत्साहन दिले आहे. मग, ते मराठी विज्ञान परिषदेतर्फे चालविलेले 'सकाळ' मधले 'विज्ञान' सदर असो, 'लोकसत्ता' तील 'कुतूहल' स्तंभ असो, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचा विज्ञान-तंत्रज्ञान कोश असो, आकाशवाणीसाठी तयार करावयाचे नाट्य लेख असोत, मविपा च्या पत्रिकेतील 'कळत-नकळत' हा स्तंभ असो, महाराष्ट्र शासनाचा विश्वकोश असो; मला त्यांच्याकडून हमखास आवतणे येतात. माझ्यावरील त्यांच्या या विश्वासाने मी विज्ञान-लेखनासाठी सतत चार्ज होत असतो, प्रोत्साहित होत असतो नि सदगदीतदेखील होत असतो.

२०१० साली माझे 'बदलते हवामान, बदलती इंधने' हे पुस्तक प्रकाशित झाले, तेव्हा मी त्यांच्याकडे प्रस्तावना लिहण्याचा आग्रह बिचकत बिचकत धरला. त्यांनी माझी विनंती मान्य करत आणि आपल्या कार्य बाहुल्यातून वेळ काढून 'बदलत्या हवामानासंबंधी उपयुक्त पुस्तक' ही वाचनीय प्रस्तावना दिली. त्या शुभेच्छांच्या प्रारंभी त्यांनी आपल्या मिशिकल स्वभावाला अनुसरून लिहले आहे की, 'जोसेफ तुस्कानो हे अनेक दिशांनी काम करणाऱ्यातील आहेत, असे मला आढळून आले आहे. ते काय करतात असे विचारण्याऐवजी ते काय करत नाहीत असे विचारणे कदाचित सोपे जाईल.' त्याशिवाय, 'ते कुणाला नाही म्हणत नाहीत आणि सगळ्यांना वेळेवर मजकूर पुरवत राहतात', 'हा मोठा ताकदीचा

माणूस आहे,’ ‘पुस्तके आणि लेख लिहून समाधान पावणारा हा माणूस नाही. वसईच्या पर्यावरण चळवळीचा झेंडा त्यांच्या खांद्यावर होता’; असे या ज्येष्ठ विज्ञान-प्रसारकांने मोठ्या मनाने केलेले कौतुक कुणालाही उत्तेजन देण्यास पुरेसे ठरावे.

दोन वर्षांपूर्वी पन्नाशी ओलांडलेल्या मुंबईतील ‘मराठी विज्ञान परिषद’ या संस्थेचे त्यांनी (गेली कित्येक) वर्षे पितृत्व स्वीकारले आहे. या संस्थेचे कार्यवाह या नात्याने ते समाजातील विविध स्तरांसाठी जे निरनिराळे उपक्रम, ज्या योजना राबवतात त्याने अचंबित व्हायला होते. विज्ञानाचा प्रचार नि प्रसार करून समाजात वैज्ञानिक दृष्टीकोण रुजविण्याचे त्यांचे प्रयत्न सतत दाद देण्याजोगे असतात. म.वि.प. सारखी सेवाभावी संस्था चालविणे हे सतीचे वाण असते, पण देशपांडेसरांसारखे कार्यवाह लाभले, की ती संस्था समाजाच्या गळ्यातील ताईत बनल्याशिवाय राहात नाही.

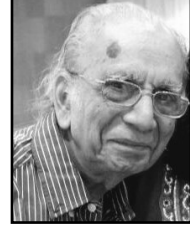
लोकवर्गणीतून उभी राहिलेली म.वि.प. ची ‘विज्ञान भवन’ ही देखणी नूतनीकरण केलेली चुना-भट्टीतील इमारत विज्ञान-रसिक अभ्यागतांना खुश केल्याविना राहत नाही. ह्या इमारतीची सर्वच अंगाने घोडदौड सुरू आहे. तिथे शालेय विद्यार्थ्यांसाठी करमणुकीच्या माध्यमातून विविध वैज्ञानिक उपक्रम राबविले जातात. त्यातून मुलांना विज्ञान विषयात गोडी निर्माण होते. हे खूप मोलाचे कार्य आहे कारण मुलांच्या मनाची पाटी कोरी असते व त्यावर गिरविलेली अक्षरे त्यांच्यासाठी संस्कार असतात. याउलट प्रौढ मंडळी पूर्वग्रहदूषित असतात व त्यांना कितीही घसा फोडून समजाविले तरी त्यांचे ‘ये रे मागल्या’ च असते. कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावताना ‘waste is best’ ह्या तत्व प्रणालीला अनुसरून होणारी तिथली प्रात्यक्षिके, इंधन टंचाईवर मात करण्यासाठी सौर-चूल आणि सौर-बंब वापरण्यास देण्यात येणारे उत्तेजन, मराठी साहित्यात विज्ञानकथांचे दालन अधिकाधिक समृद्ध व्हावे म्हणून विज्ञानरंजन कथांची स्पर्धा, निबंधलेखन स्पर्धातून नवे होतकरू लेखक निर्माण करणे; असे एकाहून एक सरस समाजाच्या गरजा ओळखून राबवित आणलेले कार्यक्रम आहेत. हे सारे लक्षात घेता म.वि.प. ही संस्था अगदी खऱ्या अर्थाने ‘विज्ञानं जनहिताय’ कार्यरत आहे व त्याचे श्रेय अ.पा. देशपांडेसरांच्या कर्तृत्वाला आणि नेतृत्वाला जाते.

२०१६ च्या डिसेंबर महिन्यात त्यांनी म.वि.प.चा गेल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास लिहून पूर्ण केला. ग्रंथालीने प्रकाशित केलेल्या या ग्रंथाला प्रस्तावना देताना ज्येष्ठ पत्रकार श्री. कुमार केतकर मार्मिक भाष्य करताना लिहतात : ‘विज्ञानात योगायोग नसतात. पण, व्यक्तीच्या आणि संस्थाच्या जीवनात ते असतात. त्या योगायोगातील घटनांचा परस्पर संबंध किंवा कार्यकारणभाव नसतो. पण, एक काल्पनिक धागा असतो. अनेकदा लेखक वा इतिहासकार योगायोगाने ते काल्पनिक धागे पकडून एक वीण तयार करतो. अपांनी हा इतिहास एका उद्देशाने मांडला आहे. अनेक प्रकारच्या अडचणीतून जाणाऱ्या समाजातील सेवाभावी संस्थांना त्या इतिहासाच्या वाचनाने काही वाट सापडवी हा तो हेतू आहे.’

नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स या विज्ञान प्रसार करणाऱ्या संस्थेचे अध्यक्ष या नात्याने ते सातत्याने संपर्क साधून सर्वांना विविध कार्यक्रमात सहभाग घेण्यास प्रवृत्त करत असतात. १२ फेब्रुवारी, २०१७ रोजी नवी मुंबई इथे ४२ वे महानगर मराठी साहित्य संमेलन भरले होते आणि अपां त्याचे संमेलनाध्यक्ष होते. मराठी साहित्यात विज्ञानाला प्रथमतः संधी मिळाली होती व त्यास प्रोत्साहन देण्यास त्यांनी विज्ञान लेखकांना आवर्जून आवतण दिले होते.

विज्ञान-लेखनाच्या निमित्ताने, गुरुवर्य डॉ. जयंत नारळीकर, ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक डॉ. बाळ फोंडके, ज्येष्ठ-श्रेष्ठ विज्ञान लेखक सर्वश्री निरंजन घाटे, सुबोध जावडेकर, स्व. लक्ष्मण लोंढे यांच्याशी ओळख होणे, मैत्री जुळणे ही आयुष्यातील एक ठेव आहे आणि अ.पा. देशपांडेसरांचा स्नेहदेखील त्यास अपवाद नाही. ■

श्री. जोसेफ तुस्कानो
विज्ञानकथा लेखक आणि विज्ञान प्रसारक

श्री. नी.ना. श्रीखंडे

मराठी विज्ञान परिषदेचे (म.वि.प.) मानद कार्यवाह श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्या १५ डिसेंबर, २०१७ रोजी होणाऱ्या ७५व्या वाढदिवसानिमित्त प्रसिद्ध होणाऱ्या गौरव-ग्रंथासाठी थोडेसे काही लिहावे या इच्छेने मी लिहीत आहे.

श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्याविषयी बोलताना मी नेहमी त्यांचा उल्लेख ‘अ पां.’ असा करतो आणि तोच उल्लेख मी या लेखातही करणार आहे.

माझा आणि अ.पां.चा परिचय केव्हा व कसा झाला हे मला नेमके आठवत नाही. सामान्यतः त्यांच्यासारख्याच एखाद्या सतप्रवृत्त गृहस्थाचा अ.पां.शी परिचय कसा झाला हे म्हणायचे असते, तर मी ‘संता सदभिः संगः कथमपि पुण्येन भवति’ असे म्हटले असते. पण स्वतःलाच ‘सत्’ म्हणणे किंवा मानणे म्हणजे अहंकाराची परिसीमा होईल, म्हणून मी ते करणार नाही. पण त्यांच्याशी झालेला परिचय हे माझे पुण्यच आहे असे मी मानतो.

म.वि.प.चा जन्म १९६६ सालचा. त्याआधी संस्थेसाठी नवीन-नवीन सदस्य करण्यासाठी अनन्वित परिश्रम करणारे माझे समव्यावसायिक श्री. मधुकर गोगटे आमच्या फोर्टमधील जुन्या ऑफिसमधील चार जिने चढून आलेले मला आठवतात. त्यांच्या प्रचंड उत्साहाला प्रतिसाद म्हणून मी लगेच परिषदेचा सदस्य झालो. माझ्या मते, पहिल्या ३०-४० सदस्यांमधील मी एक असावा! त्यानंतर माझा म.वि.प. शी सक्रीय सहभाग नसला तरी अजिबात संपर्क नाही असे म्हणता येणार नाही. ‘पत्रिकेच्या’ जन्मापासून म्हणजे १९६८पासून तिचे वाचन हा माझा नैमित्तिक कार्यक्रम असायचा! १९८३ साली परिषदेची चुनाभट्टीतील इमारत बांधून पूर्ण झाली. त्या कामाचे स्ट्रक्चरल डिझाईन आमच्याच कंपनीचे होते. माझे समव्यावसायिक व स्नेही डॉ. चिं.मो. पंडित हे परिषदेचे सक्रीय सदस्य होते. अशा सर्व परिस्थितीत मला परिषदेविषयी जवळीक वाटत होती आणि तेथे चाललेल्या कार्याविषयी प्रेम वाटत आणि वाढत गेले. हे सर्व असताना ज्यांनी परिषदेची ४० वर्षांपेक्षा अधिक वर्षे निरहंकारी वृत्तीने सेवा

केली अशा अ. पां. चा माझा परिचय न व्हावा हे असंभवनीयच!

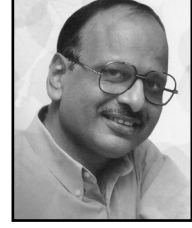
तेव्हा आमचा परिचय नेमका कोणत्या वर्षी झाला हा प्रश्न गौणच आहे, पण तो परिचय दीर्घकाळचा आहे हे खरे! अर्थात तो सामान्यपणे ज्याला निकटचा म्हणता येईल असा नाही हेही तितकेच खरे! परिचयाचे पदर मात्र अनेक असतात. अ.पां. आणि मी अनेक वेळी भेटलो, बोललो किंवा वावरलो असे नाही, तरी पण ज्या-ज्या वेळी आम्ही भेटलो किंवा ज्या-ज्या वेळी मी त्यांचे विचार ऐकले किंवा अनेक परिचितांकडून त्यांच्याविषयी ऐकले, तसतसा माझा त्यांच्याविषयीचा आदर वाढत गेला. असे का होते याचा ज्यावेळी मी माझ्या मनाशी मागोवा घेऊ लागलो, त्यावेळी लक्षात आले, की कोणत्याही चांगले काम करणाऱ्या क्षेत्रात स्वतःला झोकून देणाऱ्या आणि झपाटून गेलेल्या व्यक्तीविषयी माझ्या मनाला एक प्रकारची विलक्षण जवळीक वाटते. अशी क्षेत्रं अनेक आहेत, पण त्यांत सर्वार्थाने वाहून घेतलेले लोक फारच कमी आढळतात. अशा वेळी आपल्याला परिचित असलेल्या क्षेत्रात आपल्याला परिचित असलेली व्यक्ती जेव्हा असे काम करते, त्यावेळी मला अर्थातच ते विशेषत्वाने भावते आणि असेच झाले आहे माझे अ.पां.च्या बाबतीत! आणि म्हणूनच ते माझ्याजवळचे!

म.वि.प. ची ‘पत्रिका’ समाजातील सर्वच स्तरांवरील लोकांमध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित यांच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी अविरत प्रयत्न करीत आलेली आहे. या व्यतिरिक्त गूढ विज्ञानकथा, अभिजात भारतीय संगीत, प्रवास असेही विषय पत्रिकेने हाताळले आहेत. थोडक्यात म्हणजे विषयांची वैविध्यता खरोखरच अचंबित करणारी आहे आणि या सर्व धडपडीमागे अ.पां.चा वाटा फार मोठा आहे हे लक्षात येते. स्वतः अभियांत्रिकी क्षेत्रातले, पण आपल्या लिखाणाद्वारे त्यांनी इतर किती क्षेत्रे आपली केली आहेत हे दिसून येते. डॉ. रघुनाथ माशेलकर, डॉ. अनिल काकोडकर, डॉ. वसंत गोवारीकर यांसारखे शास्त्रज्ञ, डॉ. माधव चितळे, डॉ. आ.भै. जोशी यांसारख्या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील तज्ज्ञ यांच्यावर चरित्रपर पुस्तके लिहिली आहेत. तसेच विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर लेख, पुस्तके आणि पुस्तकांचे खंडही लिहिले आहेत. त्यांच्या लिखाणात बालसाहित्य, प्रवासवर्णन आणि संगीत अशा विविध विषयांचासुद्धा समावेश आहे. एकमेकांशी काहीही संबंध नसणाऱ्या विविध विषयांवर ३,५०० ते ४,००० पानांचे लिखाण करून त्यातून विज्ञानाविषयी ज्ञान व प्रेम निर्माण करण्याचा एक यत्नच त्यांनी केला आहे. अगदी अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या ‘मराठी विज्ञान परिषद – नाबाद ५१’ हा अप्रतिम इतिहासपर ग्रंथ परिषदेबरोबरच त्यांच्या कार्याचा वाटा किती मोठा आहे याची जाणीव करून देतो.

अ.पां.च्या लिखाणातून त्यांची विषयांच्या मुळाशी जाण्याची प्रवृत्ती आणि वैज्ञानिक दृष्टी स्पष्ट होते. अगदी बालसाहित्याची ‘गमंत जमंत’ पासून विज्ञान/तंत्रज्ञानातील कठीण विषयांपर्यंत कोणताही विषय हाताळताना अ.पां.ची सहजता स्पष्ट होते. कदाचित, त्यांचा शांत स्वभाव आणि नम्र व्यक्तिमत्त्व याचे ते प्रतिबिंब असावे. तसे ते नेहमीच मृदुभाषी असतात, पण त्यांचे विचार मात्र स्पष्ट असतात. त्यांच्या लिखाणातून त्यांचे मराठी भाषेवरील प्रेम व प्रभुत्वही स्पष्ट होते. त्यांच्या या अनेक गुणांमुळे अ.पां. हा नेहमीच एक अभ्यासू वाचक व लेखक, योग्य तेच आणि आवश्यक तेवढेच बोलणारा वक्ता, जेष्ठ शास्त्रज्ञांच्या उत्कृष्ट मुलाखती घेणारा आणि तितक्याच सहजतेने स्वतःची मुलाखत देणारा, दूरदर्शनपासून कोणत्याही व्यासपीठापर्यंत लीलया आणि लीनतेने वावरणारा, ‘पत्रिका’ नियमितपणे

चालविणारा आणि विशेषांक काढण्यामध्ये सिंहाचा वाटा असलेला, पण त्याचबरोबर प्रसिद्धी पराडमुख एक खंदा कार्यकर्ता असे विविध अवतार भूषविणारा सर्वव्यापी अ.पां. 'विज्ञानं जनहिताय' या ब्रीद्धाक्याचे तंतोतंत पालन करणारा आहे असे म्हटले, तर ते वावगे होणार नाही. समाजातील सर्व स्तरांवरील लोकांनी विज्ञानमय आनंदी जीवन व्यतीत करावे हाच जणू ध्यास ज्यांनी जन्मभर घेतला अशा या अ.पां.ना त्यांच्या ७५व्या वाढदिवसानिमित्त अनेक शुभेच्छा! ■

श्री. नी.ना. श्रीखंडे
मविपचे हितचिंतक

डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे

अ.पां. देशपांडे हे खरे तर उत्तम चित्रपट अभिनेते होऊ शकले असते. त्यांच्या आवाजात एक रणन (Ring) आहे आणि रूपही चित्रपटाच्या चित्रीकरणाला अनुकूल (फोटोजिनिक) आहे. तरीही त्यांनी त्यापलीकडील व्रत स्वीकारले, यासाठी त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडे! सूर्याला ७५ प्रदक्षिणा पूर्ण करत असतानाही त्यांचा हुरूप आणि उत्साह एखाद्या नवतरुण कार्यकर्त्याला लाजवेल असा आहे. वस्तुतः, श्री. अ.पां. देशपांडे हे संस्थेचे अध्वर्यू आहेत तरीही कार्यकर्त्यासारखे त्यांचे कार्य अव्याहत चालू असते.

विज्ञानाचा 'वापर' करायचा आणि विज्ञानाच्या नावाने बोटे मोडायची अशा काहीशा कृतघ्न जगात देशपांडे यांचा जन्म झाला. पण, त्यांनी ना सभोवतालच्या दुनियेला नावे ठेवली, ना विज्ञानाची कास कधी सोडली. सभोवतालच्या जगाला शहाणे करून सोडण्यासाठी, त्यांनी तथाकथित हेकेखोर, लब्ध प्रतिष्ठित इंग्रजीचा अवलंब न करता 'सकल जनाला' मराठीतून विज्ञानाची आस लावली; गोडी लावली; तृप्त केले!

म्हणूनच अ.पां. देशपांडे यांना त्यांच्या व्रतासाठी 'प्रोफेसर' अ.पां. देशपांडे म्हणणे श्रेयस्कर वाटते! प्रो. देशपांडे यांचे कार्य समग्रपणे पहिले, तर त्यांचा लोकविलक्षण आवाका आणि अभूतपूर्व संकल्प आकलून येतो. दैनंदिन जीवनात ते कळून येईलच, असे नाही; तथापि, जो निरखून पाहील त्याला हे नक्की दिसेल, की 'अहो येता-जाता, उठता-बसता, कार्य करता' प्रो. देशपांडे यांना केवळ आणि केवळ विज्ञानाचा ध्यास लागला असून सर्व मराठी मुलुख हा वैज्ञानिक दृष्टीचाच, म्हणजे अत्यंत प्रगल्भ करून सोडावा असे त्यांना वाटते. बरे! हे अद्वितीय कार्य आपण करीत आहोत, याचा प्रचंड अहंकार देशपांडे यांच्यात असता, तर तेही समजण्यासारखे राहिले असते. कुठेही मागमूस नाही अहंकाराचा!! इतके त्यांचे व्यक्तित्व विज्ञानमय आणि व्यक्तिमत्त्व मराठी झाले आहे. एवढे निरामयपणे असिधाराव्रत सहजपणे पेलणारा हा मनुष्य बघताना थक्कपणाही थक्क होईल!!

प्रो. देशपांडे हे स्वतःला कलावंत म्हणवून घेणार नाहीत आणि 'विद्वान' म्हटले तर ते (मोठ्याने) हसण्यावारी नेतील. पण, हे आपण ओळखले पाहिजे, की ते प्रतिभावंत आहेत आणि प्रज्ञावंतही आहेत. त्यांचे, एवढा मोठा डोलारा सांभाळणे, हे दशांगुळे कार्य होय! समुद्राच्या वरच्या लाटा आपल्याला दिसतात पण, तो किती आणि कुठे खोल आहे याचा आपल्याला थांगपत्ताही लागत नाही. प्रो. अ.पां. देशपांडे हे सघन, गहन, सखोल, अशा समुद्रासारखे अंतर्हृदयी अथांग आहेत. त्यांच्या भावनेची आणि विचारांची खोली आपल्याला जोखता आली पाहिजे. ते कुठेही रेंगाळत राहत नाहीत. स्थितप्रज्ञापणे अरेंनावरून निघून जातात. व्यासपीठावरही सहसा बसत नाहीत. प्रसिद्धीपेक्षा त्यांना काम हे महत्त्वाचे आणि मोलाचे वाटते. जितक्या सहजपणे प्रो. अ.पां. देशपांडे आपल्याला समजलेत असे वाटते, तितकेच ते पाऱ्याच्या गोळी सारखे निसटून जातात. अ.पां. देशपांडे यांनी सावकाश पण हमखास उभारलेले निःस्पृह कार्य हे कमालीचे यशस्वी झाले आहे, तरी हे यश सुकाळाचे नाही. जसा, चांगल्या अर्थाने, अ.पां.चा थांग लागत नाही तसाच त्यांच्या यशाचाही!! ■

डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे
विज्ञानकथा लेखक

श्री विनायक कर्णिक

तो काळ साधारणपणे १९७७च्या सप्टेंबरातला! त्यापूर्वी 'शास्त्रज्ञांच्या नवलकथा' आणि 'अर्वाचिन भारतीय शास्त्रज्ञ' या दोन पुस्तकांतील शास्त्रज्ञांची जडणघडण वाचून मी काहीसा भारावलेल्या अवस्थेत विज्ञान मंडळ चालू करण्याच्या अथवा तसे काही असल्यास तिथपर्यंत पोहोचण्याच्या मनःस्थितीत होतो, आणि एके दिवशी पिंगेज क्लासेस् विज्ञान मंडळाचा एक फलक माझ्या वाचनात आला. मी त्याच्या कार्यक्रमास गेलो आणि शेवटी शरद नाईक सरांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन बसलो. विज्ञान मंडळाचा तो पहिला-दुसरा कार्यक्रम असावा आणि कोणताही अनुभव नसलेला मी, त्या मंडळाचा पहिला कार्यवाह झालो.

माणूस हेरून त्याला कामास उद्युक्त करण्याची, त्याच्यात कुवत नसताना प्रसंगी त्याला मोठेपणा देऊन त्याच्याकडून काम करून घेण्याची दुर्मिळ हातोटी असणारे नाईक सर थोड्याच दिवसांत मला मराठी विज्ञान परिषदेत घेऊन आले. त्या वेळी ताडदेवमध्ये एअर-कंडीशंड मार्केटच्या तिसऱ्या मजल्यावरील एका छोटाशा खोलीत परिषदेचं कार्यालय होतं. माझ्यासाठी तो क्षण अचंबित करणारा ठरला; नाईकसर मला – त्यांच्याच सारख्या मविपच्या – अजून दोन कार्यवाहांची भेट घडवून देत होते – डॉ. चि.मो. पंडित आणि श्री. अ.पां. देशपांडे. दोघेही अभियंते – एक संरचना अभियांत्रिकीतील डॉक्टरेट आणि दुसरे विद्युत अन् यांत्रिकी या दोनही विषयातील अभियंता.

त्या वेळी मविपमध्ये अनेक कार्यक्रम होत असत; परंतु बहुतांश समतल-विस्तारी! या तीन कार्यवाहांच्या झपाटलेपणातून पुढे नवनवे प्रयोग करण्यात आले. मविप विविध कार्यक्रमांतून लोकांपर्यंत पोहोचत होती. कोणतीही संस्था जिवंत ठेवण्याकरिता त्या संस्थेकडे सातत्याने कार्यकर्त्यांचा ओढा हवा, त्यासंस्थेकडे लोकाभिमुख कार्यक्रमांचे जाळे हवे, उदा. वर्तमानपत्रातून विज्ञान पुरवणी, विज्ञान प्रदर्शन, चालू घडामोडीवर भाष्य करणारी विज्ञान व्याख्याने/शिबिरे इत्यादी आणि प्रसंगी या दोन्हीमध्ये घट झाली तरी संस्थेकडे समांतर कार्यक्रम चालवू शकणारी तज्ज्ञ मंडळींची फळी हवी उदा. वार्षिक

संमेलन, विज्ञान मासिक, वार्षिक विज्ञान निबंध/कथा स्पर्धा इत्यादी. या तीनही गोष्टी देण्याची क्षमता या तीनही कार्यावाह्यांमध्ये होती. त्यांच्या कार्यावाहपदावरील कार्यकाळात परिषदेची वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली हे निःसंशय!

देशपांडे सरांचा त्यातला वाटा वेगळ्या वर्गातला! भरपूर व्यासंग, वाचलेल्या गोष्टी लक्षात ठेऊन नेमक्यावेळी त्यांचा समर्पक उल्लेख, फर्दे वक्तृत्व; विज्ञान, साहित्य आणि अभियांत्रिकी या विषयांतील दिग्गजांचा लोकसंग्रह, व्यवस्थापनातील कुशाग्रता, लिखाणातले सामर्थ्य अशा अनेक गुणांनी समृद्ध व्यक्तिमत्त्व!

मराठी विज्ञान परिषद स्थापनेनंतरच्या गेल्या बावन्न वर्षांत परिषदेतर्फे ६२ उपक्रम राबविले गेले त्यांतील बहुतांश उपक्रमांत देशपांडे सरांचा प्रत्यक्ष सहभाग होता, तर अनेक उपक्रम त्यांच्या पुढाकाराने प्रत्यक्षात उतरले. त्यांनी सहभाग आणि पुढाकार घेतलेल्या उपक्रमांतून मराठी विज्ञान परिषदेची दखल अनेक राज्य तसेच केंद्र संचालित विज्ञान संस्थाना घ्यावी लागली. यात प्रामुख्याने मुंबई विद्यापीठ, महाराष्ट्र ॲकॅडमी ऑफ सायन्सेस, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च, नेहरू विज्ञान केंद्र, होमी भाभा विज्ञान शिक्षण केंद्र, भाभा अणु संशोधन केंद्र या संस्थांचा उल्लेख करावा लागेल. यातून केंद्र सरकारच्या योजनांमध्ये मराठी विज्ञान परिषदेला केंद्रस्थानी भूमिकाही मिळाली! त्यातूनच मग केंद्र सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान खात्याच्या राष्ट्रीय विज्ञान दिनाच्या निमित्ताने दिला जाणार उत्तम विज्ञान प्रसारकाचा व्यक्तिगत पुरस्कार देशपांडे सरांना १९९९ मध्ये प्राप्त झाला.

परिषदेच्या जडण-घडणीत कार्यवाह या नात्याने ४२ वर्षे (१९७३ ते ९१ मविप, ईशान्य मुंबई विभाग कार्यवाह व १९७५ पासून मविप-मध्यवर्ती) असे आजतागायत देशपांडे सरांचे योगदान निःसंशय शीर्षस्थानी आहे.

ओघवत्या वक्तृत्वाचा त्यांचा गुण अनुवंशिकतेने (आता प्रा., डॉ.) समीर अनंत देशपांडे यांच्यात संक्रमित झाल्याचा प्रत्यय विज्ञान भवनातील एका कार्यक्रमात झाला; त्यावरून नोसिल कंपनीतील अत्यंत वरच्या पदावर व्यग्र असूनही आणि परिषदेच्या महत्त्वाच्या जबाबदारीवर असूनही वडील असण्याच्या भूमिकेत सरांकडून कोणतीच उणीव राहिली नसल्याची जाणीव मात्र झाली. सामाजिक विपणन (Social Marketing) या विषयावर समीरने सादरीकरण केले होते. वास्तुविशारद असलेली सरांची कन्या श्रीमती प्राची ओम मर्चंट ही देखील पर्यावरणवादी वास्तुविशारद सुलक्षणा महाजन ह्यांच्या समवेत सामाजिक कार्यात रस घेऊन सरांचा वारसा पुढे चालवित आहे.

कोणत्याही सामाजिक संस्थेच्या कार्यकालात चढउतार येतच असतात; प्रसंगी इतके, की संस्थेमध्ये पराकोटीचे वाद निर्माण होऊन अथवा आर्थिक गैरव्यवहार होऊन संस्थेत फूट पडते किंवा संस्था बंद करावी काय, येथपर्यंत पाळी जाते. बऱ्याच अंशाने मात्र हे दुर्भाग्य परिषदेच्या वाट्याला आलेले नाही. यात तत्कालीन दोन कार्यवाह आणि देशपांडे सर ह्यांचा मोलाचा वाटा आहे. सरांना आजवर फटकून वागलेले मी पाहिलेले नाही. कार्यकर्ता कितीही लहान असला अथवा नवीन असला, तरी त्याचाशी आदराने आणि समजुतीने वागणे ही बाब संस्थेच्या वाढीस पोषक असते, असेच सरांचे वागणे मी आजवर पहिले आहे. परिषदेत कर्मचारी म्हणून असलेल्यांस मानाची वागणूक देणारे सर मी पहिले आहेत. कितीही नामांकित व्यक्तीचे मन वळवून परिषदेच्या कार्यात त्याचा सहभाग ओढून आणणारे सर

मी पहिले आहेत. या सर्व गोष्टी स्वतः मोठं असलेल्या, समाजाविषयी कळकळ असलेल्या व्रतस्थ कार्यकर्त्यासच शक्य आहे. त्याअर्थी सर माझ्यासारख्यास ऋषितुल्य आहेत. सरांचा गुणगौरव करणे हे माझे कार्य नाही, नाही मी आयुष्यात तेवढे कमवले आहे, परंतु त्यांचा सहवास लाभलेला मी एक ऋणी त्यांच्याविषयी माझ्या लेखणीतून कृतज्ञता व्यक्त करतो आणि परिषदेतील सरांचा सहभाग निरंतर राहो अशी मनीषा व्यक्त करतो.

वंदे मातरम! ■

श्री. विनायक कर्णिक
कार्यकारिणी सदस्य,
मराठी विज्ञान परिषद

सर्वांशी जमवून घेणारे देशपांडे

३२

श्रीमती उज्ज्वला देशपांडे

श्री. म.ना. गोगटे ह्यांनी मराठी विज्ञान परिषदेची स्थापना केली आणि नंतर ताडदेवला एका खोलीतून परिषदेचे काम चालायचे. माझे पती अनंतराव परिषदेच्या कार्यक्रमांला जायचे. त्यात त्यांना आवड निर्माण झाली. आपल्याला लेख लिहायला जमते का, भाषण द्यायला जमते का असा प्रयत्न त्यांनी करून बघितला आणि त्यातून त्यांचा आत्मविश्वास निर्माण झाला. मग १९७३ साली त्यांनी म.ना. गोगटे, र.शि. वाशीकर, गजानन वामनाचार्य, डॉ. वि.वि. काळे यांच्या मदतीने म.वि.प., ईशान्य मुंबई विभागाची स्थापना केली व ते त्याचे कार्यवाह झाले. मग १९७५मध्ये म.वि.प.च्या मध्यवर्तीचे कार्यवाह झाले. ते अजूनपर्यंत त्या पदावर आहेत.

परिषदेत मोठी माणसे काम करीत होती. त्यात डॉ. रा.वि. साठे, श्री. ज.ग. बोधे, डॉ. श्री.शां. आजगावकर होते. पण ही माणसे अनंतरावांच्या वरच्या पिढीतील होती. पण मग डॉ. सुरेश नाडकर्णी, श्री. शरद नाईक, डॉ. चिं.मो. पंडित यांच्यासारखी समवयस्क माणसे आली आणि त्यांच्याशी यांची नाळ जुळली. १९७७-७८ साली अनंतराव, शरद नाईक आणि चिं.मो. पंडित हे त्रिकूट जमले आणि त्यांनी पुढची १५-२० वर्षे बंधुभावाने एकत्र काम केले. याच काळात परिषदेला नवनवे धुमारे फुटत होते. अध्यक्षपदावर वेगवेगळी दिग्गज माणसे येत आणि त्यांच्या-त्यांच्या पार्श्वभूमीप्रमाणे ते परिषदेला दिशा देत.

१९८० नंतर परिषदेने घेतलेल्या जमिनीवर परिषदेची छोटी का होईना, पण स्वतःची वास्तू आकाराला येऊ लागली होती. परिषद प्रगती करत होती, पण परिषदेकडे पुरेसे अर्थबळ येत नसे. एकटे वाशीकर, मग चुनाभट्टीत राहणारेच सावंत नावाचे एकजण काम करू लागले. असे एकाचे दोन झाले. पैशांची अडचण होतीच. मग हे तिघे कार्यवाह आपल्याजवळचे पैसे परिषदेला उसने द्यायचे आणि परिषदेकडे आले, की आपले पैसे परत घेत. त्यावेळेनंतर परिषदेत एकेक लोक येऊ लागले. त्यात किशोरी आली,

अजय आला, घनश्याम आला. त्या सगळ्यांना परिषदेची आर्थिक स्थिती समजत असे. आणि कार्यवाह करीत असलेल्या धडपडीची जाणीव होती. त्यामुळे स्टाफचे करावे तेवढे कौतुक कमीच आहे. तीनही कार्यवाहांचे स्वभाव वेगवेगळे होते. शरद नाईक थोडे तापट स्वभावाचे होते, तर पंडित मिश्रकील स्वभावाचे होते. त्यातल्या त्यात देशपांडे शांत स्वभावाचे होते. तिघांत मतभेद होत नव्हते असे नाही, पण ते कधीही हमरातुमरीवर आले नाहीत. कोणी काहीही मत मांडले तरी ते शेवटी संस्थेच्या हिताचे आहे ना, हे पाहिले जाई. नाईकांना नाटक-सिनेमा बघायची हौस होती. चांगले नाटक किंवा सिनेमा पाहिला की त्यांचा हमखास फोन यायचा, अरे अमुक नाटक किंवा सिनेमा जरूर पाहा. मग आम्ही ते नाटक किंवा सिनेमा पाहत असू.

संस्थेला एकापेक्षा एक मोठी माणसे अध्यक्ष म्हणून लाभली. ही माणसे बाहेर कितीही मोठी असली, नव्हे तशी ती होतीच, तरी ते मविपमध्ये अत्यंत साधेपणाने वावरायचे. त्यांचा सगळा मोठेपणा जणू ते परिषदेच्या दरवाजाशी बाहेर काढून ठेवत व आत प्रवेश करीत. केवळ अध्यक्षच परिषदेच्या कामात समरस झाले असे नव्हे, तर त्यांच्या पत्नीही परिषदेच्या कामात रममाण झाल्या आणि त्या सर्वांशी माझी मैत्री झाली. ती मैत्री आता ते अध्यक्ष नसताना आजही टिकून आहे. या मोठमोठ्या महिलांकडूनही मला काही काही शिकायला मिळाले. हे सर्व मला देशपांडे सरांमुळेच लाभले याची जाणीव आहे. शिवाय, परिषदेच्या स्टाफबरोबर एवढे आपुलकीचे संबंध निर्माण झाले, की परिषदेच्या मोठ्या कार्यक्रमात जेव्हा-जेव्हा कामात मदत हवी, तेव्हा-तेव्हा ते मला हक्काने बोलावतात व मलाही मदत करण्यात आनंद मिळतो. या सौहार्दाच्या वातावरणामुळेच परिषदेचा पसारा दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे.

देशपांड्यांना स्वस्थ बसणे माहीत नाही. बारा वर्षांपूर्वी म्हणजे २००५साली जेव्हा आम्ही समीरकडे कॅनडाला गेलो तेव्हा ते दोन महिने देशपांड्यांचा वेळ कसा जाईल याचा प्रश्न मला पडला होता. पण आम्ही निरनिराळी स्थळे पाहायला जायचो, त्या-त्या स्थळांची माहितीपत्रके ते तेथे गोळा करीत आणि घरी आल्यावर एका वहीत त्या स्थळाचे वर्णन लिहून काढत. पुढे भारतात आल्यावर त्या वर्णनाचे ‘कॅनडा’ नावाचे त्यांचे एक पुस्तक तयार झाले. आजही त्या पुस्तकावर त्यांना वाचकांचे फोन येत असतात, कारण ते पुस्तक म्हणजे प्रवास वर्णन नसून तेथील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाविषयी त्यात माहिती आहे. परिषदेतून घरी आल्यावर, सुट्टीच्या दिवशी केव्हाही पाहिले तरी ते संगणकावर काहीतरी लिहित बसलेले दिसतात. मग ते परिषदेचे काम असो, की स्वतःचे लेख वा पुस्तके असे काहीतरी असते. त्यातूनच आतापर्यंत त्यांची ६४ पुस्तके, आणि १,६०० लेख लिहून झाले आहेत. ज्या दिवशी संगणक बिघडलेला असेल त्यादिवशी ते अस्वस्थ असतात, पण म्हणून ते टी.व्ही. पाहत बसले असे होत नाही, तर त्यांच्या हातात काही ना काही पुस्तक असते. आमच्या घरी अखंडपणे पुस्तके आणि मासिके येत असतात. त्यांच्या थप्प्या पडलेल्या असतात.

परिषदेतल्या सर्वांचे त्यांच्यावर जीवापाड प्रेम आहे. २०१२साली त्यांचे बायपासचे ऑपरेशन झाले तेव्हा दिवसभर परिषदेत काम केल्यावर एकेक जण रात्री रुग्णालयात मदतीला येत असे. त्यात विश्वनाथचे नाव पहिल्या यादीत नव्हते तर तो नाराज झाला होता, अखेर त्यालाही संधी मिळाली. त्यावेळी देशपांड्यांचे पुण्यातील भाऊ-बहिणी, भाचे-पुतणे रागावले, की पुण्यात ऑपरेशन का केले नाही,

मदतीला आम्ही सर्व होतो ना? तेव्हा यांची अवस्था गीतेतल्या अर्जुनासारखी झाली होती, ‘मामकाः पाण्डवाश्चैव किम कुरु वत संजय.’ एका बाजूला भाऊ-बहिणी तर दुसरीकडे बंधुवत प्रेम करणारे सहकारी.

देशपांड्यांना आई-वडलांचे जे संस्कार मिळाले, त्यांत बहुश्रुतता, वाचन, दुस-याशी जुळवून घेणे, प्रयोगशीलता, सतत कामात राहणे, लेखन-भाषण या सर्व कला लाभल्या आणि हे सगळे त्यांच्या प्रत्येक भावा-बहिणीत उतरले आहे. केवळ परिषदेतच यांचे सर्वांशी जमते असे नसून त्यांच्या सर्व भावा-बहिणीतील, भाचे--पुतण्यातही ते सर्वांना प्रिय आहेत. त्या सर्वांच्यातही एकोपा आणि एकमेकांना आर्थिक आणि अंगमेहनतीने मदत करणे हा दुर्मीळ गुण उतरला असून तो या देशपांड्यांच्याकडे गेल्या तीन-चार पिढ्यांत पाहायला मिळतो. वडील लवकर गेल्याने थोरले बंधू प्रा. स.पां. देशपांडे यांनी सर्वांचे शिक्षण केले व वडलांचे प्रेम दिल्याने त्यांच्यावरही सर्वांचे जीवापाड प्रेम होते. आज त्यांना हे कौतुक बघून भरून आले असते.

आयुष्याच्या वाटेवर अडथळे जरूर आहेत, हे देशपांड्यांना ठाऊक आहे, पण त्यांनी ते कचरले नाहीत. आणि सपाटी लागली म्हणून ते कधी सैराटही झाले नाहीत. हेच त्यांचे संतुलन अखेरपर्यंत टिको याच शुभकामना. ■

श्रीमती उज्ज्वला देशपांडे
श्री. अ.पां. देशपांडे यांच्या पत्नी

कर्माची भक्ती व ज्ञानाची उपासना करणारे अप्पा

३३

डॉ. समीर देशपांडे

पोटा-पाण्यासाठी नोसिल कंपनीत ३० वर्ष दिवस-रात्र शारीरिक मेहनत केल्यावर जीवनाचे खरे ध्येय साकारण्यासाठी त्याच काळात बजाज स्कूटरवर सुरवातीला ताडदेव एअरकंडीशंड मार्केट व नंतर चुनाभट्टीच्या - म. वि. प. ऑफिसला गुरुवार व शनिवारी मारलेल्या फेऱ्या, पत्रिकेचे संपादन, वार्षिक संमेलनाचे आयोजन, मविपचे इतर कार्य, हजारो लेख-भाषणे-मुलाखती, असंख्य दौरे, गोगटे-नाईक-पंडित-दामले-वाशीकर यांच्यासोबत रंगलेल्या गप्पा, आणि निवृत्तीनंतर मविपला वाहून दिलेले आयुष्य, हे सर्व सांभाळत असताना अप्पांनी प्राची, आई, मावशी, जावई, सून, नातवंडे आणि माझ्याकडे तेवढ्याच उत्साहाने, बारकाईने आणि आत्मियतेने सतत लक्ष दिले.

समाजाला शिकवलेच, पण त्याचबरोबर घरी वैज्ञानिक दृष्टिकोन, गणित, लैंगिक शिक्षण आणि व्यवसाय निवड (डॉ. नारळीकर मॉडेल विरुद्ध डॉ. गोवारीकर मॉडेल) अशा अनंत विषयांवर प्रकाश टाकला. गोवारीकर-देवधर-उदगावकरांसारख्या विचारवंतांशी संवाद साधण्याची संधी दिली.

माझ्या पंधराव्या वाढदिवसाला वेदानुसार “मी तुझा बाप कमी, मित्र अधिक” हे म्हणणारे अप्पा त्यानंतर बऱ्याच प्रमाणात मित्रत्वाला जागले. मोठी स्वप्ने बघण्याचे धाडस आणि प्रोत्साहन दिले आणि हे करत असताना आम्ही घेतलेल्या जीवनातल्या सर्व महत्त्वपूर्ण निर्णयांना पूर्ण पाठींबा दिला. स्वतःचे आचार आणि विचार निवडण्याची संपूर्ण मोकळीक दिली. लायकी नसताना संधीची नवीन दारं उघडून दिली आणि लहानसहान कामगिरी पार पाडल्यावर आमच्या नकळत आम्हांलाच लाज वाटेल एवढा त्याचा प्रसार केला, पण स्वतः मात्र संधी निर्माण करून क्वचितच त्याचा गवगवा केला.

दाभोलकर आणि कलबुर्गी यांच्या प्रमाणे अंधश्रद्धा निर्मूलनावर आघाडीने काम केले, पण समाजातील कोणत्याही व्यक्ती किंवा संस्थेला न दुखावता. राजकारणी असो वा उद्योगपती, संबंध सर्वांशी जोपासला. तसे करताना पैसा व नीतीशी कधीही तडजोड केली नाही. हे संस्कार मविपच्या कार्यात ठळकपणे दिसून आलेच, पण त्याचा परिणाम आम्हां पोरानंवरही झाला.

मटा, लोकसत्ता, टाईम्स ऑफ इंडिया, लोकप्रभा, शास्त्रीय संगीत, पुल, अत्रे, दूरदर्शनवरच्या बातम्या आणि भारत दर्शन आम्हांला वाचायला-ऐकायला-बघायला लावलेच, पण जे-जे अनुभवले त्यांवर मराठीतून परीक्षण लिहिण्यास भाग पाडले. लिहायची सवय लागली आणि चिकित्सक बुद्धीला चालना मिळाली. त्याचप्रमाणे दररोज रात्री घरातल्या सर्व व्यक्तींनी एकत्र बसून जेवायला पाहिजे, असा आग्रहही धरला. या सवयीमुळे मानसिक आरोग्य व्यवस्थित राहिले. लहानपणी या गोष्टींचा त्रास झाला, पण मोठेपणी त्यांचे महत्त्व पटले.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन जन्मभर जोपासला, पण आपले विचार इतरांवर नाही लादले. मनाचा मोकळेपणा दाखवला. देवावर विश्वास नसूनही थोरल्या काकांच्या आग्रह आणि आदराखातर गणपती बसवला आणि आजीच्या इच्छेनुसार तिला धार्मिक स्थळांना हिंडवले. तसेच, राष्ट्रीय गीत कानावर पडल्यावर डोळ्यांत पाणी येणाऱ्या अप्पांचे भारतावर अपरंपार प्रेम असूनही त्यांनी मला परदेशगमनाची परवानगी दिली व मदत केली.

समाजामध्ये 'मविप म्हणजे अपां' हे समीकरण झालेले असूनही याचा अहंकार अपांनी कधी बाळगला नाही किंवा आपले अस्तित्व विज्ञानप्रसारात विलीन होऊ दिले नाही, हाउसिंग सोसायटीचे सचिव, त्यांच्या काकांच्या विचारांवर आधारित पुस्तक लेखन ('एका गायकाचा ताळेबंद') किंवा स्थानिक ग्रंथालयाचे सल्लागार - अशा विविध क्षेत्रांत जबाबदारी संभाळली. २००५साली अप्पा जेव्हा आमच्या कॅनडाच्या घरी दोन महिने राहिले होते, तेव्हा त्या अल्पकाळात, ज्यांनी कॅनडात वीस वर्षे काढली आहेत त्यांच्यापेक्षा जास्त हिंडले. दररोज सवयीप्रमाणे डायरीची पाने भरली आणि त्याआधारे मायदेशी परतल्यावर 'कॅनडा' हे पुस्तक लिहिले.

भरपूर धन कमवायची क्षमता असूनही स्वातंत्र्य टिकवता येईल तेवढाच पैसा मिळवला. पण खरे लक्ष दिले समाजसेवेला, मेहनतीला, साधेपणाला, मनाच्या श्रीमंतीला आणि सर्व नव्या-जुन्या मित्रांबरोबर आणि सर्व नातेवाईकांबरोबर संबंध जपायला.

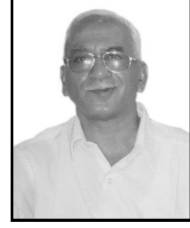
जीवनावर भरपूर प्रेम केले, पण इतरांच्या मृत्युला तेवढ्याच निर्भयपणे सामोरे गेले. भूतकाळात जास्त न अडकता, वर्तमान व भविष्याकाळावर जास्त लक्ष केंद्रित केले, शांत मनाने आणि न बिचकता निर्णय घेतले. स्वतःला आणि इतरांना कामात गुंतवून ठेवले, वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा सामाजिक बांधिलकीवर भर दिला आणि हे सगळे करूनही, आपण काही मोठे करतो आहे याचा आव न आणता, गप्पा-गोष्टी आणि विनोदबुद्धी कायम ठेवली आणि वास्तवाकडे दुर्लक्ष न करता, पाय जमिनीवर खंबीरपणे रोवून ठेवले.

यशस्वी समाजसेवकाचे व एका कर्मयोग्याचे जीवन काय असते, याचे एक मॉडेल सादर केले. संस्कार सुचनांद्वारे कमी आणि आणि वर्तन, आचार आणि संभाषण यामार्फत जास्त केले.

अशा दहा उत्साही माणसांचे कार्य ७५ वर्षांत उरकणाऱ्या वडिलांना माझ्यातर्फे सक्रीय दीर्घायुष्याच्या शुभेच्छा आणि माझे शतशः प्रणाम. ■

डॉ. समीर देशपांडे

श्री. अ.पां. देशपांडे यांचे पुत्र

श्री. मिलिंद देशपांडे

पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालय आणि कुस्त्रो वाडिया कॉलेजमधून अनुक्रमे शालेय आणि विद्युत-यांत्रिकी पदविका हस्तगत केल्यानंतर श्री. अ.पां. देशपांडे १९६५मध्ये नशीब कमवायला नोकरीनिमित्त मुंबईस गेले. सुरवातीला काही वर्षे एस्सो, ओरिएंटल कॅन मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी अशा नोकऱ्या करीत १९६७ पासून १९९७ मध्ये मुदतपूर्व निवृत्त होईपर्यंत मफतलाल ग्रुपच्या नोसिल या कंपनीत विविध पदांवर काम करीत होते आणि ऑगस्ट १९९७ मध्ये ते व्यवस्थापकपदावरून निवृत्त झाले.

मुंबईसारख्या महानगरात दूर राहून कारखान्यातील वेळखाऊ आणि जबाबदारीच्या जागेवर नोकरी केल्यानंतर फुरसतीच्या (?) वेळात मराठी विज्ञान परिषदेसारख्या स्वयंसेवी संस्थेत काम करण्याचा उत्साह श्री आनंदराव यांच्या अंगी टिकून राहिला. हे काम ते गेली ४२ वर्षे सातत्याने करीत राहिले आणि तेथेही जबाबदारीच्या पदावर कार्यरत आहेत, ही बाब विशेष कौतुकाची म्हणावी लागेल.

साहित्य, संगीतयुक्त सुसंस्कृत कौटुंबिक वातावरणात वाढलेल्या आनंदरावांना विज्ञानाच्या अभ्यासाबरोबरच थोरले बंधू प्रा. स.पां. देशपांडे यांचे योग्य आणि अनुकूल प्रोत्साहन मिळत गेले.

सुरवातीस आनंदरावांचा आणि 'मविप'चा संबंध आला तो अगदी योगायोगानेच.

सन १९७१मध्ये एका रविवारी सकाळी 'मविप'तर्फे माटुंग्याच्या पोद्दार महाविद्यालयात 'विज्ञान आणि संगीत' या व्याख्यानमालेचे श्री. शंकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते उद्घाटन होते. त्या कार्यक्रमाला हे दोघे बंधू हजर होते. त्यावेळी वरील विषयावर प्रा. रा.वि. सोवनी यांचे जे व्याख्यान झाले, त्यात त्यांनी संगीताच्या प्रभावामुळे पाश्चात्य देशांत गाई कशा जास्त दूध देतात आणि कारखान्यातील कामगारांची उत्पादन क्षमता कशी वाढते याची उदाहरणे देऊन श्रोत्यांचे या विषयातील कुतूहल जागृत केले. मात्र, आपल्या देशात अथवा परिसरात विषयावर काही प्रयोग झाल्याचा प्रा. सोवनीच्या प्रतिपादनात साधा उल्लेखही नव्हता. त्यांच्या व्याख्यानानंतर आनंदरावांनी परिषदेच्या संयोजकांना आणि मंत्र्यांना भेटून आपले वडील आयुर्वेदाचार्य कै. पांडुरंगशास्त्री देशपांडे यांनी १९५२-५३मध्ये पुण्यात लाजाळूच्या रोपांना

वेगवेगळ्या घराण्याच्या गायकांच्या 'भैरवी' या एकाच रागाच्या ध्वनिमुद्रिका ऐकवून केलेल्या प्रयोगामुळे रोपांचा २७८ टक्के वाढ झाल्याचा आणि या प्रयोगाची त्या वेळच्या विविध महाविद्यालयातील वनस्पतीशास्त्राचे प्राध्यापक, पुणे विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू, संगीतातील जेष्ठ कलाकार आणि विचारवंत या विद्वत सभेपुढे केलेले विवेचन, त्यावर प्रसिद्ध झालेले लेख यांची माहिती दिली.

सुवर्णक्षण

या माहितीने प्रभावित होऊन म.वि.प.च्या कार्यवाहपदी असलेल्या श्री. म.ना. गोगटे यांनी त्यापुढील रविवारी मुख्य वक्त्यानंतर श्री. आनंदराव यांना लाजाळूच्या प्रयोगाची माहिती सांगण्याची संधी दिली. श्री. गोगटे यांची ही कृती म्हणजे आनंदरावांच्या आयुष्यात आलेला सुवर्णक्षणच म्हटला पाहिजे. म. वि.प.ने दिलेल्या संधीचा पुरेपूर उपयोग करून एवढ्या श्रोतृवर्गापुढे बोलण्याची पहिलीच वेळ असताना १५-२० मिनिटांत वडिलांच्या प्रयोगाची साद्व्यंत माहिती सांगून त्यांनी सभेस प्रभावित केले.

पुढे १९७२मध्ये आनंदराव कोल्हापूरच्या विज्ञान संमेलनास 'नवशक्ती'चे प्रतिनिधी म्हणून त्रयस्थपणे हजर राहिले. हळूहळू आनंदराव विज्ञान परिषदेच्या कामात रस दाखवू लागले. असे करताना आपल्यालाही यात काही कर्तबगारी दाखवता येईल, असा विश्वास त्यांना वाटू लागला. त्या आत्मविश्वासापोटी आणि श्री. म.ना. गोगटे तसेच श्री. वि.वि. देशपांडे आणि श्री. गजानन वामनाचार्य यांसारख्या उत्साही मित्रांच्या बळावर १९७३मध्ये घाटकोपर येथे 'मविप' च्या ईशान्य मुंबई विभागाची स्थापना त्यांनी केली. या विभागातर्फे आनंदरावांनी शास्त्रीय विषयांवर व्याख्याने, परिसंवाद, प्रदर्शने, बालआरोग्य इत्यादी कार्यक्रम आयोजित करून परिसरातील लोकांची सामाजिक आणि वैज्ञानिक दृष्टी तयार करण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यात त्यांनी एवढी आघाडी घेतली, की पुढे १९७६मध्ये सर्पतज्ज्ञ डॉ. पु.ज. देवरस यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेले ११ वे अखिल भारतीय मराठी विज्ञान संमेलन त्यांनी आपल्या ईशान्य मुंबई विभागातर्फे भरवले. या संमेलनाचे व्यवस्थापन, संयोजन आणि कार्यकर्त्यांचे नियोजन इतके नमुनेदार होते, की कार्यवाह श्री. गोगटे यांनी त्यांना 'अकरावे संमेलन' ऐवजी 'असे करावे संमेलन' म्हणून त्यांना प्रशस्तीपत्र देऊन त्यांचे जाहीर कौतुक केले.

पिंड घडत गेला

ईशान्य मुंबई विभागात उत्तम कार्य करत असलेल्या आनंदरावांना यथावकाश केंद्रीय नेतृत्वाने मुख्य प्रवाहात ओढले आणि त्यांचा उत्साह, कामाचा झपाटा, बरोबरच्या आणि सर्व पातळीवरच्या कार्यकर्त्यांकडून खेळीमेळीच्या वातावरणात काम करून घेण्याची हातोटी, यांची दखल घेऊन संपूर्ण मविपचे कार्यवाह म्हणून त्यांची निवड केली. या नियुक्तीमुळे आनंदराव मधुमेहतज्ज्ञ डॉ. आजगांवकर, वास्तुशास्त्रज्ञ श्री. ज.ग. बोधे, विज्ञान लेखक प्रा. रा.वि. सोवनी इत्यादी जेष्ठ मंडळींच्या सहवासात आले. त्यातून स्वयंसेवी संस्थांसाठी आवश्यक असणारा आनंदरावांचा पिंड घडत गेला.

तेथून पुढे त्यांनी केलेल्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेतला, तर श्री. आनंदराव आणि त्यांच्याबरोबर काम करणाऱ्या असंख्य कार्यकर्त्यांचा कष्टाचे मोल आपल्याला जाणवेल. त्यांच्या या कष्टामुळे मराठी विज्ञान परिषद सतत वर्धिष्णू राहिली आहे. यात प्रामुख्याने पुढील कार्याचा उल्लेख करावा लागेल.

१) श्री. गोगटे यांनी मोठ्या कष्टाने शासनाकडून मिळवलेल्या चुनाभट्टी, मुंबई येथील भूखंडावर

परिषदेची आपली वास्तू सर्वांच्या मदतीने साकार केली.

२) इमारत बांधकाम आणि संमेलना आदी कामाला सर्वश्री शरद पवार, शंकरराव चव्हाण, सुधाकरराव नाईक, मनोहर जोशी अशा सर्व मुख्यमंत्र्यांच्या आमदानीत परिषदेस भरघोस अनुदान मिळवून कार्यक्रम आणि उपक्रम यशस्वी केले.

३) अशाच प्रकारे दिल्लीच्या काउन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रीअल रिसर्च उर्फ सिएसआयआर च्या मदतीने दरमहा आकर्षक स्वरूपात 'मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका' प्रसिद्ध करून त्याद्वारे अद्यावत ज्ञानाचे आणि माहिती व तंत्रज्ञान प्रसाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे.

४) विविध ठिकाणांहून मिळणाऱ्या मदतीचा आणि अनुदानांचा योग्य मुदतीत आणि चोख हिशेब देणारी संस्था म्हणून संस्थेने गेली कित्येक वर्षे विश्वासहता तयार करून टिकवून धरली आहे.

५) विज्ञानरंजक कथा आणि निबंध स्पर्धा भरवण्यात सातत्य राखून त्यांतून तयार झालेल्या डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. बाळ फोंडके, श्री. निरंजन घाटे, श्री. लक्ष्मण लोंढे यांनी मराठी साहित्यात विज्ञान कथांचे स्वतंत्र दालन निर्माण केले आहे.

६) दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांनी शास्त्रीय संशोधनाकडे वळावे म्हणून त्यांचे मेळावे भरवून, त्यांना १९८४ आणि १९८६ मध्ये डॉ. श्रीकांतन, डॉ. नारळीकर, डॉ. सुखात्मे, प्रा. उदगावकर यांचे मार्गदर्शन मिळवून दिले.

७) टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या धर्तीवर इयत्ता सातवी, आठवी आणि नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी विज्ञान विषयांच्या अतिरिक्त परीक्षांची योजना चालू करून गेली कित्येक वर्षे ते ती राबवत आहेत. तसेच सातवी-आठवीतील वयात येणाऱ्या मुलींसाठी मार्गदर्शनपर ध्वनिचित्रफित तयार करून घेऊन गावोगावी शाळांत जाऊन त्याद्वारे प्रत्यक्ष मार्गदर्शनाची सुविधा महिला डॉक्टरांच्या मदतीने केली.

८) मॅजेटिक गप्पांत विज्ञान विषय ठेऊन डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. वि.गो. कुलकर्णी, डॉ. वि.ग. भिडे, डॉ. वसंत गोवारीकर यासारख्या वैज्ञानिकांच्या मुलाखाती घेऊन गप्पा घडविल्या.

९) विज्ञान परिषदेला आजवर डॉ. रा.वि. साठे, श्री. म.ना. गोगटे, प्रा. भालचंद्र उदगावकर, डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. वसंत गोवारीकर, श्री. प्रभाकर देवधर आणि विद्यमान अध्यक्ष प्रा. जेष्ठराज जोशी यांसारखे दिग्गज अध्यक्ष लाभल्याने परिषदेस समाजात प्रतिष्ठा लाभली.

१०) १९९८ साली पोखरण येथील अणुचाचणीनंतर भाभा अणुसंशोधन केंद्राचे संचालक डॉ. अनिल काकोडकर यांची त्यासंबंधात दूरदर्शनवर मुलाखत घेऊन मराठी जनतेला अणुचाचणीची माहिती करून दिली.

विज्ञान परिषदेच्या कार्याबरोबरच विज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी आनंदरावांनी व्याखाने देणे, सभा संचालन करणे, लेख लिहून वर्तमानपत्र, आकाशवाणी व दूरदर्शन या तीनही माध्यमांचा मुबलक वापर केला आहे.

याशिवाय विज्ञानिनी, आपले आरोग्य, एका गायकाचा ताळेबंद (संगीतज्ञ वामनराव देशपांडे यांचे चरित्र) ही पुस्तके त्यांनी संपादित केली आहेत, तर श्री. अरविंद गुप्ता यांच्या मूळ हिंदी भाषेतील 'खेल खेलमें' या पुस्तकाचा मराठीत 'टाकाऊतून शिकाऊ' असा अनुवाद केला आहे आणि त्यांची एकूण ६४ पुस्तके आजवर प्रसिद्ध झाली आहेत.

डॉ. रघुनाथ माशेलकर यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे विद्यापीठात २०००सालच्या जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात पार पडलेल्या विज्ञान संमेलनात अ.पां. देशपांडे यांचे मुलांना मार्गदर्शन करणारे सप्रयोग व्याख्यान झाले. दैनिक 'सकाळ' ने 'मुलांचे जगत' या सदरात त्याचा संपूर्ण वृत्तांत दिला होता.

यशपाल यांची शाबासकी

श्री. आनंदराव अध्यक्ष असलेल्या राष्ट्रीय विज्ञान प्रसारक संस्थेतर्फे २०००सालच्या जानेवारी महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात 'आयुका' आणि बालगंधर्व रंगमंदिरमध्ये जे आंतरराष्ट्रीय वैज्ञानिक संमेलन झाले, त्याचे संयोजन, नियोजन आणि नियंत्रण इतके देखणे होते, की उद्घाटक प्रा. यशपाल यांनी यासंबंधी बोलताना, "जेव्हा प्रथम श्री. देशपांडे यांचे उद्घाटनाला येण्याबद्दल पत्र आले तेव्हा अगदी नवी संस्था, मनुष्यबळ नाही, पैशांचा अभाव इत्यादी कारणांनी हे संमेलन प्रत्यक्ष होईल का, म्हणून मी सांशक होतो आणि काही दिवसांत संमेलन रद्द झाले आहे आणि वरील अडचणींचा पाढा वाचणारे श्री. देशपांडे यांच्या आणखी एका पत्राची अपेक्षा करत होतो; परंतु त्यांनी नेटाने आणि कौशल्याने हे संमेलन आयोजित केले आहे", असे सांगून त्यांचे जाहीर कौतुक केले.

तर डॉ. नारळीकर आणि डॉ. गोवारीकर अनौपचारिकपणे आपसांत गप्पा मारताना परदेशी पाहुणे देशपांडे यांच्या नियोजनावर खूष आहेत, याची कबुली देत होते. हे संमेलन एवढे यशस्वी झाले की परदेशी शास्त्रज्ञांच्या आग्रहावरून श्री. अ.पां. देशपांडे यांना राष्ट्रीय विज्ञान प्रसारक संस्थेचे रुपांतर आंतरराष्ट्रीय विज्ञान प्रसारक संस्थेत केल्याची घोषणा करण्यास भाग पाडले.

मराठी विज्ञान परिषदेच्या कार्याची आणि आनंदरावांच्या त्यातील सहभागाची दखल घेऊन १९९५मध्ये त्यांना फाय फाउंडेशन पुरस्कार मिळाला. १९९९मध्ये एका अमेरिकन विद्यापीठातर्फे १९९८चा भारतीय विज्ञान प्रसारक म्हणून प्रशस्तीपत्रक मिळाले आणि केंद्र सरकारतर्फे २०००साली विज्ञान दिनानिमित्त देण्यात येणाऱ्या रुपये एक लाखाचा पुरस्कार, मानपत्र आणि स्मृतिचिन्ह समारंभपूर्वक दिल्लीत प्रदान करण्यात आले.

अशा या आमच्या आदरणीय बंधूची यशस्वी वाटचाल कायम राहो. ■

श्री. मिलिंद देशपांडे

श्री. अ. पा. देशपांडे यांचे कनिष्ठ बंधू

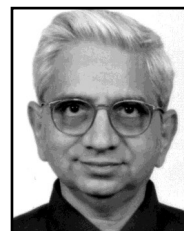
संपादकीय टीपा :

१. या लेखात श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे यांचा उल्लेख 'आनंदराव' असा केला गेला आहे कारण त्यांना तसे त्यांचे कुटुंबीय लहानपणापासून संबोधित. तसा उल्लेख डॉ. विजया वाड यांच्या लेखातही आला आहे (लेख क्रमांक १७).

२. सदर लेख दैनिक 'सकाळ' (पुणे आवृत्ती) मध्ये २८ फेब्रुवारी, २००० रोजी प्रसिद्ध झालेल्या मूळ लेखाची सुधारित आवृत्ती आहे, तरी दैनिक 'सकाळ' चे आभार.

A.P. Deshpande: A Motivational Leader

३५

Dr. Arvind Kumar

It is a pleasure to write about Shri A. P. Deshpande, who has been such a pillar of strength for Marathi Vidnyan Parishad (MVP) for more than four decades.

MVP, undoubtedly, is one of the foremost NGOs of the country, much acclaimed for its work on science dissemination across all strata of the population. Over the years, it has provided an excellent forum for scientific and technical experts, teachers, students, educators and scores of dedicated volunteers to pool their expertise on a variety of socio-scientific and educational issues, particularly at the grassroots level. Moreover, some of the most eminent scientists and technologists of the country have been associated with this organisation. A.P. Deshpande has played a pivotal role in bringing coherence across the large scope of MVP's activities and the continued robustness of this organisation owes much to him.

I came in contact with Shri Deshpande during my tenure as Centre Director, Homi Bhabha Centre for Science Education (HBCSE) from 1994 till my retirement in 2008. There was much that was overlapping between the mandates of HBCSE (a National Centre of TIFR in science and mathematics education) and MVP. Though my own academic endeavours have been along somewhat different lines, several of my colleagues at HBCSE, including my esteemed senior colleagues (late Profs. B.M. Udgaonkar and V. G. Kulkarni) were continually involved with the activities of MVP.

I was deeply honoured to be part of the 41st Annual Convention of MVP held at Wani in 2006 (*Editorial Note:* Dr. Arvind Kumar served as the President for this Convention). A year later in 2007, I had the privilege of a more intensive interaction with A. P. Deshpande when MVP and HBCSE jointly organised a function to felicitate Prof. B. M. Udgaonkar on his completion of 80 years of age. It was a memorable experience.

Throughout my association with A.P. Deshpande, I was struck by his extra-ordinary

organisational and leadership skills, and his unwavering dedication to realizing the goals of the organisation he has nurtured so assiduously. It is very fitting that MVP has decided to organise a function on the day before its 52nd Annual Convention at Kudal, Sindhurga District, and release a Festschrift Volume in his honour on his completion of 75 years of age on December 15, 2017.

On this occasion, I extend my warmest felicitations to Shri A. P. Deshpande and offer my best wishes to him for many more years of good health, and happy & fulfilling life. ■

Dr. Arvind Kumar

President, Annual Convention
of Marathi Vidnyan Parishad.
Wani, 2006

A.P. Deshpande — An Extraordinary Science Communicator

३६

Dr. Subodh Mahanti

Persons like Shri A. P. Deshpande, who prefer to work selflessly and without any self-publicity, should be regarded as 'heroes of our time'. Over the last more than four decades he has been working towards creating scientific awareness in the society, motivating the younger generation towards taking science as a career and promoting the cause of scientific research. His work assumes greater significance when we consider the fact that he has been working for science popularisation in regional Indian language. In his case it is Marathi. Before engaging himself in the field of science communication Deshpandeji had been working in chemical industry. Whatever might be the reasons for his switching over to the field of science communication, it was certainly a bold decision. I must say a person having deep faith in his commitment and belief can take such a decision.

It is a real privilege for me to write a few words about Shri A.P. Deshpande's personal attributes and his achievements as perceived by me during my long interaction with him for a publication being brought out by Marathi Vidnyan Parishad on the occasion of his 75th birthday. I met him almost two decades ago and from that time I have found him as a driving force of one of the most active non-governmental organisations in the field of science communication in the country—Marathi Vidnyan Parishad. The organisation, which was established in 1966, has been engaged in a wide range of science popularisation activities. Among its activities include training for growing vegetables and fruits in balcony/terrace with the help of biodegradable waste generated in the kitchen and a course called *Vigyan Mitra* – a course introducing school students to various concepts of science. It also encourages scientific research. It has instituted an award of Rs. one lakh each for college teachers and University teachers doing quality research. It organises an annual science conference. It has brought out a wide range of publications in Marathi. It maintains a multi-media library. There are many other activities that are being pursued by the Marathi Vid-

nyan Parishad.

The Marathi Vidnyan Parishad is a unique organisation, it has a large number of eminent scientists among its members and many of them including the internationally acclaimed astrophysicist Professor J.V. Narlikar are actively engaged in communicating science in Marathi. It has 71 branches in the State of Maharashtra and four outside it (Goa, Belgaon, Vadodara and Nippani). The progress of Marathi Vidnyan Parishad in the recent years spearheaded by Shri A. P. Deshpande is really noteworthy. He has played an instrumental role in the establishment of the National Centre for Science Communicators (NCSC) at Mumbai.

Deshpandeji's contributions in shaping the activities of Marathi Vidnyan Parishad alone are enough to ensure him a permanent place in the history of science communication in India, but his contribution goes much beyond this. He himself is a science communicator *par excellence*. He has written a large number of popular science books in Marathi. He has produced a number of biographies of scientists and technologists like R. A. Mashelkar, Anil Kakodkar, Madhav Chitale, Madhav Gadgil, Dr. A.B. Joshi and Vasant R. Gowariker in Marathi. I personally consider this work very significant because even today there is not much literature on Indian scientists. The biographies of scientists go a long way in inspiring the students particularly those who are inclined towards taking up science as a career (*Editorial Note*: There are 64 books on his name). He has worked towards documenting the individuals and organisations engaged in science communication in the country in the form of directories. His contribution in training science communicators in Marathi is noteworthy. He has also strived hard for attracting school students towards science.

I had interacted with him on a number of science communication projects jointly implemented by Marathi Vidnyan Parishad and Vigyan Prasar, an autonomous organisation under the Department of Science and Technology, Government of India. I would like to mention here the project on popular science writing in Marathi in the past (1830-1950). This was a part of Vigyan Prasar's ambitious project of documenting popular science writing efforts in all the Indian languages. The objective of the project was to bring out a compilation of select writings on popular science during the period under investigation while reviewing the evolution of popular science writing in a particular Indian language — its scope, content, style and the organisations and individuals engaged in this work. The project was a real research project, which involved scanning of a very large number of documents scattered in different parts of the state. It also involved interacting with a large number of individuals. Deshpandeji took up the challenge and produced a two-volume publication. I am sure the work is a seminal contribution towards documenting the history of popular science writing in Marathi. Deshpandeji helped Vigyan Prasar in disseminating its popular science books and in bringing out Marathi versions of many of these publications.

Deshpandeji is a soft-spoken person with a rare sense of subtle humor. He is totally immune to publicity. I never saw him talking about his own personal achievements. In fact for long time after coming to know him I was not aware that he had made

such significant contribution to popular science literature in Marathi. He has been working selflessly without any remuneration. His simplicity is contagious. I found his oratory skill is very effective in transmitting scientific concepts. He treats everyone on equal footing—whether big or small. To realize his organisational skill one needs to see him in action.

There is no doubt that we need to propagate the life and work of people like Deshpandeji. It will be great support to the cause of science popularisation in the country. We must transform such unsung heroes of our country into real heroes. I must mention that I have used some adjectives while describing Deshpandeji's personal attributes and achievements, which *prima facie* may appear to be superlative, but I sincerely mean them. They are not simply words I have used just for the sake of using them. I myself visited different parts of the country and interacted with many organisations and individuals engaged in science communication and I do not recall many people whose work could be compared with Deshpandeji. Such people are few in number. Here I am talking about people who are working under the aegis of non-governmental organisations. I am pretty sure there will be very few people outside the state of Maharashtra, who are familiar with the works carried out by Deshpandeji. This is the reason why I feel the works of people like Deshpandeji should be given wide publicity. In fact there should be some kind of fellowships at the national level for people like Deshpandeji enabling them to visit different parts of the country and share their experiences with people engaged in science communication.

I feel myself proud that I had the opportunity to interact and work with such an individual. I am sure a person like Shri A.P. Deshpande would continue to work till the end and I only wish he continues to do so for a very long time to come. I wish him a very creative and productive life ahead. I also thank all those involved in bringing out the publication highlighting the different facets of Deshpandeji's personality and his work. ■

Dr. Subodh Mahanti
Former Honorary Director,
Vigyan Prasar

Deshpande: An Organiser of Inexhaustible Energy

३७

Dr. A.P. Jayaraman

Passion for science communication was the force of attraction and the binding energy that brought us together to a common platform. Having come together we have never looked back but moved forward. We share the conviction that no good work can be done by solo performers however accomplished they are. The recent research paper on gravitational waves is a classic example of teamwork, which has a hyper-authorship of 1,004 scientists. Team work is the gestalt of the new times and we share this perception.

Deshpande is a majestic grassroot level science communicator and has rural Maharashtra as his heart throb. Like a wandering minstrel he moves around majestically brightening the lives of the rural folk with down to earth appropriate and relevant science and technology. He is a pioneer leader in this field which is at once path-breaking and pacesetting. He mingles and merges with commonest of the common people dissolving his identity with them.

One of his leadership traits is his magnificent obsession with planning. He decides in advance what is to be done, how it is to be done, when it is to be done and who should do it. His algorithm of work style is a three step process. Write down the problem. Scratch the head and brains. Write down the solution. His operational plans are impeccably perfect and his tactical planning usually gels well with it. He always prepares a contingency plan for disaster management. Yet if Murphy's Law opens up he is unflappable. I have seen him in absolute cool when things go haywire. I recall vividly how a carefully planned and skillfully programmed videoconferencing at Pune with the Editor of *Nature* fell into a technical glitch. He was unflappable and quietly moved on to the next programme without ruminating on the ruins of a failure. At such times an inscrutable inward smile would appear on his otherwise solemn countenance.

In management style, I have often found him more goal-oriented than people-oriented or protocol-oriented. He has a firm approach to project implementation undeterred and undistracted by situational dynamics. I would call this an engineering approach of management.

Another trait I have noted with him is his preoccupation with deliverables. No matter what the obstacles are he will deliver the goods and services. For him the product is ultimate and the process is secondary. This is an invaluable asset in enterprise and I have found him dominant as a task driven manager. Concern for the task and deliverables often overrides the people factor.

His capacity for networking is admirable. He keeps functional note of who can do what and having tested he goes by the proven past experience and is risk averse to experimentation. In event management, he follows the low cost high value tradition of People's Science Movements (PSMs).

Management is the art of getting work done from others and this art stops short at some point when he will gladly and uncomplainingly do all the work.

In small intimate groups he can be explosively humorous and keeps a sustained wit all through. I had the pleasure and privilege of travel and stay with him in several different geographies and his resilience is remarkable.

He does not carry any pretentious air of intellectual superiority around him. He is pragmatic, down to earth and always calls a spade a spade without mincing words. He does not engage in vacuous sophistry or semantic trickeries. The hardboiled ruggedness of his engineering background always comes to the forefront.

We affectionately address him as APD and it has been a pleasure and a privilege to work with APD at the organisational level. Wish him redoubled success in his impactful endeavor of 'scicom'. ■

Dr. A.P. Jayaraman
Vice Chairman, National Centre for
Scienc Communicators

Appa – An Inspiring & Caring Science Communicator

३८

Dr. Parul R. Sheth

I am happy that Marathi Vidnyan Parishad has taken the initiative to bring out a Festschrift Volume to felicitate Shri. Anant P. Deshpande, Honorary Secretary of Marathi Vidnyan Parishad (MVP), who is completing 75 years on December 15, 2017. Having trekked a long journey on the path of science communication, Shri Deshpande richly deserves this honour.

I have known Appa, as we fondly address him, even before the time of inception of the National Centre for Science Communicators' (NCSC). I had the privilege to meet him for the first time when MVP was in the process of organising a National Conference for Science Writers. The two-day conference was held on December 21 and 22, 1996 at Y. B. Chavan Pratishthan Sabhagriha, Mumbai. He looked a pleasant personality and had an infecting smile. He warmly greeted me and I got into the conference organising committee with ease. That was at that time and then there was no looking back!

Appa took the initiative along with support from his close associates, formed the NCSC and I became a founder member. This was in January 1997 when NCSC got its identity under the aegis of MVP. So my association with Appa has been for more than two decades, and the bond is still going strong.

We have planned and formulated various science communication activities together ranging from workshops, journalism courses both in English and Marathi, seminars, lectures and organised National and International conferences. We have even edited conference Proceedings together. His zeal and efforts have led us all to contribute to public understanding of science and science to the society.

I have had a long association with MVP since the time I have known Appa. MVP brings out *Marathi Vidnyan Parishad Patrika* every month. It was at Appa's insistence and other Patrika editing committee members that I had the opportunity to

write for this esteemed *Patrika*. I wrote a column entitled, “Consulting Room” in *Patrika* during 2007-09. I am not well versed with writing in Marathi. Appa assured me that I should write in English and then it would be translated and published. The column became popular and was appreciated by the readers.

Appa has remained the Chairman of NCSC and has been very vocal in decision-making. As a Treasurer I have watched him work and negotiate with patience and firm belief in other members of NCSC. Never have I seen him lose his temper and flare up! I strongly perceive that it is his engineering and management skill that has made him so.

I wish to make a special mention about Appa’s oratory skills. His talks are filled with humour. His scientific knowledge is vast. The best part is that he conveys even the most difficult of all sciences to students, teachers and colleagues with ease.

A couple of years back, Mumbai and Maharashtra were under a dry spell. There was a water scarcity. In fact, every year during summer we save water and electricity, especially in the suburbs of Mumbai. Appa took the lead at the time and he went to every school, institution etc. and delivered lectures on how to save water. He would be always ready to help the society for a good cause and impart scientific knowhow at the same time.

As a person Appa is caring. Whenever the meeting gets over late or a conference overshoots time, he asks about how I would reach home. And he makes sure that I reach home safely. Not only him, has Ujjwalatai, his better half fed us at to our heart’s content at their home. I still remember and relish the home-cooked Maharashtra preparations that she made for us.

Appa has a lot of stories to tell us in his free time about his experiences about meeting dignitaries from scientific world as well as other parts of the world, be it art, culture or music. Some time back he narrated a beautiful instance about his father’s association with the classical singing maestro Shri. Bhimsen Joshi. I wonder how a man with scientific background is so well versed with subjects that are out of our reach!

I wish Appa all the best for his coming years. May he have a healthy, prosperous and many more fruitful years ahead! My heartfelt wishes to him for his sustained leadership of NCSC and hope to have a continued association with him for many years to come. ■

Dr. Parul R. Sheth
Treasurer, National Centre for
Science Communicators

श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे यांची वाटचाल

जन्मस्थान आणि दिनांक :

पुणे, १५ डिसेंबर, १९४२

शिक्षण :

- ♦ शालेय शिक्षण पुण्यातील त्यावेळच्या प्रख्यात नूतन मराठी विद्यालयात
- ♦ पुण्यातील वाडिया कॉलेजच्या वस्त्रो वाडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमधून इलेक्ट्रिकल (१९६२) आणि मेकॅनिकल इन्जिनिअरिंगचे (१९६३) डिप्लोमा उत्तीर्ण

नोकऱ्या :

- ♦ जून, १९६३ ते डिसेंबर, १९६४ - वेंडलेसाइड नॅशनल कंडक्टर्स, पुणे
- ♦ जानेवारी, १९६५ ते ऑगस्ट, १९६५ - एस्सो पेट्रोलियम कंपनी, मुंबई
- ♦ डिसेंबर, १९६५ ते नोव्हेंबर, १९६७ - ओरिएंटल कॅन मॅन्यूफॅक्चरिंग कंपनी, मुंबई
- ♦ डिसेंबर, १९६७ ते ऑगस्ट, १९९७ - नॅशनल अर्गेनिक केमिकल इंडस्ट्रीज लिमिटेड (नोसिल), ठाणे (स्वेच्छानिवृत्ती)

समाजकार्य :

- ♦ मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, घाटकोपर शाखेच्या कार्यकारिणीचा १९७० पासून सभासद आणि १९९७ पासून शाखेचा अध्यक्ष
- ♦ मराठी विज्ञान परिषद ईशान्य मुंबई विभागाची स्थापना करून १९७३ ते १९९१ कार्यवाह
- ♦ मराठी विज्ञान परिषद, मध्यवर्तीचे कार्यवाह - ऑगस्ट, १९७५ ते आजतागायत ४२ वर्षे
- ♦ नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स (एन.सी.एस.सी.) ची १ जानेवारी, १९९७ रोजी स्थापना करून तिचा आजतागायत अध्यक्ष

इतर कार्य :

- ♦ आकाशवाणी मुंबईच्या विज्ञान विभागाचे सल्लागार - १९८० ते १९८५
- ♦ महाराष्ट्र शासनाच्या उत्तम साहित्याकृती पुरस्कार योजनेतील विज्ञान विभाग निवड समितीचे सभासद १९८० ते २०००
- ♦ डिपार्टमेंट ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजीच्या उत्तम विज्ञानप्रसारक निवड समितीचा सभासद २००० ते २००५
- ♦ राज्य स्तरावर ४१ आणि राष्ट्रीय स्तरावर १० संमेलने यांचे आयोजन; आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दोन परिसंवाद (इस्त्रायेल आणि हैदराबाद) आणि एक संमेलन (ब्राझील) यांचे आयोजन

- ♦ डॉ. जयंत नारळीकरांवर पुणे दूरदर्शनसाठी एक तासाच्या लघुपटाची निर्मिती
- ♦ डॉ. वसंत गोवारीकरांच्या आकाशवाणीच्या राष्ट्रीय संग्रहासाठी ४-४ तासांच्या मराठी आणि इंग्रजीत मुलाखती घेतल्या

पुरस्कार व सन्मान :

- ♦ फाय फाउंडेशन, इचलकरंजी - विज्ञानप्रसारक पुरस्कार, १९९५
- ♦ डिपार्टमेंट ऑफ सायन्स अँड टेक्नोलॉजीचा विज्ञानप्रसारक पुरस्कार, १९९९
- ♦ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे - विज्ञान ग्रंथकार पुरस्कार, २००६
- ♦ निर्माण फाउंडेशन - विज्ञानप्रसारक पुरस्कार, २०१०
- ♦ महाराष्ट्र अकादमी ऑफ सायन्सेसची ऑनररी फेलोशिप
- ♦ अध्यक्ष, बेचाळीसावे मुंबई महानगर साहित्य संमेलन, २०१७

विज्ञानप्रसार कार्य :

- ♦ विविध वर्तमानपत्रे व मासिके यांत लेख आजवर १,६००
- ♦ जाहीर भाषणे १,१००
- ♦ आकाशवाणीवर कार्यक्रम २६२
- ♦ दूरदर्शनवर कार्यक्रम ६३
- ♦ पुस्तके ६४

अ.पां. देशपांडे यांची ग्रंथ संपदा

संपादन :

१. विज्ञान लेखक-वक्ते यांची यादी, १९७८
२. मराठवाड्यातील भूजल, १९८३
३. कोरडवाहू शेतीच्या समस्या, १९८३
४. विदर्भ विकास आणि पर्यावरण संतुलन, १९८४
५. एका गायकाचा ताळेबंद, १९८७
६. विज्ञानिनी, १९९०
७. आठवे विज्ञान लेखक शिबीर, १९९२
८. केमिकल ऑक्सिडेंट्स ऑन रोड्स, १९९०
९. नववे विज्ञान लेखक शिबीर, १९९३
१०. नॅशनल कॉन्फरन्स फॉर सायन्स रायटर्स, १९९६
११. पाणी प्रश्न आणि उपाय, १९९८
१२. मराठी विज्ञान परिषदेच्या आजीव सभासदांची सूची, १९९९
१३. फर्स्ट इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स, २०००
१४. सायन्स पॉप्युलरायझेशन थ्रू मराठी लेन्वेज, २००१
१५. नॅशनल डिरेक्टरी ऑफ सायन्स कम्युनिकेटर्स, २००२
१६. स्मृतीग्रंथ, २००२
१७. पाणी प्रश्न आणि लोकांनी करायचे उपाय (पहिली आवृत्ती – १९९९)
(दुसरी सुधारीत आवृत्ती), २००३
१८. सेकंड इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स, २००३
१९. नॅशनल डिरेक्टरी ऑफ सायन्स कम्युनिकेटिंग ऑर्गनायझेशन्स, २००४
२०. थर्ड इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स, २००५
२१. नॅशनल सेमिनार ऑन एक्स्पॉन्डिंग होरायझन्स ऑफ स्कूल सायन्स एज्युकेशन, २००५
२२. विज्ञान आणि वैज्ञानिक, २००५
२३. एट्थ नॅशनल कॉन्फरन्स फॉर सायन्स फिक्शन रायटर्स, २००६
२४. यशपाल – एटी इयर्स यंग, २००६
२५. बी. एम. उदगावकर – एमिनंट सायंटिस्ट अँड एज्युकेशनिस्ट, २००७
२६. नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन सायन्स एज्युकेशन – चॅलेंजेस ऑफ क्वालिटी, २००७
२७. नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन नॅशनल अजेंडा : प्रॉब्लेम्स अँड सोल्युशन्स, २००८
२८. नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन कॉन्झर्वेशन ऑफ बायोडायव्हर्सिटी, २०१०
२९. नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन अँड्रिसिंग विमेन्स इश्यूज, २०१२

३०. अभियांत्रिकीचे जग, २०१३
३१. नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन एक्स्पेंडिंग होरायझन्स ऑफ इनोव्हेशन कम्युनिकेशन, २०१३
३२. मूलभूत विज्ञान, २०१४
३३. उपयोजित विज्ञान, २०१४
३४. विज्ञानिनी भाग १, २०१४
३५. विज्ञानिनी भाग २, २०१४
३६. मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका – ५०१ वा अंक, नोव्हेंबर, २०१४
३७. संरक्षण सिद्धता, २०१५
३८. एट्यू नॅशनल टीचर्स सायन्स कॉंग्रेस, २०१५
३९. द मेनी फॅसेट्स ऑफ डॉ. वसंत आर. गोवारीकर, २०१६

सहसंपादन :

४०. यंत्रमानव, २००७ (सहसंपादक – सुबोध जावडेकर)
४१. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान कोश, २००९ (सहसंपादक – डॉ. बाळ फोंडके)
४२. विज्ञान व तंत्रज्ञान चरित्र कोश, २०१० (सहसंपादक – डॉ. बाळ फोंडके)
४३. मराठीतील विज्ञानविषयक लेखन १८३० – १९५०, भाग – १, २०११ (सहसंपादक – डॉ. विवेक पाटकर)
४४. मराठीतील विज्ञानविषयक लेखन १८३० – १९५०, भाग – २, २०११ (सहसंपादक – डॉ. विवेक पाटकर)

अनुवाद :

४५. खेळ, १९८७
४६. ऊर्जा, १९९८
४७. काडेपेटी आणि इतर विज्ञान खेळणी, २००६
४८. टाकाऊतून शिकाऊ, २००६
४९. पदार्थांची नवलाई, २००६
५०. परिसर आणि स्वावलंबन, २००७
५१. ऊर्जा आणि स्वावलंबन, २००७

सहलेखन :

५२. इंडिया द वे बुई सी इट, २०११ (पेंटींग – हिरोशी शिमाझाकी, टिपणे, सहलेखक – समीर देशपांडे व अमिता देशपांडे)
५३. विज्ञानयात्री – डॉ. अनिल काकोडकर, २०११ (सहलेखक – डॉ. श्रीराम मनोहर)

स्वतंत्र लेखन :

५४. आपत्कालीन यंत्रणा, २००१
५५. स्वरयज्ञ, २००२
५६. विद्वज्जन, २००५
५७. विज्ञान व तंत्रज्ञानविषयक प्रगती, २०१०
५८. विज्ञानयात्री – डॉ. माधव चितळे, २०११
५९. विज्ञानयात्री – डॉ. माधव गाडगीळ, २०११
६०. विज्ञानयात्री – डॉ. वसंत गोवारीकर, २०११
६१. कॅनडा, २०११
६२. शेतीतज्ज्ञ – डॉ. आ.भै. जोशी, २०१३
६३. डॉ. रघुनाथ माशेलकर – भारतीय बौद्धिक संपदेचा उद्गाता, २०१३
६४. मराठी विज्ञान परिषद - नाबाद ५१, २०१६

इतर पुस्तकात लेखन :

१. महाराष्ट्रातील समाजपरीवर्तनाच्या दिशा, १९८९ (लेख – मराठी विज्ञान परिषदेवर)
 २. कर्तृत्वाच्या गौरवगाथा, १९९० (लेख – जयंत नारळीकरांवर)
 ३. ज्ञानमित्र – १९९१ (लेख – छंद लागला जीवाला यावर)
 ४. स्वरसंदेश, १९९६ (लेख – विद्यार्थी आणि विज्ञान यावर)
 ५. असाही एक पंडितराज विद्याधर, १९९७ (लेख विद्याधर गोखल्यांवर)
 ६. चतुरंग डायरी, २००० (लेख - महाराष्ट्रातील पाणी प्रश्न)
 ७. एक डॉक्टर असलेला इंजिनिअर, २०१४ (लेख – डॉ. चिं.मो. पंडितांवर)
-

311141
3 200000

वि. आ. बुवा

मंदार सहनिवास, रोहन पेट्रोल पंपाजवळ, मुरबाड मार्ग, कल्याण-४२१ ३०४.

श्री

दिनांक : २०-७-१९९७

श्री. अ. पां. देशपांडे

स. न. वि. वि.

संदर्भ : 'महाराष्ट्र टाइम्स'च्या दि. ६-७-१९९७ च्या अंकात श्री. रवींद्र पिंगे यांनी माझ्या एकाहत्तरीनिमित्त लिहिलेल्या लेख.

आपण हा लेख वाचल्यावर आपुलकीने पत्र पाठवून माझे अभीष्टचिंतन केले याबद्दल मी आपला मनःपूर्वक आभारी आहे. आपण व्यक्त केलेल्या शुभेच्छा हे पुढील जीवनमार्गावरील पावेय आहे अशी माझी भावना आहे. श्री. पिंगे यांनी लिहिलेल्या लेख वाचल्यावर माझ्यावर अभीष्टचिंतनपर पत्राचा अस्वरसः वर्षाव झाला. म्हणून मुद्रित पत्र पाठवून कृतज्ञता व्यक्त करत आहे. दुसरे म्हणजे, मी लिहिलेल्या 'आत्मकथना'च्या प्रती आता शिल्लक नाहीत. अगदी थोड्या होत्या त्या आधीच पाठवून झाल्या आहेत. 'आत्मकथन' पाठवू शकत नाही याबद्दल मी मनापासून दिलगिरी व्यक्त करतो. पुनः आभार. कळावे.

आपला,

(वि. आ. बुवा)

G. S. MAHAJANI,
P. S. S. S.

File - 5400
"SARABAN"
DR. SHIVAJI NAGAR,
POONA 411004

२७-१-७६

Dear Shree Deshpande

Many thanks for your letter of 26th and its enclosure.

You have taken unnecessary trouble in preparing the write-up on me for the medical. It only shows your goodwill towards me.

I wonder how you got the details. There is only one correction needed in facts. My son (Arjun) is now a Surgeon in Laxmin Hospital, Laxmin (Mumbai). Incidentally his wife too is a medical & has a job in the same hospital. They too have (as in my case) one son (S) & one daughter (D).

I tried my money but honestly I cannot place you - other we had met - as

about you studied in the Pogram College.

Any way, with all my good wishes to you

I remain
Yours Sincerely
G. S. Mahajan

रवींद्र पिंगे

॥ श्री ॥

७७, बस हनुमान सहनिवास (६)
हनुमान मार्ग, विलेपार्ले (पूर्व)
मुंबई ४०० ०५७

स्तामेबाद, दि. १७-३-८१

श्री. देशपांडे

श्री. गो. रा. परांजप्यांवरला तुमचा लेख मोकळ्या पत्रात प्रेरक झाला आहे. मी दोनदा वाचला. तिस-पांदा वाचलावासा वाटत आहे. खुद्द लिखित लेखाबद्दल तुम्हां असं कधी वाटत नाही. पत्र आहे की नाही? एक मनुष्य जन्मला, ज्ञात जेतल्यासारखे लिखित नाहीत, हा अपूर्व गोष्ट आहे. आपण (पांज्यांवरला) काहीतरी उचलल्या. लेख लिहून तुम्हा जागतिक काम केलेत. शुभेच्छा.

आ. ल. देशपांडे

पुणे.

१२.२.८०

प्रिय श्री देशपांडे,

तुमचे पत्र मिळविले. २१.१.८०
आत्मीयतेने पत्र पाठवून मला आभार
नेहमीतूनच मनातूनच येत आहे.

तुम्हाला
शुभेच्छा

डॉ. ग. श्री. खेर पुणे विद्यार्थी गृह, पुणे ३०
(घर) विद्या, १११२ सदाशिव, पुणे ३०

आ. नं. २५२/८९-८२
१८/१/८९
सार : LOKAGRAHA
फोन : ४४९६२८

स. न. आपले ११.१.८० चे पत्रातील विचार shared reading
विषयी माझी खरोखर आदर व शाळातून मिळालेले आहेत.
माझी हीच वाचनपद्धती आहे.

माझा केवळ निरीक्षणा विषयाचा संबंध आहे. जो ज्ञान,
तर्क, माहिती, कॉन्सुले, मुख्यत्वात एवढेच ज्ञानाच्या उपयोगी ५५-
१५१ ते १५१ पुस्तकाच्या गुंफेत हीच, ज्ञानाच्या, ज्ञानाच्या
५५ विषय मिळते उपयोगी ज्ञानाच्या पोटावरून एवढेच ज्ञानाच्या
आदर, ज्ञानाच्या तत्वात माझी वाचन विचार मनातून उपयोगी ज्ञानाच्या
येणे हे बौद्धिक स्वातंत्र्य आहे. माझा ज्ञानाच्या माध्यमातून
(concentrated ideas) ज्ञानाच्या मनातून ही एवढेच ज्ञानाच्या
जालातून ज्ञानाच्या मनातून आहे.

मनातून ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून

श्री ॥ ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून
पुणे विद्यापीठ पारितोष
पुणे ३; दि. ८-८-८९

श्री. सौ. पुष्पलताबाई देशपांडे आणि
श्री. श्री. देशपांडे यांना स्व. नमस्कार.
ता. ८ चे आपले पत्र मिळाले. ते वाचून
समजान वाढले.

आपणा उभयतः पुस्तका
आनंददायक वाचले. यांना आनंद मला
मज्जीत करत. आपण जोडल्यात स्व-
ग्रहण घेऊन केले आहे. ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून

ही ही ज्ञानाच्या मनातून
निहित ज्ञानाच्या मनातून
विचार रसिक वाचक व ज्ञानाच्या मनातून
करत. असो ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून
ज्ञानाच्या मनातून ज्ञानाच्या मनातून

श्री. सुमती नारळीकर

डॉ. होमी सेठना यांना परिषदेचे
सन्मान्य सभासदत्व देताना (१९७५)

परिषदेला मिळालेला फाय फाउण्डेशन
पुरस्कार श्री. शंतनूराव किल्लोस्कर
यांच्या हस्ते स्विकारताना (जून १९७६)

अकरावे मराठी विज्ञान संमेलन – श्री. देशपांडे,
म.ना. गोगटे, संमेलनाध्यक्ष डॉ. पु.ज. देवरस
आणि परिषदेचे पदाधिकारी (डिसेंबर १९७६)

विज्ञान संशोधनातील संधी –
डावीकडून डॉ. श्रीकांतनू, प्रा. उदगावकर,
प्रा. जयंत नारळीकर, डॉ. सुहास सुखात्मे
यांच्याबरोबर (सप्टेंबर १९८३)

दहावा विज्ञान लेखक मेळावा (औरंगाबाद)
डॉ. रमेश ठाकरे, श्री. राजेंद्र दर्डा, कुलगुरू
डॉ. नाकाडे, औरंगाबाद विभाग पदाधिकारी
यांच्यासमवेत (डिसेंबर १९९४)

फाय फाउण्डेशन पुरस्कार वितरणापूर्वी –
डॉ. रा.ना. दांडेकर व डॉ. वसंतराव गोवारीकर
यांच्यासोबत (१९९५)

फाय फाउण्डेशन पुरस्कार मुख्यमंत्री श्री. मनोहर
जोशी यांच्या हस्ते स्विकारताना, सोबत
श्री. पंडितराव कुलकर्णी व श्री. प्रणव मुखर्जी (१९९५)

जागतिक मराठी परिषद, मॉरिशस –
श्री. सुधीर फडके व अन्य मान्यवरांसोबत (१९९६)

राष्ट्रीय विज्ञान लेखक मेळावा – डॉ. वसंतराव
गोवारीकर आणि साहित्यिक श्री. शिवराम
कारंथ यांच्या सोबत (डिसेंबर १९९६)

अ.भा. मराठी विज्ञान संमेलन (पुणे) –
श्री. देशपांडे, श्री. अ.शं. जोशी, डॉ. अ.प. थत्ते
आणि डॉ. गोवारीकर (नोव्हेंबर १९९८)

डॉ. जोसेफ रॉटब्लाट
(नोबेल पारितोषिक विजेत्या पगवाश कमिटीचे सदस्य)
यांच्यासमवेत (नोव्हेंबर १९९९)

खग्रास सूर्यग्रहण सहलीच्यावेळी भूज येथील
समुद्रकिनारी श्री. शरद नाईक यांच्या सोबत
(दि १२ ऑगस्ट, १९९९)

कार्यवाह डॉ. चि.मो. पांडित यांच्या समवेत
श्री. अ.पां. देशपांडे

मा. राज्यपाल डॉ. पी.सी. अलेक्झांडर सत्कार
करताना (दि १ मे, २०००) राजभवन, मुंबई

राज्य मराठी विकास संस्था येथे पुस्तक
प्रदर्शनाच्यावेळी मुख्यमंत्री श्री. विलासराव
देशमुख व शिक्षणमंत्री श्री. रामकृष्ण मोरे
यांच्या समवेत (२००२)

वडील पांडुरंगशास्त्री देशपांडे यांच्या जन्मशताब्दी
निमित्त स्मृतीग्रंथ प्रकाशन करताना
श्री. भीमसेन जोशी, देशपांडे कुटुंबियांसोबत (२००२)

भारतातील जुन्या काळातील विज्ञान संशोधन याविषयी चर्चासत्र प्रसंगी – डॉ. आर चिदंबरम आणि डॉ. सरोजा भाटे यांच्या बरोबर (२००२)

प्रा. यशपाल सत्कार परिषद कार्यक्रमात
प्रा. यशपाल आणि मा. राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या समवेत (२६ नोव्हेंबर, २००६)

वसुंधरा ट्रस्ट आयोजित राष्ट्रीय विज्ञान दिन कार्यक्रमात (२८ फेब्रुवारी, २०१४)

बेचाळीसाव्या महानगर मराठी साहित्य संमेलनात
(वाशी, नवी मुंबई) अध्यक्षपदी असताना
श्री. सुभाष कुलकर्णी, श्री. मधुमंगेश कर्णिक
व इतर मान्यवरांच्यासोबत (१२ फेब्रुवारी, २०१७)

विज्ञानप्रसाराच्या 'अनंत' धारा

(श्री. अ.पां. देशपांडे गौरवग्रंथ)

विज्ञानप्रसाराचे कार्य एक व्रत म्हणून स्वीकारून १९७५पासून 'मराठी विज्ञान परिषदे'चे कार्यवाह हे पद अखंडितपणे सांभाळणारे श्री. अनंत पांडुरंग देशपांडे १५ डिसेंबर, २०१७ रोजी त्यांच्या वयाची ७५ वर्षे पूर्ण करत आहेत. काया, वाचा, मन आणि तितक्याच निष्ठेने हे कार्य आजही ते पुढे नेत आहेत हे विशेष.

पेशाने अभियंता असलेले श्री. अ.पां. देशपांडे यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन समाजात रुजवण्यासाठी आपले सर्व कौशल्य आणि अनुभव वापरून बहुमूल्य योगदान दिले आहे. त्या कार्याची व्यापकता त्यांची ६४ पुस्तके, १,६०० लेख आणि १,५००हून अधिक व्याख्याने यांवरून लक्षात येईल. विज्ञानप्रचाराचे त्यांचे निरंतर प्रयत्न आकाशवाणी, दूरदर्शन आणि इतर प्रसारमाध्यमांतून चालू असतात. अभिनव उपक्रम राबवून आणि नवे कार्यकर्ते तयार करून मराठी विज्ञान परिषदेचा महाराष्ट्र आणि त्या बाहेरही विस्तार करण्यासोबत अनेक विज्ञान लेखक आणि प्रसारक घडवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. 'नॅशनल सेंटर फॉर सायन्स कम्युनिकेटर्स' ही राष्ट्रीय स्तरावरची संस्था त्यांनी १९९७मध्ये स्थापन करून तिचे कार्यही ते सांभाळत आलेले आहेत. त्यांच्या कामाची दखल घेऊन भारत सरकारने विज्ञानप्रसाराचे राष्ट्रीय पारितोषिक त्यांना प्रदान करून गौरवले आहे.

त्यांच्या या अमृतमहोत्सवप्रसंगी हा गौरवग्रंथ मराठी विज्ञान परिषदेने प्रसिद्ध करून त्यांना मानवंदना दिली आहे. परिषदेशी प्रदीर्घ काळ जोडलेले आणि श्री. देशपांडे यांचे कार्य जवळून बघितलेले निवडक सुप्रसिद्ध ज्येष्ठ वैज्ञानिक, विज्ञान प्रसारक, विविध क्षेत्रांतील मान्यवर आणि त्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तींनी इथे आपले अनुभव मांडले आहेत. वेळेचे नियोजन आणि शिस्त पाळल्यास सर्व कुटुंबीय जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना देखील एका सामाजिक ध्येयासाठी एक मनुष्य स्वतःला झोकून देऊन अविरत व निस्पृहपणे किती उदंड कार्य करू शकतो, याची झलक हे लेख देतात. तरी मार्गदर्शनपर हा गौरवग्रंथ सर्वांना सदैव प्रेरित करणारा आहे.

ISBN 978-93-81547-08-3